

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
ПРИ ПРЕЗИДЕНТОВІ УКРАЇНИ

Дніпропетровський регіональний інститут державного управління

Л.Л. ПРОКОПЕНКО

**НАРИСИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ
НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ
У XVIII — ПЕРШІЙ
ПОЛОВИНІ XIX ст.**

Монографія

Дніпро
ДРІДУ НАДУ
2019

Рецензенти:

- Є.І. Бородін*, д-р іст. наук, проф., перший заступник директора Дніпропетровського регіонального інституту державного управління НАДУ при Президентіві України, Заслужений працівник освіти України;
- С.І. Світленко*, д-р іст. наук, проф., декан історичного факультету Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара, Заслужений працівник освіти України;
- В.В. Сиченко*, д-р держ. упр., проф., ректор Дніпровської академії неперервної освіти, Заслужений працівник освіти України.

Прокопенко Л.Л.

- П 78 Нариси розвитку освіти на Катеринославщині у XVIII – першій половині XIX ст.: монографія / Л.Л. Прокопенко. – Дніпро: ДРІДУ НАДУ, 2019. – 168 с.

ISBN 978-617-7139-42-2

Досліджується розвиток освіти у Придніпров'ї у XVIII – першій половині XIX ст. Розкрито процес формування системи освіти Запорізької Січі, вплив освітніх реформ 1786 р., 1804 р. та 1828 р. в Російській імперії на розвиток освіти в Катеринославській губернії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Розрахована на науковців, краєзнавців, фахівців у сфері державного управління освітою і на широкий загал освітян, а також усіх тих, хто цікавиться історією нашого краю.

УДК 37.014(477)"09/19"

ВСТУП

Дніпропетровська область вирізняється серед інших регіонів України значним економічним, науковим, культурним та освітнім потенціалом. Звичайно, ця її роль у житті України склалася не сама по собі і не сьогодні, вона має давні традиції, зокрема в сфері освіти. Перша школа у нашому краї з'явилась в останній чверті XVI ст. Поступово у Вольностях Війська Запорозького сформувалася самобутня система освіти, яка включала січові, монастирські та парафіяльні школи в паланках. Варто підкреслити, що справа освіти на Січі здійснювалася за кошти війська. Ліквідація Запорізької Січі у 1775 р. підірвала основу, яка забезпечувала існування досить розгалуженої мережі шкіл.

Входження запорізьких земель до складу Російської імперії обумовило запровадження загальноімперської централізованої системи освіти, основні риси якої визначалися «Статутом народним училищам у Російській імперії» 1786 р. Відповідно до нього у Катеринославі у 1793 р. було створене головне народне училище — перший навчальний заклад типу середнього на теренах Придніпров'я. Наступні етапи розвитку освіти на Катеринославщині у першій половині XIX ст. пов'язані з освітніми реформами 1804 р. та 1828 р. «Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам» 1804 р. зумовив відкриття першої класичної гімназії у губернському центрі, повітових училищ у повітових містах та парафіяльних училищ у поселеннях державних селян. Втілення у життя у 1836—1837 рр. у навчальних закладах губернії положень «Статуту гімназій і училищ повітових та парафіяльних» від 8 грудня 1828 р. знаменувало запровадження яскраво вираженого станового характеру освіти. Такими були основні риси розвитку освіти нашого краю у XVIII — першій половині XIX ст., пов'язані з переходом від освітньої системи, що базувалася на козацькому самоврядуванні, до загальнодержавної системи освіти.

Ретроспективний аналіз шляхів становлення і розвитку освіти в межах дореволюційної Катеринославської губернії має непересічне наукове і практичне значення, оскільки дозволяє простежити загальні тенденції розвитку освіти, підходи до формування державної освітньої політики, особливості здійснення державного управління освітою на різних етапах і використати в сучасній практиці як позитивний накопичений досвід, так і запобігти тим негативним тенденціям, котрі проявилися в минулому.

Тим більше, що проблема розвитку освіти нашого краю у XVIII — першій половині XIX ст. недостатньо досліджена в літературі. Основний внесок в аналіз даної проблеми зробили дореволюційні дослідники. Непересічне значення для висвітлення розвитку системи освіти Запорізької Січі мають дослідження А.О. Скальковського, Д.І. Яворницького, Феодосія (Макаревського). Серед публікацій, присвячених розвитку освіти наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст., слід виділити книгу директора Катеринославської гімназії Я.Д. Грахова та вчителя С.І. Верєбрюсова «Короткий історико-статистичний огляд Катеринославської гімназії і підпорядкованих їй навчальних закладів», яка побачила світ у 1856 р. і досі зберігає своє значення, оскільки написана на основі

архівних матеріалів гімназії, втрачених у буремні роки революції та Другої світової війни. Багато в чому базуючись на цій роботі, готували свої нариси історії гімназії Г.В. Донцов («Історична записка про Катеринославську гімназію з 1793—1882. Зі звітом за 1881—1882 навчальний рік», 1882 р.) та Ф.В. Локоть («Історична записка про столітнє існування Катеринославської класичної чоловічої гімназії», 1908 р.).

Важливе значення для висвітлення початкового етапу становлення системи освіти в регіоні наприкінці XVIII — на початку XIX ст. мають праці Я.П. Новицького «До історії народної освіти у Катеринославській губернії» (1887), І.М. Чернявського «Матеріали з історії народної освіти у Катеринославському намісництві при Катерині II та Павлу I. 1784—1805 рр.» (1895) та М.М. Лямцева «Історичний огляд народної освіти у Катеринославській губернії з 1767 до 1867 р. до введення земських і міських самоврядувань» (1905). Становлення та розвиток Катеринославської духовної семінарії досліджували В.О. Біднов, К.Н. Корольков та М.І. Нікольський. Певну увагу розвитку освіти у нашому краї приділили також Д.І. Яворницький в «Історії міста Катеринослава» та М.М. Владимиров в історичному нарисі, присвяченому столітньому ювілею Катеринослава.

Серед сучасних авторів різних аспектів розвитку освіти у досліджуваній період торкалися у своїх публікаціях: В.М. Бекетова та Г.К. Швидько (постаті директора Катеринославського головного народного училища І.В. Бебера та директорів Катеринославської гімназії Д.Т. Мізка і Я.Д. Грахова), Ю.А. Лопатін та В.Д. Мирончук (заснування перших початкових та середніх шкіл у нашому краї), М.П. Чабан (нариси розвитку Катеринославської класичної гімназії), В.С. Старостін (заснування Новомосковського повітового училища), О.А. Бондарчук, Л.Г. Злобіна і Н.В. Малаховська, А.В. Макідонов (розвиток освіти в Олександрівську), А.Ф. Горелик, Г.М. Намдаров, В.Я. Башкина, В.С. Курило, В.І. Подов, С.И.Татаринов (розвиток освіти на Луганщині та Донеччині), П.І. Мазур (розвиток освіти в Маріуполі), І.І. Лиман (розвиток сільських парафіяльних шкіл), С.Й. Бобильова, В. Васильчук, Б.О. Глущенко, Л.С. Тутік (розвиток освіти у німецьких колоніях), Т.Д. Липовська (освіта у військових поселеннях), О.Г. Бистряков, Е.В. Овчаренко, В.О. Яшин (традиційна освіта в єврейських громадах), Н.І. Бацак (освіта в грецьких поселеннях Приазов'я), А.Е. Петренко, Ю.А. Корчанова (розвиток аграрної освіти на Катеринославщині) тощо. Окремо слід зупинитися на навчальному посібнику «Розвиток загальноосвітньої та професійної школи на Дніпропетровщині» (1989), у першому розділі якого Г.К. Швидько вперше дала узагальнюючий нарис розвитку народної освіти в губернії у XVIII — на початку XX ст.

Проте, незважаючи на досить широке коло праць, присвячених розвитку освіти на Катеринославщині у XVIII — першій половині XIX ст., досі відсутні узагальнюючі праці, в яких би дана проблематика була розглянута комплексно. Дані нариси певною мірою заповнюють цю прогалину, вони є завершенням роботи, розпочатої автором на початку 2000-х рр. публікацією серії статей, в яких висвітлювалися різні аспекти розвитку освіти в регіоні у досліджуваній період.

Розділ 1. РОЗВИТОК ОСВІТИ У ВОЛЬНОСТЯХ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

Сучасна Дніпропетровщина знаходиться в самому серці колишніх запорізьких земель. За часів Нової Січі (1734—1775), коли відбувався швидкий розвиток паланок, на її території налічувалось до 6 тис. зимівників, близько 400 населених пунктів і проживало майже 200 тис. осіб. Саме в паланках було сконцентроване сільськогосподарське життя Запорожжя. Тут мешкала старшина, зимівчани, жонаті козаки і запорозьке поспільство. Столицею Вольностей Війська Запорозького була Січ, де знаходилось кошове керівництво, головні сили запорозького війська і торгово-ремісницькі елементи.

Спочатку паланок було п'ять, пізніше вісім. Більшість з них — Самарська, Орільська, Кодацька, Протовчанська, Інгульська паланки, знаходились на території нашої області. Найважливішими та найбагатшими паланками були Кодацька, Самарська, Орільська і Протовчанська. Остання була чи не найбільш щільно заселеною серед паланок Запорозьких Вольностей. Вона займала територію між Оріллю і Протовчею. Паланковий центр розташовувався в слободі Личкові. На досить невеликій площі паланки розташовувалось понад 1 тис. зимівників та кілька десятків великих військових слобод.

Кодацька паланка йшла широкою смугою уздовж правого берега Дніпра від Мишуриноного Рогу до самої Січі, сягаючи на заході верхів'їв рік Домоткань, Самотгань та Сакагань. Центром паланки було місто Новий Кодак. У межах цієї паланки знаходилося понад 1 тис. зимівників, найбільшими населеними пунктами паланки були: Старий та Новий Кодаки, Половиця, Микитине, Таромське, Карнаухівка, Тритузне, Романкове, Мишурин Ріг, Комісарівка, Томаківка та ін.

Самарська паланка лежала у межиріччі Самари та Вовчої, а також на землях по лівому березі Самари. Її центром спочатку було місто Стара Самара, яке знаходилося, за словами Д. І. Яворницького, «на шість верст вище впадіння річки Самари у Дніпро», а після побудови тут Новобогородицької фортеці, центром паланки стало місто Нова Самара. Самарська паланка була чи не найбільш заселеною на Запорожжі. На її території розташовувалося кілька тисяч запорозьких хуторів-зимівників та чимало великих сіл: Вільне, Кочережки, Самара, Чернече та ін.

Орільська паланка розміщувалася на півночі лівобережного Запорожжя між верхів'ями р. Орелі і Самари. Паланковим центром була військова слобода Козирщина. Паланка була густо заселеною, на її території знаходилося понад 1 тис. зимівників одружених запорожців та хуторів посполитих. Найбільші населені пункти паланки — військові слободи Чаплинська, Кам'янка, Гупалівка, Прядівка, Калантаївка, Пушкарівка та Бабайківка.

Звичайно, життя на кордоні з Кримським ханством було нелегким. Відомий історик запорізького козацтва А.О. Скальковський в «Історії Нової

Рис. 1.1 Паланковий устрій Запорозьких Вольностей

Січі» писав: «Важко було очікувати, щоб у безмежних степах нашого краю, на островах та порогах Дніпровських, по усамітнених зимівниках, або навіть у Коші — столиці війська процвітала освіта й між такими людьми, котрі задія війни навіть землеробством не займалися». Але, це було саме так, і як відповідав на закид Г.О. Потьомкіна у 1774 р. військовий писар, людина дивовижно меткого розуму й виняткової винахідливості Антін Головатий: «У війську не без грамотних».

Найбільший відсоток освічених людей, безумовно, давали запорізьким козакам Києво-Могилянська академія та Харківський, Чернігівський, Переяславський колегіуми. Цим пояснюється, з одного боку, часте вживання у листах запорізьких козаків текстів зі Святого Письма, на зразок таких: «Хто кому зле мірит, тою же мірою и ему возмірится»; «Дом разділивийся на себе, запусіваєт»; «Возносяйся дом твой зостанет пуст, и в жилищах твоих живушцаго не будет: ею бо мірою мірил еси, тоєю возмірится, по неложному глаголу евангельскому»; з іншого боку, цим пояснюється особлива пристрась до іншомовних і класичних слів та вигадливих, пишномовних висловів, як то: недишкрєція, перспектива, респекція, зрепреманд, специфікований, респонс, сатисфакція, антєцесор, горизонт, Кімерійський Босфор, Евксинський Понт, Меотійське озеро, славетне гніздо Січа, журавель на кунині стояц, пава в краснопістрому пері, душепагубне єзеро гріховне, давати місце плєвелосіянню, впасти в канікулу (шалєнство, від слова «canis» — собака), відписати його превєлєбності, здалєка побачивши перспективою свого розуму тощо.

Освічені люди високо цінувалися в Запоріжжі, бо «вони Святе Письмо читають і темних людей добру навчають». Як приклад, можна навести згаданого Антіна Головатого. Провчившись деякий час у Києво-Могилянській академії, він хлопчиком втік на Січ, де був записаний до Куцівського

куриня. Здібності, а також освіченість дозволили йому, не дивлячись на молодість, швидко висунутися: у неповні 20 років він був обраний на куринного отамана, а в двадцять — на військового писаря коша.

Але осередки освіти існували і в самому Запоріжжі, школи виникають тут вже на ранньому етапі існування козацтва. Вони поділялися на січові, монастирські і парафіяльні в паланках. З них виходили церковнослужителі, вчителі, писарі, бо, як зазначав той же А.О. Скальковський, «будь-яке село мало хоч якогось писарика для ведення своїх земських рахунків».

Перша згадка про відкриття школи у нашому краї відноситься до останньої чверті XVI ст. За словами Д.І. Яворницького: «...запорізькі козаки, головним центром поселень яких було місто Стара Самарь, уже близько 1576 р. звернули увагу на віковичний праліс, «дубову товщу» за 26 верст вище міста, і тут, на великому острові між рікою Самарою та її рукавом Самарчиком, влаштували першу у своїх вольностях і в теперішній Катеринославській губернії невелику дерев'яну церквицю св. Миколи «з шпиталем, дзвіницею і школою при ній».

У 1602 р. тут було засновано військовий Пустино-Микільський монастир і школа продовжувала існувати при ньому. В ній «навчалися малі й дорослі хлопці та юнаки під керівництвом самарського ієромонаха; навчальними предметами були грамота, молитви, Закон Божий і письмо». Коли під час Визвольної війни татари напали на Самарський монастир і спалили його, то козаки у 1659 р. вирішили відбудувати святиню. Незабаром на місці спаленої з'явилась нова, велика і гарна церква, знову «з шпиталем, дзвіницею і школою». У 1672 р. її урочисто освятили й розпочали богослужіння. Розпочала роботу й школа. Відомо, що у 1750 р. в ній навчалося 87 учнів при двох учителях. Як на ті часи, то це була значна школа. Друга монастирська школа існувала при Нехворощанському монастирі, який знаходився на території Орільської паланки.

Січова школа знаходилася при січовій Покровській церкві, яка вважалася центральною, головною. Є свідчення, що така школа була відкрита у 1659 р. на

Самарський Пустино-Микільський монастир

Чортомлицькій (Старій) Січі (1652—1709 рр.). Існувала вона і в Новій Січі. Головним учителем січової школи був ієромонах-уставник, який не тільки навчав, але й піклувався про своїх вихованців, детально доповідав кошовому отаману про перебіг подій у школі, який, зі свого боку, завжди радив, як учинити в тому чи іншому випадку. Так, дидаскал (учитель) січової школи ієромонах Леонід писав прикордонному лікарю Ломану: «...на пораду пана кошового, виїхав я був із своїми школярами в луки на свіжу воду й був до минулого листопада останніх чисел».

Січові школярі, яких налічувалося до 30 дорослих козаків, що готувалися стати паламарями, дяками, дияконами, та до 50 підлітків, мали особливий, але схожий на все військо громадський устрій: обирали зі свого середовища двох отаманів — одного для дорослих, другого для дітей, і на власний розсуд або залишали їх на цих посадах, або скидали після закінчення навчального року. Вони мали спільні шкільні кошти, що зберігалися завжди у старшого.

У функції отаманів входило також забезпечення школярів продуктами й іншими життєвими потребами. Прибутки школярі отримували частково від «наказних» батьків, частково за дзвоніння у дзвони й читання Псалтиря по вмерлих козаках, за продаж ладану в січовій церкві, за колядку під вікнами січового товариства й привітання його у свята Різдва Христового, Нового Року й світлого Воскресіння Христового.

Крім того, січові школярі отримували певну частку бойових припасів — свинцю й пороху, які щороку присилали зі столиці в Січ на все Запорізьке Військо низове, оскільки навчалися у школі не тільки грамоті, а й військової справі. За висловом одного запорожця, «молодиків у школі й поза школою вчили Богу добре молитися, на коні реп'яхом сидіти, шаблею рубати і відбиватися, з рушниць гострозоро стріляти та списом добре колотити».

Запорізька Січ

В цілому, за оцінкою дослідників, січова школа за змістом і характером навчання прирівнювалася до кращих тогочасних навчальних закладів. Бо, крім військової справи, учні вивчали піітику, риторичку, математику, географію, астрономію. Одним з головних підручників була «Козацька читанка». До наших днів зберігся лише один її примірник, гарно оформлений українським орнаментом.

«Козацька читанка» була своєрідною енциклопедією тогочасного життя. Чимало місця в читанці займали матеріали з природознавства та українознавства. Серед її текстів «Переяславські статті 1659 року», прийняті тоді, коли гетьманом України був Юрій Хмельницький. Підручник містив конкретні факти, опис подій, імена людей, які творили історію рідного народу. Великий виховний вплив на дітей мав матеріал, який розкривав обов'язки перед державою гетьмана, старшин, всього козацького війська. Тут були вміщені також художні твори, подані відомості про різні народи і країни світу. Були матеріали, покликані виховувати в учнів народну мораль, добротність.

По закінченні січової школи, зазначав В.А. Голобуцький, частина її випускників іноді лишалась при школі, продовжуючи жити артільним тробом. Вони навчали новаків грамоти, брали участь у церковних відправах. Інша частина випускників працювала канцеляристами в Запорізькому війську. Решта розходилась по парафіях Запорізького краю як церковні читці, хоровики і священники. Своїх вихованців Кіш рекомендував у всі парафії Вольностей Війська Запорозького. Населенню заборонялось брати попа без погодження з Кошем. Та мешканці навколишніх сіл, споконвіку шануючи все, що пов'язане із Січчю, охоче зверталися туди з клопотанням прислати їм «запорозького священника».

У 1774 р. парафіяни с. Котівки, яке було розташоване в Орільській паланці, клопотали перед Кошем, аби його керівництво надіслало попа до щойно збудованої церкви. Останній кошовий Війська Запорозького Петро Калнишевський рекомендував вихованця січової школи Івана Висоту, написавши «презентального листа» Київському митрополитові про ухвалення такого акта, і в травні 1775 р. І. Висота був призначений туди «на всю парафію».

Предметами навчання в звичайних козацьких школах були рідна та старослов'янська мови, письмо і лічба, Закон Божий, співи, музика. Навчання, як правило, починалося з «граматки» — букваря, потім вивчали Часослов і Псалтир — дві основні богослужбові книги. Букварю вчили з указкою й учні мали вигукувати літери: Аз, Буки, Веді, Глаголь та ін. Навчальний процес певним чином унаочнювався. Це робилося наступним чином: взявши руки в боки вчитель зображував «Ф» (ферть), піднявши обидві руки вверх — «Псі», піднявши одну руку вверх, а одну опустивши під укіс униз — «Х», опустивши руки і розставивши ноги «Л» і т. д. У процесі навчання використовувалися й тілесні покарання. Зберігся вірш XVIII ст., який досить добре змальовує подібну ситуацію:

Казав мені бакаляр промовити: Аз, Аз,
 А як же я не вимовив, він по пиці: раз, раз!
 Крикнув же він у друге: А ну, кажи «Буки».
 Ой це ж бо я не вимовив — попав в його руки.
 Крикнув далі в третій раз, щоб вимовив: «Виде»,
 А вже ж його жвава рука по чуприні їде.
 Ой як сказав у четверте: вимовляй: «Живите», —
 Ну те ж, хлопці, зараз його на лавку кладите!
 І просився, і молився, а ще більш злякався,
 Бо задали таку хлосту, що світа цурався.

Багато уваги в школах приділяли музичному вихованню. Навчання музики та співів у деяких з них займало настільки визначне місце, що їх називали школами «вокальної музики та церковного співу», з їх стін виходили добре підготовлені співаки і музики (сурмачі, скрипалі, кобзарі, цимбалісти тощо). Така школа у 1770 р. була переведена з Січі у слободу Орловщину, її керівником був улюбленець останнього кошового отамана П. Калнишевського, талановитий музикант і співак Михайло Казма (Кафизма). Тут навчали хорового співу, готували читців і співців для церков і парафій. При школі існували групи лицедіїв (артистів), які ставили лялькові драми. Вони також організовували урочистості, карнавали, які влаштовувались під час різноманітних свят та після повернення запорожців на Січ з військового походу.

«Це зробили для того, — зазначав відомий дослідник історії нашої єпархії єпископ Феодосій (Макаревський), — щоб посеред Запоріжжя, як би у центрі сімейного козацтва, піднести... церковне читання і співи, щоб у школі практично привчити молодих козаків, хлопців, до церковного співу, створивши з них відмінних читців і співаків для всіх нововідкритих церков і парафій запорізького краю».

П.І. Калнишевський

З 1754 р. на Січі діяла відкрита кошовим отаманом Якимом Гнатовичем школа для підготовки полкової старшини, військових канцеляристів та різних адміністративних осіб для урядування в паланках, яка проіснувала 15 років, до початку російсько-турецької війни 1768—1774 рр. Керував цією школою товариш Кушівського курія Андрій Іванович Крячок. За деякими даними, з 1757 р. у цій школі навчався Антін Головатий.

У 1766 р. на загальній військовій раді з ініціативи кошового отамана Петра Калнишевського було ухвалено

рішення завести парафіяльні школи майже при всіх церквах. Справа освіти на Січі здійснювалася, зазначали А.О. Скальковський та В.Б. Антонович, за «кошти війська». За традицією запорозці при розподілі платні, провіанту, прибутків з шинків, крамниць, рибних і звіриних ловів, навіть воєнної здобичі віддавали одну частку, «звичаєм узаконену», на церкву, а другу — на школу, що була при церкві. Як вказував єпископ Феодосій у своєму «Історичному огляді православної церкви Катеринославської єпархії»: «Церква з дзвіницею, з одного її боку — **шпиталь**, а з другого — **школа** становили необхідні належність будь-якої православної парафії у Запорізькому краї».

Що стосується загальної кількості шкіл на території Вольностей Війська Запорозького, то думки дослідників розходяться, наводиться їх різна чисельність, навіть до двох тисяч. Але, Д.І. Яворницький в «Історії запорозьких козаків» вважав, що на запорізьких землях, у всіх восьми паланках, діяло 44 церкви. На думку професора І.І. Лимана, сьогодні можна говорити про наявність церков у 35 населених пунктах: на Січі, в Новому і Старому Кодаку, Романкові, Кам'янці, Микитині, Карнаухівці, Деріївці, Мишуриному Розі, урочищі Житловій Саксагані, Плахтеєвці, Старій Самарі, Самарчику, Кам'янці (навпроти Нового Кодака), при Кальміусі, у Личкові, Курилівці, Петриківці, Бригадирівці, Миколаївці Рудівці, Бахмуті, зимівниках на місці села Підгірного, Гарді, в Кисляківці, Шульгеевці, при гирлі Берди, на місці Половиці, Козирщині, Перещепині, Письмичівці, Сердюківці, Пишнівці, Калантаївці, Ревівці, урочищі Перевізькому. Школи ж, як відомо, існували далеко не при всіх церквах.

Тому, враховуючи, що в 1775 р. на Запоріжжі існувало 14 парафій, слід погодитись з підрахунками О.О. Любара, який говорить про 18 шкіл. Тобто, з урахуванням того, що на запорізьких землях за часів Нової Січі мешкало близько 200 тис. осіб, одна школа припадала приблизно на 10 000 душ населення. Це не дуже багато у порівнянні з Гетьманщиною, де, скажімо, в Чернігівському полку згідно з Румянцевським описом 1768 р. одна школа припадала на 746 осіб, або з Слобожанщиною — одна школа на 2 524 осіб, але значно більше, ніж у тогочасній Росії.

На території сучасного Дніпра знаходилося декілька козацьких поселень: Старий та Новий Кодаки, Половиця, Стара Самарь, Кам'янка, Діївка, Лоц-Кам'янка, Сухачівка. Церкви існували у всіх них, за виключенням трьох останніх. Достеменно відомо, що школи діяли у Старому Кодаку і, звичайно, в центрі Кодацької паланки — містечку Новий Кодак. Джерела зафіксували наявність початкових шкіл також у слободах Новоселиця (суч. Новомосковськ), Макарівка, Нехворощанська. Викладав у школі, як його називали, «пан бакаляр» або «пан дяк». Дяком у той час міг бути будь-хто, не обов'язково особа духовного звання. Оскільки спеціальних навчальних закладів для підготовки вчителів не було, то кожний, хто мав потяг до вчительства, навчався від інших досвідчених дяків, мандруючи від одного до іншого, поки не відчував себе здатним до навчання дітей. Такі «мандровані дяки» обиралися громадою за «добрий глас», за знання церковної служби, за вміння вести її «благочинно и благолепно», за вміння викладати в школі. У XVIII ст. було поширене ходіння до Запорозжжя

Поселення на території сучасного Дніпра до заснування Катеринослава

«мандрівних дяків» з Києво-Могилянської академії, які часто влаштовувались при козацьких церквах.

Козацькі школи були одним з джерел відносно високого на той час рівня грамотності на Запоріжжі. Певне уявлення про нього дають наступні дані: курінні отамани й деякі діди «дали в Коші росписку» суворо виконувати всі порядки внутрішнього благоустрою у своєму війську і на знак цього приклали руки «хто по простоті хрестами, а хто может письмом»; тоді в одному з куренів Січі на 13 неписьменних виявилось 15 грамотних. У 1779 р., вже після падіння Січі, коли запорожці складали присягу на вірність російському престолу, з 69 козаків, що присягали, 37 було грамотними.

Говорячи про систему освіти Запорізької Січі, варто відзначити її роль у формуванні національної ідеології, світогляду і патріотизму молоді, підготовки до військової справи. В учнів формували вміння веслувати, плавати. В атмосфері бойової підготовки козаків (верхова їзда, фехтування, стрільба з вогнепальної зброї та ін.), підкреслює О.В. Фірсов, проходило військово-патріотичне виховання молоді. Це впливало на розвиток у учнів вольових, моральних якостей, необхідних захисникові Батьківщини. Цікавою була система фізичної підготовки школярів й козаків. Її мета — загартування й формування навичок самооборони. Поряд із знаннями, навичками та вміннями в козаків успішно розвивалися необхідні психічні якості: уважність, спостережливість, пам'ять, уява, кмітливість, допитливість, дотепність й інші.

Ліквідація Запорізької Січі у 1775 р. звичайно підірвала основу, яка забезпечувала існування цієї досить розгалуженої мережі шкіл. Тим більше, що після включення території Вольностей Війська Запорізького до складу Російської імперії починає запроваджуватися загальноімперська централізована система освіти.

Розділ 2. СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ НА ПРИДНІПРОВ'Ї НАПРИКІНЦІ XVIII — НА ПОЧАТКУ XIX ст.

Після ліквідації Запорізької Січі, на територію колишніх Вольностей Війська Запорізького був поширений загальноімперський адміністративно-територіальний устрій, почалося роздавання земель у приватну власність царським сановникам, генералам і офіцерам російської армії, козацькій старшині, відбулося закріпачення селянства. Разом з тим уряд стимулював господарське освоєння краю. Лише протягом 1775–1792 рр. чисельність населення зростає тут майже в чотири рази: з 107 до 420 тис. осіб, а в 90-х рр. XVIII ст. вона досягає в Новоросії вже 1 368 тис. осіб. Основну його масу (майже 75%) склали українці.

Каркас Новоросійського намісництва мали створити нові міста, водночас військові та військово-морські поселення, промислові і культурні центри. Оскільки підґрунтям їх заснування і розвитку були політичні, адміністративні, військові, економічні, соціальні, освітні чинники, то уряд вкладав величезні кошти в будівництво міст, передусім губернських та обласних. Протягом короткого часу засновуються і швидко розвиваються такі міста, як Олександрівськ (Запоріжжя) — 1770 р., Катеринослав (Дніпро) — 1776 р., Херсон — 1778 р., Маріуполь — 1779 р., Севастополь — 1783 р., Сімферополь — 1784 р., Миколаїв — 1789 р., Одеса — 1792 р. тощо. У 1784 р. в намісництві вже нараховувалось 18 міст і 26 містечок, в тому числі Верхньодніпровськ (1779), Нікополь, Павлоград (1780 р.) і т.д.

Запорізькі землі спочатку увійшли до складу Новоросійської та Азовської губерній, а у 1783 р. замість них було створене Катеринославське намісництво, яким управляв генерал-губернатор Катеринославський, Саратовський та Астраханський кн. Г.О. Потьомкін. До складу намісництва входило 15 повітів (Катеринославський, Новомосковський, Олександрівський, Кременчуцький, Полтавський, Костянтиноградський, Слов'янський, Бахмутський, Донецький, Маріупольський, Павлоградський, Херсонський, Ольвіопольський, Єлисаветградський та Олександрівський), у 1790 р.

Г.О. Потьомкін

Карта Катеринославського намісництва

до намісництва були приєднані також Новомиргородський і Градіжський повіти. З них на території сучасної Дніпропетровщини знаходились Катеринославський, Новомосковський, Павлоградський та Олександрівський (Царичанський) повіти.

У 1802 р. була утворена Катеринославська губернія у складі Бахмутського, Катеринославського, Маріупольського, Новомосковського, Павлоградського повітів, а також Ростовського (з Нахичеванським вірменським округом) і Таганрозького градоначальництв (у 1887 р. відійшли до Області війська Донського). У 1805 р. в складі губернії були утворені Олександрівський, Верхньодніпровський і Словоносербський повіти.

Відразу після створення Азовської губернії була складена «Примірна карта Новоросійської та Азовської губерній», на якій у місці злиття рік Кільчені і Самари було обозначене губернське місто, а в 1776 р. затверджені плани і кошториси на його будівництво. У 1778 р. сюди за постановою Сенату з Белевської фортеці (сучасне м. Красноград Харківської обл.) переводиться губернське правління на чолі з азовським губернатором В.О. Чертковим.

На територіях майбутньої Катеринославської губернії виникнення російських шкіл відноситься до початку XVIII ст. У 1721 р. Військова колегія прийняла

Карта Катеринославської губернії

рішення відкрити при всіх 49 гарнізонних полках школи для солдатських дітей віком від 7 до 15 років. Зокрема, така школа існувала в Бахмуті, який входив до складу Азовської губернії, після переведу до нього в 1711 р. військового гарнізону, Арсеналу і Троїцького собору з фортеці Таганрог. У ній навчалось від 15 до 25 хлопчиків. Відомо, що школа існувала протягом усього XVIII ст.

Наступний етап розвитку гарнізонних шкіл визначила «Генеральна настанова, що стосується гарнізонних батальйонів і солдатських шкіл» височайше затвердженої доповіді Військової комісії «Про переформатування гарнізонів» від 19 квітня 1764 р. Відповідно до «Генеральної настанови» коменданти і обер-коменданти мали направляти щомісячні рапорти про число школярів до Військової колегії. На кожну школу щорічно виділялося 442 крб. 39 коп., на які необхідно було побудувати кам'яне приміщення школи та утримувати її. Школярів вимагалось «навчати всьому стройовому, що до військової служби та її порядку належить: грамоті, арифметиці, музиці, барабанній науці, грати на флейті; розділяючи на ці науки години по пристойності; по суботах же читати перед школами з Військового артикулу, про перевагу команди та інші пристойні пункти, що стосуються покорі, і які покарання визначені за злодійство, за слабе стояння в караулі, за крадіжку, за боязкість проти ворога, за непослух команді та інше; а до навчання школярів залучати гарнізонних офіцерів».

1770 р. розпочалося будівництво Дніпровської укріпленої смуги, що починалася біля острова Хортиця, йшла вздовж кордону Запорозжжя і Кримського

ханства до гирла річки Берда біля Азовського моря. Після створення Дніпровської лінії тут, вже в першій половині 1770-х рр., з'являються гарнізонні (батальйонні) школи для солдатських дітей і в її фортецях. Так, на початку 1770-х рр. виникла гарнізонна або батальйонна школа при Покровській церкві в Олександрівську. Хоча, скажімо, за даними тому «Історії міст і сіл Української РСР» час її відкриття припадає на 1780 р., а за даними Я.П. Новицького, школа була створена лише в 1785 р. після включення Олександрівської фортеці і посаду Олександрівськ при ній до складу Катеринославського намісництва. А.В. Макидонов наводить інші дані, відносячи час її заснування до 1775 р. У 1797 р. гарнізонні школи були у фортецях: Олександрівській, Микитинській, Кирилівській і Петровській. Микитинська фортеця територіально знаходилася у Новомосковському, а дві останні — в Маріупольському повітах.

За новим Положенням про гарнізонні школи 1797 р. вони були розраховані на 50 школярів. Штатний розпис гарнізонної школи на 50 учнів від 25 вересня 1797 р. представлений у таблиці, згідно з ним на утримання школи передбачалося:

Момъ въ немъ приборомъ	3	071	Табель оному и ассигнацій для Таратарскаго полка.	Два года мѣсяцъ	18	20
Кухонь солдатской	1	90				
Пастухъ черной	1	30	Въ 3 дѣляхъ			
Паша съ ружьями по мѣрѣ, какъ и на товарища	4	4 30	Полковъ 12, въ Унтер-Штабѣ 2, да въ ассигнаціи по 1-ой, и того 10, ...			
Для конюшенъ: Книжка конной	1	971	дѣшево въ каждую неделю по 4, а въ 12, 48, цѣною			
Рубашъ 2 широкъ	1	30	Камеръ съ ружьями и конями по числу лошадей 48			
Саватокъ 2 широкъ	2	40	Слѣба 12			
Слѣба со швейцарскими и кожаными приборомъ	7	10	И того ассигнать единовременной суммой			
Черная суконная съ выкладкою вышитая	4	1 70	2 и 10 д и 87			
Сарафанна, шитая, вышитая и торба	4	1 58	Въ ассигнаціи 12 посылками, на каждую по 23 рубля, всего			
Ладанка и португалъ золотымъ краемъ съ крошечки, кожанки, ремни и широкія ассигнаціи съ крошечки, крошечки и подражательныя для пробованья конюшени	7	4	На унтеръ да 48 ассигнацій въ мѣсяць по каждому по 1-ой четверти оны, по 15 рубль оны, цѣною за четверть, первая посылка			
Черная суконная съ выкладкою вышитая	—	70	на 7 мѣ мѣсяцевъ 882 руб.			
Слѣба съ жѣлѣзными конями	18	3	По жѣлѣзнымъ 1-го года отпускомъ дажить рубли			
Взносъ на	—	30	На конюшю въ каждую по			
Шпоре	1	60	на конюшю съ приборомъ и слѣба на первое по 20, а на посылку по 12 д			
Перчатки лоскуныя	2	10	на 48 ассигнацій, въ каждую			
Томлякъ кожаныя	2	—	И того ежегодно			
Итого	46	74	1379 50			
Сверхъ того полагается ему на пропитаніе по намулатому или ноту конюшю въ день, а въ годъ	27	276	Къ № 18.001. — Августа 12. Высочайше утвержденный докладъ Генералъ-Прокурора.—О жалобѣ батальона при Сѣмѣ.			
На пропитаніе лошадей въ сутки 6 конюшю, а въ годъ	30	30	Во исполненіе Высочайшого повелѣнія Вашего Императорскаго Величества, о прибайи въ Сѣмтской четырехъ-ротной батальонъ еще одной роты, съ тѣмъ, дабы въ каждой было по 200 человекъ, составѣ батальону ему новый вместо прежняго штатъ, съчастіе нѣколько извѣстѣ оныя на Высочайшее усмотрѣніе и утвержденіе Вашего Императорскаго Величества.			
Всего	103	38	Дрн. О промываномъ штатѣ спектр. № 15.588			
<p>По сямъ-тобѣлямъ, хотя и превосходятъ число денегъ, опредѣляемыхъ къ содержанию товарища и шергового, противу склада его жалонья; но какъ въ тому прибавляется еще форнису 400 вытокъ, или 60 рублей, взаимно-равно даваемыхъ, то на первое обмундированіе и устроіе дѣть человекъ, при коимъ-тобѣ томъ того расоруженіи будетъ достаточно.</p>			Къ № 18.150. — Сентября 25. Штатъ школы при гарнизонномъ полку.			
<p>А за исключеніемъ обмундированія и прочихъ частей, остается въ жалованье чистыхъ денегъ товарища 54 рубль 75 копейка, а шерговому 27 рублей, 37 копейка вещь же въ будущее время исправляется стипундъ изъ оставшихся за тѣмъ и за продовольствіемъ лошадей денегъ, въ каждой годъ по 9 рублей 07 копейка, хотя срока вещь и полагается, но</p>			<p>Штатъ школы при гарнизонномъ полку, въ которой полагается 50 школяровъ, съ означеннымъ какъ-содержаніемъ и вещамъ цѣнь и стокровъ, равно и жалованья Учителю и другимъ чинамъ для надранія за школярами полагается.</p>			

Для обслуговування чистоти та порядку в класних і побути, як кожній 25 школярів, на одну рік, отримавши універсальних или доброго сестринства рівномірні, котрі бы і вартісні і скаржливості не мали, и тих одразу и побути повинні, коган: на одну класу дому за годь жалованья по 30 рублів, а обшчы	70	—	—	Чужинь по дві пары шпигуляць, кажда 10 коп., за обш 40 коп., шпигуляць по одній парі 40 коп. а за всьх	40	—
Къ 30 школярів для чистоти и скаржливості за чистоту класных стовбъ і, ану жалованья и на муштрахъ за годь	15	—	—	Башкиновъ съ ружьемъ, каждаму по дві пары, по одну 40 коп., за обш 80 коп., а за всьх	40	—
Для вартісна школярівъ вощи и для мытья ихъ одна жупановъ, обш за годь жалованья	20	—	—	На мыло для всьхъ	15	—
И того для 30 школярівъ	250	—	—	И того за муштрами и шпигуляць вощи и на одну класу	515	—
А для 8 000	64500	—	—	Провіантъ, муку и крупу полатувать изъ Провіантскаго вѣдомства, котораго на 30 школярівъ и на одного старшого, по вощи по 10 коп. за обшчы, такъ по вощи такъ по вощи полатувать жалованья, каждаму по 4 руб. на 12 класу на 12.	996	112
Къ обшчы и на барабанщицъ музукі и вощи на класныхъ стовбъ і, ану жалованья, а умуштрахъ ихъ संबодомъ отъ старшого класу вощи такъ же гарнизонныхъ вощи, при которыхъ школы состоять				На соль каждаму по 30 коп., а всьхъ	800	31
				Для обученія такъ 30 школярівъ полатувать	15	35
				Циркулей трамвайныхъ 5, каждаму по 3 руб., а за всьхъ	10	10
				Циркулей вощиныхъ 10, каждаму по 75 коп., а за всьхъ	7	50
				Саломъ обшчыныхъ однихъ 30 коп., а за всьхъ	3	30
				Книгъ Геометрическихъ 2, за обш	2	2
				Книгъ Арифметическихъ 2, кажда по 60 коп., а за обш	1	20
				Алгебръ, кажда по 10 коп., а за всьхъ	2	20
				Дистанційной 10, кажда по 25 коп., а за всьхъ	2	50
				Вощиной 10, каждаму по 1 рублю 20 коп., а за всьхъ	17	—
				Новшій Заветъ однихъ	2	20
				Доски класныхъ 25, кажда по 20 коп., а за всьхъ	5	100
				Бумаги вощиной 10 стовъ, кажда по 1 руб. 20 коп., а за всьхъ	18	1
				Сильъ саломныхъ 2 пары, каждаму по 4 руб., а за всьхъ	18	—
				Торныхъ 2 пары, каждаму по руб. 50 коп., а за всьхъ	4	20
				И того для обученія, на книги и вощи	63	70
				На однихъ годь	42	42
				Всего же на муштрами и на вощи для ихъ обученія вощи и на вощи	517	111
				На однихъ годь	518	112
				А на всьхъ 8 000 воспитанниковъ	53028	50
				На однихъ годь	49432	50
				По сему штату содержать вощи школярівъ и по числу ихъ нижнихъ служителей		
				Всё назначенное по сему штату, крокъ провіантъ, отпускуать ежегодно изъ Коммиссаріатскаго Департамента въ гарнизонные полки на вощиное число школярівъ такъ, чтобы оставать отъ несомпакта въ одной вощи оборощень быль на содержание всьхъ комплектныхъ въ другой; разнальмъ образомъ и провіантъ		

Кн. Шт. Оуд. 1.

718

У фортеці Олександрівській на 1775 р. у школі налічувалося 5 учнів віком від 4 до 14 років (хоча в школах мали навчатися діти з 7 років, але у деяких особливих випадках на утриманні школи, могли бути діти й меншого віку), у 1788 р. — 26 дітей, у 1789 р. — 29 дітей, 1790 — 30, 1791 р. — 26, 1792 р. — 22, 1793 р. — 22, 1797 р. — 15 і в 1798 р. — 28 дітей. Навчалися діти нижніх чинів, жителів посаду, сироти та хрещені «турченки». Особливу роль в утворенні школи належала обер-коменданту Дніпровської лінії, генерал-майору М.Я. Ланову. Для школярів було відведено спеціальне приміщення. У школі, відповідно до програми, вчителі, гарнізонні офіцери, викладали дітям військову справу, вчили читати й писати, навчали арифметиці й геометрії, у гарнізонних музикантів діти навчалися грі на музичних інструментах: барабані і флейті. При школі був призначений наглядач.

У фортеці Олександрівській тривалий час, понад 10 років, наглядачем при школі був сержант І.М. Цирк. Нагляд та контроль знань учнів покладався на команданта фортеці.

У 1798 р. зі скасуванням фортець Дніпровської лінії школа припинила своє існування і, на думку відомої російської дослідниці О.І. Дружиніної, втративши свій військовий характер, перетворилася в народне училище.

Автор тому «Військово-статистичного огляду Російської імперії» (1850 р.), присвяченого Катеринославській губернії, виділяв три обставини, які особливо сприяли швидкому розвитку освіти в краї: 1) положення губернії; 2) характер народу; 3) правителі губернії. Говорячи про положення губернії, він зазначав, що Катеринославська губернія, виходячи до Азовського моря, має декілька портів. Комерційна діяльність, залучаючи сюди всі класи людей, значно сприяла розвитку освіти. До того ж, «знаходячись у приватних зносинах з освіченими державами, з якими тісно поєднані їх інтереси, вони могли запозичувати від іноземців те, що для них корисно, і мануфактурна та фабрична промисловість, які в цьому випадку, слугують кращим мірилом народної освіти, багато зобов'язані вигідному положенню губернії».

Що стосується населення губернії, яке, «будучи переважно складено з малоросіян і колишніх запорожців, за характером тих та інших і за обставинами, в яких вони знаходились, становить вигідний елемент для освіти». І, нарешті, «правителі або губернатори Новоросійського краю вміли використати перші дві умови, щоб просунути народну освіту, спрямувавши вроджену здатність жителів на промисловість, якій, як вже було сказано, сприяє положення губернії біля моря та судноплавні ріки, серед яких Дніпро і Дон».

Дійсно, своєрідні особливості Півдня України — прикордонне становище, темпи заселення і господарського освоєння — визначили і характер управ-

ління краєм. Тут не могло бути тої рутини, яка панувала у внутрішніх губерніях імперії. Саме життя, підкреслює О.І. Дружиніна, вимагало від адміністрації постановки і вирішення множини нових, відповідальних завдань. Тому не випадково в останній чверті XVIII ст. на чолі краю опинився найбільш видатний державний діяч Російської імперії цього періоду князь Г.О. Потьомкін, а на початку XIX ст. — талановитий політичний діяч і адміністратор герцог А.Е. Рішельє. З 1823 р. генерал-губернатором став широко освічений, енергійний і далекоглядний граф М.С. Воронцов, який займав цю посаду до 1856 р.

Що стосується розвитку народної освіти, то перші кроки в цьому напрямку

М.С. Воронцов

були зроблені урядом у 1764 р., після створення Новоросійської губернії замість ліквідованих Нової Сербії і Слов'яносербії. Так, у затвердженому 22 березня 1764 р. Плані про роздачу в Новоросійській губернії казенних земель для їх заселення, говорилося про необхідність створення чоловічих і жіночих шкіл. Зокрема, в його VIII главі «Про школи» наказувалося «до школи брати всіх малолітніх, навчати грамоті читати, писати, арифметиці, закону; а хто здібний, або сам побажає, тих іноземним мовам та іншим наукам; бідних і сиріт утримувати на казенному кошті; достатнім же за утримання до казни сплачувати, а за науки ні з кого нічого не вимагати... Для жіночої статі такий же виховний будинок заснувати...» На утримання шкіл штатом Новоросійської губернії від 22 березня 1764 р. передбачалася 1 000 крб.

А.Е. Рішельє

Про відкриття сільських шкіл йшлося і в «Установленні сільського порядку в казенних Катеринославського намісництва селищах, Директору домоводства підвідомчих» (грудень 1787 р.), тобто в селах де проживали державні, економічні селяни. У ньому, зокрема, говорилося: «Сільський старшина має заохочувати, щоб у всіх парафіях селяни дітей своїх, які мають від 6 до 10 років і ще не здатні зносити ніякого в роботі тягара, щоб вони час не проводжували бездіяльно, віддавали в сільські церковні школи; через що можуть їх зробити і корисними суспільству і своєму домашньому благоустрою, і здатними до заняття по рівню цивільної служби».

Азовський губернатор В.О. Чертков у грудні 1776 р. у рапорті Г.О. Потьомкіну пропонував заснувати у майбутньому губернському місті Катеринославі військове училище, в якому мають навчатись наукам та військовій справі діти офіцерів та різночинців, а також школу для дівчат. За задумом В.О. Черткова саме військове училище мало готувати чиновників, офіцерів, що знаються не тільки на військовій справі, а й на особливостях південного регіону, й зрештою зможуть продуктивно ним управляти.

У Катеринославі І вже в 1777 р. починається будівництво шкільних приміщень. У 1780 р. у місті нараховувалося понад 2 тис. населення і існували два училища для дітей дворян і різночинців та для «різного звання сиріт», які навчалися в них російській грамоти, катехізису (від грец. Κατήχησις — усне повчання, настанова — виклад основ християнського вівровчення, переважно у формі запитань і відповідей), німецькій, французькій і турецькій мовам, потім арифметиці, геометрії, історії, географії, інструментальній та вокальній музиці. На думку О.І. Дружиніної, завданням училищ була підготовка місцевих чиновників і перекладачів.

Катеринослав I (Кильченский)

Згідно з «Установленням про управління губерній Всеросійської імперії» від 7 листопада 1775 р. та указу «Про заснування Приказів громадської опіки» того ж року саме на останні покладалися турботи про народну освіту. Їм «доручалося опікування й нагляд над заснуванням і міцних підвалинах... народних шкіл», котрі вони «мали старатися заснувати... у всіх містах, а потім й багатолюдних поселеннях, підсудних верхній розправі», тобто для міщан, державних, економічних, двірцевих селян. У зв'язку з цим § 387 виключав з-під підпорядкування приказам громадської опіки дворянські й духовні станові, відомчі навчальні заклади, вищу школу. Навчання в школах мало бути добровільним, «без примусу», безплатним для бідних і за «помірковану плату» для інших і полягати в навчанні грамоти, малювання, письма та арифметики, а також катехізису. Вчителям заборонялося застосування тілесних покарань. У Жалуваній грамоті містам 1785 р. у ст. 17 наказувалося «у містах заснувати і мати школи на точній підставі 384 статті Установлень 7 листопада 1775 р. та інших виданих про те від Імператорської Величності установлень».

Прикази громадської опіки створювалися як станovo-колегіальні органи на чолі з губернатором. До їх складу входили по двоє засідателів від верхнього земського суду (дворяни), губернського магістрату (купці й міщани) та верхньої розправи (державні селяни). Прикази були по суті першими спеціальними державними органами в Росії й Україні, на які покладалося питання заснування шкіл і нагляду за ними, забезпечення вчителями, підручниками тощо. Крім шкільної справи вони займалися також влаштуванням лікарень, сирітських будинків, богаділень, аптек, робітних будинків та ін. Вони виконували також і функції фінансово-кредитних установ: надавали позички, приймали грошові внески під відсотки і т. ін.

Але, шкільна справа, передана в руки приказів громадської опіки, базувалась на ізживших себе благодійно-філантропічних засадах, проголошених урядом Катерини II в 60-х рр. XVIII ст. Архаїчні принципи організації шкільництва не відповідали новим вимогам. Урядом передбачалося, що приказам з казни буде виділено одноразово лише по 15 тис. крб. для їх

становлення, а далі всі витрати на «статутну» діяльність, у тому числі й на школи, мають фінансуватися за рахунок благодійних коштів та місцевих бюджетів. Тому школи постійно знаходились в умовах хронічного недофінансування.

У 1787 р. Катеринослав переноситься на сучасне місце. За планом кн. Г.О. Потьомкіна Катеринослав — південну столицю імперії — передбачалося перетворити на значний освітній центр: спорудити тут другий у Росії після Московського, заснованого у 1755 р., «розкішний університет» з двома училищами при ньому — хірургічним та народним. Разом з університетом — академії музичну і художню. В указі Катерини II від 4 вересня 1784 р. говорилося: «Изыскивая все средства, к просвещению народному служащие, повелеваем в губернском городе Екатеринославского наместничества основать университет, в котором не только науки, но и художества преподаемы быть должны». »

*Описание плана Города
Екатеринослава.*

- А. Церков соборная Провождения Господня.*
- В. Судебная палата или больница.*
- С. Дворец юсти и Губернаторский административный.*
- Д. Архивохранилище от Императорского.*
- Е. Олигархия.*
- Ф. Дворец Императорский.*
- Г. Губернаторский двор, биржа и театры.*
- И. Университет и академия наук Императорских.*
- К. Губернаторский дворец.*
- Л. Дворец дворянский.*
- М. Аптека.*
- Н. Площадь.*
- О. Место для партикулярных домов.*
- Р. Находящаяся теперь опустевшая Деревня Поголицы место это для рынка называется смотря по добротности отъезду по рынку.*

План м. Катеринослава 1790 р.

Метою заснування університету було поширення освіти в краї. Він призначався для навчання не тільки підданих Росії, але й сусідніх країн «наипаче же для единовѣрных наших». Передбачалося будівництво астрономічної обсерваторії та для професорів і студентів — спеціального містечка на зразок Латинського кварталу в Парижі.

Для підготовки молодих людей до вступу в університет, тим же указом від 4 вересня 1784 р., наказано було відкрити по містах Катеринославської губернії і Таврійської області, на загальних підставах Установлення про губернії 1775 р., народні школи, влаштувавши у губернських містах по одному головному народному училищу, в тому числі і для підготовки шкільних учителів, а в повітах малі. В указі говорилося: «... як до кращого досягнення бажаного успіху з сього закладу, й приготування людей до зручного розуміння вищих наук необхідно... збільшення народних шкіл... розбудувавши в головних містах визначених губерній й області по одному головному народному училищу для великих класів та для підготовки шкільних учителів».

І.М. Синельников

на сума — понад 300 тис. крб. — виділялася і на його спорудження. Для цього була створена під безпосереднім веденням правителя намісництва І.М. Синельникова університетська будівельна експедиція, яка заготовляла у величезній кількості цеглу, камінь, вапно тощо. Щоб уявити собі розмах будівництва університету, варто оцінити підготовку до нього. Будівельна експедиція провела торги на доставку цегли у кількості 3 млн., вапна і алебастру — до 20 тис. чвертей, дров — до 28 тис. куб. сажнів, бутового і цокольного каменя (граніт), піску, дощок, цвяхів, будівельного лісу тощо, за висловом К.Н. Королькова, «в громадном количестве».

Щодо розташування майбутнього університету думки дослідників розходяться: Я.Д. Грахов та С.І. Верebrюсов вважали, що він мав будуватися на Монастирському острові, а Д.І. Яворницький — неподалік від Преображенського собору в районі сучасної обласної лікарні ім. Мечнікова, на Монастирському ж острові повинен був розташовуватися університетський ботанічний сад.

Університет забезпечувався відразу великим книжковим багатством: кн. Г.О. Потьомкін подарував йому бібліотеку з 1 500 томів, придбану ним за 6 000 крб. у місцевого Словено-Херсонського архієпископа Євгена Булгаріса. Для викладання в ньому були запрошені історіограф де Гюєн з жалуванням 1 500 крб. на рік, при казенній квартирі і дровах, професор Гібал з жалуванням 800 крб., також при казенній квартирі і дровах, професори М.Г. Ліванов — автор праці «Про землеробство, тваринництво і птахівництво», В. Прокопович з жалуванням по 600 крб. і теж з казенними квартирами і опаленням.

Професор М.Г. Ліванов, до речі, під час перебування в Катеринославі відкрив і дослідив родовища залізної руди на Криворіжжі, а в 1789 р. за дорученням Г.О. Потьомкіна створив школу практичного землеробства у селищі Богоявленському під Миколаєвом — перший навчальний заклад аграрного спрямування в Російській імперії. Тут було створено зразкове

господарство, де учні мали на практиці опанувати прогресивні методи ведення землеробства на «англійський манер».

Директором музично-художньої академії був призначений друг Моцарта італієць Дж. Сарті. За керівництво академією, викладання у ній, а також створення музичних п'єс Потьомкін визначив йому жалування у розмірі 3 500 крб. на рік. У 1787 р. він разом з сім'єю і співаками Артемієм Веделем, Дмитром Кашиним і Павлом Турчаніновим відправився на південь. Викладачами академії мали стати — вихованець Петербурзької Академії мистецтв В. Неретін, Г. Захарченко, М. Бухаров з жалуванням кожному 150 крб. на рік та казенними квартирами з опаленням. Були запрошені також відомий скульптор Ф. Шубін, «перший скрипаль Росії» І. Хандошкін. 16 січня 1786 р. Сенат видав указ про те, що Катерина II дозволила на дарованій нею кн. Г.О. Потьомкіну землі «при Озерках» збудувати також приміщення грецької гімназії та інших шкіл, які мали належати до Катеринославського університету.

Однак, як відомо, початок у 1787 р. російсько-турецької війни, яка потребувала великих матеріальних і людських ресурсів, став на заваді реалізації цих задумів. Правда, від'їжджаючи на початку війни за викликом князя Г.О. Потьомкіна з Катеринослава, І.М. Синельников доручив віце-губернатору А. Воїнову: по-перше, турбуватися про добробут заведених училищ; по-друге, зберігати училищні суми 300 000 крб.; по-третє, відправляти до нього кожний місяць і кожна третина про те відомості. Але війна, а потім і смерть у 1791 р. головного ініціатора розбудови міста Г.О. Потьомкіна, так і не дали змогу втілити ці плани в життя. З усіх задумів був реалізований лише один — відкриття головного народного училища.

Виникнення даного типу навчальних закладів пов'язане з освітньою реформою 80-х рр. XVIII ст. Уряд, з одного боку, заборонивши у 1782 р. мандрування дяків-бакалаврів, які становили основну масу вчителів початкової школи в Україні, суттєво зменшив можливості поширення освіти. Тим більше, що значна частина дяків була забрана на військову службу, а інші після ревізії 1782 р. мусили обрати постійне місце проживання. А, з іншого, він розумів необхідність відкриття загальноосвітніх навчальних закладів, чого вимагали потреби розвитку державного апарату, торгівлі, промисловості.

У зв'язку з цим у тому ж 1782 р. створюється відповідна комісія на чолі з сенатором П.В. Завадовським, на яку покладалося завдання розробки

М.Г. Ліванов «Про землеробство, тваринництво і птахівництво»

П.В. Завадовський

подарство. У кожному окрузі або районі створювалась головна (бюргерська) школа (3 класи), до навчальних планів якої входили латинська мова, креслення, землемірство, домоводство, сільське господарство, а також елементи історії і географії. У кожній провінції відкривалось по одній нормальній школі (4 класи), де викладалися загалом ті ж предмети, але в розширеному обсязі. Крім того, при нормальних школах готували вчителів для народних шкіл.

За рекомендацією австрійського імператора Йосифа II до Росії було запрошено талановитого педагога і шкільного адміністратора, послідовника

Ф.І. Янкович

ідей Яна Амоса Коменського, православного серба Ф.І. Янковича де Мирієво, який мав практичний досвід здійснення реформи. Будучи директором народних училищ у Банаті, він відкрив там близько 100 шкіл. Катерина II розраховувала, що він зіграє таку саму роль, яку в Австрії відіграв І. Фельбігер. Ф.І. Янкович був у 1782 р. причислений до Комісії по застосуванню народних училищ у Російській імперії.

Протягом 1782 — 1786 рр. Комісією були розроблені засади нової освітньої системи, що знайшли закріплення у «Статуті народним училищам у Російській імперії», затвердженому Катериною II 5 серпня 1786 р.,

видано декілька десятків оригінальних та перекладних видань для забезпечення навчально-виховного процесу. Для практичної реалізації освітньої реформи була організована вчительська семінарія в столиці для підготовки вчителів, здатних працювати за новими програмами. По мірі їх підготовки йшов процес відкриття навчальних закладів на місцях.

Хоча в основу Статуту була покладена австрійська система, але вона зазнала в ньому суттєвих трансформацій. Головна з них — це відхід від ідеї загального і обов'язкового навчання. Згідно із Статутом створювались два типи народних училищ: головні — у губернських і малі — у повітових містах. Малі народні училища були двокласними, їх навчальні плани відповідали першим двом класам головних, які мали чотири класи, розраховані на п'ятирічний термін навчання. Елементарна освіта забезпечувалась малими і I–II класами головних народних училищ. У них вивчали читання, письмо, початкову російську граматику, арифметику, катехізис і малювання. Таким чином, завдання малих народних училищ полягало в підготовці грамотних людей, які уміють добре писати і лічити, знають основи православної віри і правила поведінки. У старших (III і IV) класах викладалась граMATика, математика, механіка, фізика, природнича історія, російська і загальна історія та географія, а також архітектура, розширений катехізис і Священна історія, вводилось читання книги «Про обов'язки людини і громадянина» («О должностях человека и гражданина»).

Отже, Статут 1786 р. поклав початок системі державних шкіл з одноманітним устроєм, єдиними навчальними планами, класно-урочною системою, з єдиною методикою, які мали загальноосвітній і всестановий характер. Це свідчило, як зазначав М.В. Довнар-Запольський, про зміну погляду держави на народну освіту: право на освіту, яка надається державою, було визнано за населенням законом, освіта втрачала свій службовий, професійний характер і ставала загальною та доступною для всіх.

Відкриття головних і малих народних училищ у містах Катеринославського намісництва та Таврійської області, як зазначалося, з метою підготовки юнаків для вступу до Катеринославського університету передбачалося вже указом імператриці від 4 вересня 1784 р. Князь Г.О. Потьомкін, зосередивши головну увагу на відкритті університету, щодо народних училищ обмежився лише проханням до І.М. Синельникова повідомити його думку. Він 28 вересня 1784 р. писав: «Что принадлежит до народных училищ, то не оставите вы, по прилежном рассмотрении и соображении обстоятельств, представит ко мне к скорейшему и удобнейшему сего учреждения произведению ваше мнение».

У такому становищі питання про відкриття народних училищ залишалося до 1791 р., коли приказ громадської опіки, усвідомлюючи необхідність їх впровадження, але не маючи власних коштів для цього, звернувся у травні 1791 р. через повітових предводителів дворянства з клопотанням до дворян про збирання грошових пожертвувань на відкриття у губернському місті головного, а в повітах — малих народних училищ.

Справа в тому, що хоча «Статутом народних училищ у Російській імперії» народна освіта визнавалася справою державною, але ні в одній з

113 його статей ні слова не було сказано про відпуск державних коштів на їх потреби. Держава не брала на себе їх утримання. Держава, підкреслював історик освіти XIX ст. А.С. Воронов, узяла у свої руки завідування школою, а витрати на неї надала робити іншим. Згідно з табелем про державні витрати на 1787 р., які становили близько 31,8 млн. крб., на освіту асигнувалось 803 103 крб., або 2,6%, і в тому числі «на різні народні училища, що перебувають у губерніях» — 71 635 крб., тобто трохи більше 0,2%.

Дворянські зібрання, не поділяючи бажань уряду щодо поширення освіти, або ухилилися, або обіцяли дати кошти і потім не виконали своїх обіцянок. Лише дворянство Новомосковського повіту пожертвувало 5 027 крб., що належали їм від уряду за різні поставки для армії під час російсько-турецької війни по 25 коп. з карбованця, доручивши приказу отримати ці гроші від казни за умови, щоб на них виховувалися діти обох статей дворян їх повіту. Предводители дворянства трьох повітів нічого не відповіли приказу, а інші відхилили клопотання. Більш того, внаслідок височайшого указу гроші, пожертвовані дворянством трьох повітів на народні училища, пішли на поповнення казенного боргу, що рахувався за ними, і отримані приказом не були. Таким чином, перша спроба відкрити в нашому краї народні училища не досягла успіху.

12 травня 1792 р. послідувало височайше призначення І.В. Бебера директором народних училищ, які мали бути відкриті у Катеринославському намісництві. Головне народне училище у нашому місті було відкрито згідно з рескриптом Катерини II на ім'я правителя Катеринославського намісництва В.В. Нечуй-Коховського від 15 червня 1792 р. «Пане генерал-майоре і Катеринославський губернатор Коховський, — писала Катерина II, — пове-

ліваємо відкрити народні училища у намісництві Катеринославському на основі виданого про них статуту. Для чого і відправлений до вас з даною з комісії про училища настановою, надворний радник Бебер, якому і сплачувати жалування по тисячі карбованців на рік. Для кращого цієї справи успіху маєте докласти все залежне від вас сприяння. Після заснування сих училищ має він відправитися для того ж в область Таврійську».

31 травня 1792 р. голова Комісії по заснуванню народних училищ П.В. Завадовський повідомив В.В. Коховського, що виконуючи височайше повеління, він направляє до Катеринослава чотирьох учителів з вказівкою які предмети хто з них буде викладати, надсилає височайше затверджений статут, в якому міститься все, що стосується

В.В. Коховський

заснування училищ, змісту їх, управління і поширення, дає на руки навчальні книги колезькому асесору і кавалеру Беберу, який наймилостивіше обраний на посаду директора училищ Катеринославської губернії, давав деякі поради і пояснення. Зокрема, мова йшла про те, що забезпечення книгами як катеринославського головного училища, так «і розплоджуваних від нього по повітах малих, в подальшому буде знаходитися на опікуванні Приказа Громадської Опіки, як про те зображено в статуті, у § 103. Приказ буде закупувати за готівку в лавці книжній комісії по заснуванню училищ... Комісія, з свого боку, на підкріплення Приказу, при сих купівлях, буде робити поступку на користь училищ по 25 копійок з карбованця, якщо будуть купувати не менше ніж на сто карбованців, уважаючи цю поступку як на витрати на перевезення, так і для роздавання деяких книг безгрошово бідним учням».

Голова комісії передавав на розсуд губернатора можливість відкриття училища тимчасово в іншому місті, «буде в вашем по новості его столь малое число учеников окажется, что училища открытъ было бы некем». Дійсно, місто існувало на новому місці всього сьомий рік і дещо пізніше, за даними 1798 р., в ньому мешкало понад 2 800 жителів. Але В.В. Коховський прийняв рішення про відкриття училища в губернському центрі. Після отримання височайшого указу намісник дав приказу громадської опіки припис у зв'язку з майбутнім відкриттям в Катеринославі головного народного училища, переїхати з Кременчука, де з часу відкриття Катеринославського намісництва у 1784 р. тимчасово знаходилися всі губернські присутствени місця, до Катеринославу до початку наступаючого 1793 р.

Приказом були здійснені задалегідь відповідні приготування: орендовано приватний будинок у верхній частині міста, придбано в Петербурзі майже 5 тис. підручників та посібників — керівництва вчителям, географічні атласи, глобуси, ландкарти, архітектурні креслення, геометричні фігури тощо на суму 1 493 крб. 85 коп.

14 квітня 1793 р. до Катеринослава прибув директор народних училищ І.В. Бебер разом учителями і 17 квітня відбулося урочисте відкриття училища. Воно дійсно було урочистим. О 10-й годині ранку, за попереднім повідомленням місцевої поліції, всі члени губернських присутствених місць і найбільш поважні дворяни зібралися в будинку губернатора, а від нього у супроводі дворянства обох статей, духовенства, купецтва, інших громадян міста процесією відправилися до собору на літургію і молебень. Звідціля — в нагорну частину до приміщення училища, де їх зустрічали І.В. Бебер, члени приказу громадської опіки і жителі. Члени магістрату від лица громадян вручили губернатору хліб-сіль. Після водоосвячення і окроплення будови, директором і вчителями були виголошені промови, потім директор відреккомендував губернатору дітей, які виявили бажання навчатися в училищі. Спочатку записалося у перші два класи 25 учнів, а через три дні, коли почалися заняття, їх стало вже 36 (28 — у 1-му класі і 8 — у 2-му), потім їх кількість збільшилася до 65. Причому 50 учнів були дворянськими і офіцерськими дітьми і 15 — представниками інших станів.

Опис урочистого обряду відкриття був надрукований приказом у губернській друкарні окремою брошурою і продавався на користь народних училищ по 10 коп. за примірник.

Як було організовано навчальний процес? Треба сказати, що саме Ф.І. Янковичем були закладені ті його принципи, які добре знайомі нам і сьогодні: класно-урочна система, коли вчитель займається не з кожним учнем окремо, як це робилося до того, а з усім класом, запроваджені переклички перед уроками, встановлено правило — якщо хочеш щось спитати або відповісти, то підними руку. З XVIII ст. прийшли до нас також класна дошка з крейдою, класний журнал, обов'язкові екзамени і канікули.

Навчання в училищі щодня починалося і закінчувалося молитвою. Тривалість уроку дорівнювала годині, вони взимку починалися о 8-й, а влітку — о 7-й годині ранку. Чотири дні на тиждень, крім середи й суботи, було по шість уроків з великою перервою після третього уроку, а по середах і суботах заняття відбувались тільки зранку. Але вільними були лише учні першого класу, для інших в ці дні замість відпочинку протягом двох годин викладалося малювання, а діти дворян навчалися танцям, «гречному поводженню», а також музиці і фехтуванню. Щоб учні звикли до порядку і «благонравия» в класі читалась книжка «Правила для учнів».

Навчальний план головного народного училища виглядав наступним чином:

Предмети	Кількість годин на тиждень у різних класах			
	I	II	III	IV
Закон Божий	—	4	5	—
Російська мова	25	6	3	3
Арифметика	—	6	3	—
Механіка, фізика, геометрія, архітектура	—	—	—	7
Книга «Про обов'язки людини і громадянина»	—	5	—	—
Географія	—	—	5	3
Історія	—	—	4	6
Природознавство	—	—	—	5
Латинська мова	2	3	4	3
Німецька або французька мова	3	6	6	3
Малювання	—	4	4	4
Усього	30	34	34	34

У першому класі учні вчилися читанню й письму, вивчали цифри церковні (тобто цифрові значення літер кирилиці) й «римские числа», скорочений катехізис та історію церкви, початкові правила російської граматики.

У другому вивчали докладний катехізис без доказів зі священного писання, першу частину арифметики, читали книгу «Про обов'язки людини і громадянина». Крім цього належало повторювати Священну історію, продовжувати вивчення граматичних правил і чистописання. З другого класу починали навчати і малюванню.

В третьому класі читали пояснення євангелій, вивчали докладний катехізис вже з доказами зі священного писання, другу частину арифметики, російську граматику з вправами у правописанні, початки загальної історії, загальної географії, російської географії і малювання.

В четвертому класі вивчалась російська і загальна географія, математична географія з завданнями на глобусі, російська і загальна історія, російська граMATика з вправами «в письменных в общежитии употребительных сочинениях, как-то: в письмах, счетах, расписках и т. п.», основи геометрії, механіки, фізики, природничої історії, цивільної архітектури (для вправ з неї вимагалось креслення планів) і малювання.

Латинську мову вивчали ті, хто збирався продовжувати навчання в гімназії або університеті. Що стосується нових мов, то статутом надавалося право на місцевого рівні вводити ті, які «по соседству каждого наместничества, где главное училище находится», можуть бути кориснішими «по употреблению... в общежитии». Скажімо, в Київській, Новоросійській та Азовській губерніях рекомендувалося вивчати грецьку мову. Але, в Катеринославському головному народному училищі з 1 серпня 1796 р. було введено викладання французької і німецької мов і, так би мовити, в якості шкільного компоненту — викладання фортифікації і артилерії. Крім цих предметів деякі учні з дворян, як вже вказувалося, навчалися танцям, «гречному поведженню», музиці і фехтуванню під керівництвом француза С. Констанса з платою 1 крб. на місяць з учня.

Таким чином, курс навчання наближався до середньої школи, був загальноосвітнім і реальним, більш того, за висловом М.Ф. Даденкова, «утилітарно-реалістичним», бо, як зазначалося, при вивченні граматики передбачалося навчання учнів складанню листів, звітів, розписок тощо. У зв'язку з відмовою від ідеї загальної освіти відсутня в Статуті була й ідея нормальної школи. Головні народні училища мали готувати вчителів для малих училищ, а для них їх повинна була готувати єдина учительська семінарія в Петербурзі. Учні, вивчаючи в головному народному училищі новий спосіб навчання, за бажання могли скласти екзамен і з відома приказу громадської опіки отримати свідоцтво вчителя. Такий екзамен перед вчителями головного народного училища мали здавати всі, хто хотів працювати в школах губернії.

В головних народних училищах за штатом мало бути шість викладачів. У Катеринославському училищі навчання спочатку забезпечували чотири вчителі. С. Белецький викладав усі предмети в 1-му класі, а також малювання у всіх класах, І. Севастьянов викладав усі предмети 2-го класу, Д. Саєвський — географію, історію політичну та природничу в 3-му і 4-му класах, а В. Якубовський навчав арифметиці, геометрії, механіці, цивільній архітектурі, фізиці і мовам — латинській та російській — учнів 3-го і 4-го класів.

У 1796 р. з Сімферопольського головного народного училища до Катеринослава був переведений ще один вихованець Петербурзької вчительської семінарії — Ф. Одинець-Заставський для викладання французької та німецької мов, а також фортифікації і артилерії. Пізніше, у 1802 р. до них додався Карл Обюртень, який викладав французьку мову.

Вчитель 1-го класу мав навантаження 27 годин на тиждень, 2-го — 29, у вчителів 3-го і 4-го класів воно складало 23 години, вчителя іноземної мови — 18 годин і малювання — 4 години. Вчителі старших класів отримували 300-400 крб. жалування на рік, молодших класів — 150—250 крб. Відповідно до цього В. Якубовському і Д. Саєвському жалування було встановлено у розмірі 400 крб., І. Севастьянову — 200 крб. і С. Белецькому — 300 крб. Більшим воно було у директора — 1 000 крб. на рік. Крім того весь педагогічний персонал користувався казенними квартирами з опаленням і освітленням. У малих народних училищах платня вчителів могла бути меншою — від 60 крб. в учителя малювання до 150 крб. на рік в учителя основних предметів. Матеріальне становище вчителів вважалось далеким від забезпеченості. Хоча, для порівняння рівня оплати праці вчителів, можна навести ціни на деякі продукти харчування, встановлені Катеринославською міською думою в жовтні 1794 р. Скажімо, фунт хліба з пшениці коштував 3 коп., а десяток яєць — 5,8 коп.

Хоча жалування вчителя старших класів становило 300-400 крб. на рік і практично дорівнювало річному оброку поміщика з 100—150 кріпаків (400—500 крб.), але, в цілому суспільне становище вчителя у XVIII ст. було невисоким, ця професія вважалась належністю непривілейованих станів. Дворянство вважало учительське звання, особливо в нижчій школі, несумісним з дворянською гідністю. Так, учитель молодших класів повинен був викладати 36, а старших — не менше 23 років, щоб вислужити чин колезького асесора (VIII клас), який надавав право на спадкове дворянство. Як наслідок, серед учителів поширеним було бажання перейти на державну або іншу більш доходну службу. Тому уряд з метою забезпечення шкіл учительським персоналом застосовував обмеження переходу вчителів на іншу службу (укази 1791 та 1795 рр.). Особливо це стосувалося вчителів, які отримали освіту на казенний кошт: вони взагалі позбавлялися такого права і в країні постійно вівся пошук «біглих учителів».

У зв'язку з цим треба відзначити досить високий рівень і керівництва, і вчителів Катеринославського головного народного училища. Так, Іван Васильович Бебер до призначення на посаду директора народних училищ нашої губернії працював інспектором, тобто, говорячи сучасною мовою, заступником директора столичного артилерійського та інженерного шляхетського корпусу. Про досвід і далекоглядність І.В. Бебера свідчить те, що він у 1793 р. подав проєкт створення, фактично першого в Росії, педагогічного інституту, мотивуючи його відкриття необхідністю підготовки вчителів для народних училищ і взагалі для поширення освіти серед населення.

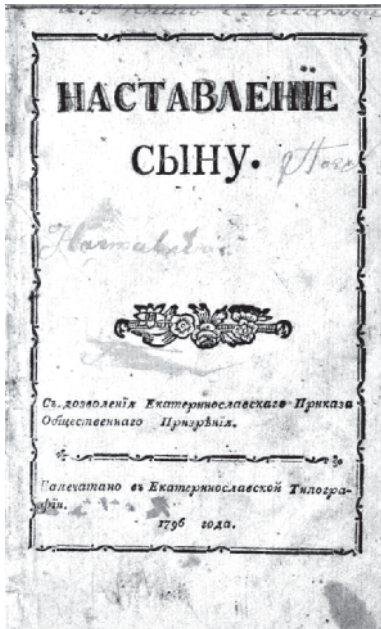
Проєкт передбачав створення інституту на базі Катеринославського головного та Кременчуцького казенного училищ у складі чотирьох класів.

У першому класі передбачалося вивчення шести предметів: основ релігії, арифметики, граматики, історії та географії, письма. В другому класі мало продовжуватися вивчення основ релігії, вивчатися геометрія, тригонометрія й елементи алгебри, всесвітня історія, географія, читання. В третьому класі учні мали вивчати догми християнської моралі, механіку, цивільну архітектуру, артилерію і військову справу, давню історію Росії, основи фізики, природничу історію, технологію, основи статистики та основи стилю й композиції. Частина учнів на цьому закінчувала навчання, а інші переходили до вищого класу, де повинні були вивчати латинську мову, вищу математику й фізику, політичну історію, географію, статистику, технологію, природознавство, релігію, мораль, граматику і стиль російської та латинської мов, каліграфію. Протягом усіх чотирьох років вони мали вивчати й французьку мову, як найбільш поширену тогочасну міжнародну мову.

Якщо порівняти цю програму з програмою головного народного училища, то можна побачити її набагато більшу насиченість і складність. Тобто, дійсно, зі стін інституту виходили б прекрасно підготовлені вчителі. На думку І.В. Бебера, для нормального функціонування інституту потребувалося на рік близько 10 тис. крб. Але, на жаль, ідея створення педагогічного інституту випереджала свій час і була реалізована лише через десять років, у ході освітньої реформи 1803—1804 рр. Іншою причиною того, що проект І.В. Бебера був похований у канцелярії наступника Г.О. Потьомкіна на посаді намісника краю, П.О. Зубова, як слушно зазначає Г.К. Швидько, було небажання хоча б часткової реалізації планів покійного князя щодо перетворення Катеринослава на центр вищої освіти Півдня України.

Талановитими педагогами, організаторами освіти були й інші вчителі головного народного училища. Так, В.Є. Якубовський, спочатку навчався у Київській академії, потім закінчив учительську семінарію у Петербурзі, з 1788 р. викладав арифметику й геометрію в придворному півному корпусі, пізніше — геометрію, загальну історію і катехізис у Пажеському корпусі. У 1808 р. його було призначено доглядачем, тобто керівником Катеринославського повітового училища, а з 1813 р. — директором народних училищ Херсонської губернії.

Директором народних училищ Таврійської губернії на початку XIX ст. був інший вчитель — Ф.П. Одинець-Заставський. До речі, працюючи в Катеринославі, він написав підручник «Початкове навчання французької мови. Французька граMATика для народних училищ», який за поданням губернатора Ю.О. Ніколаєва був схвалений столичною цензурою і віддрукований у 1800 р. у Новоросійській друкарні (колишня похідна друкарня Г.О. Потьомкіна). Це — перший підручник, підготовлений освітянином нашого міста. Приказ громадської опіки купив 100 примірників підручника для училища, а 600 примірників поступило в продаж на користь автора. Першою ж книгою, виданою в Катеринославі, стала присвячена вихованню дітей книга письменника і перекладача В.Т. Золотницького «Напучення сину» («Наставление сыну»), надрукована в тій же друкарні у 1796 р.

Книга В.Т. Золотницького
«Напучення сину»

М.П. Миклашевський

Якщо говорити про систему державного управління освітою, то її основні засади були визначені «Статутом народних училищ у Російській імперії». У 1786—1802 рр. вона була наступною: завідування училищами в навчальному плані зосереджувалось у «Головному училищному правлінні», функції якого виконувала Комісія із заснування народних училищ, або, як вона названа в Статуті 1786 р., «главное правительство училищ». Комісія підпорядковувалась безпосередньо верхівній владі, її прерогативою залишалось визначення змісту освіти, розробка навчальних планів, підготовка підручників тощо. На місцевому ж рівні управління, під наглядом генерал-губернатора, доручалося губернатору як попечителю народних училищ. Він мав піклуватися про розширення мережі училищ «від головного місті, не тільки по містах повітових, а й по інших поселеннях, наскільки засоби йому то дозволяти будуть», забезпечення їх вчителями, надання необхідної допомоги директорам, дбати про зміцнення їх матеріальної бази. Губернатор повинен був управляти школами через прикази громадської опіки (в господарському відношенні) і директора народних училищ (у навчально-виховному відношенні).

Серед семи губернаторів кінця XVIII — початку XIX ст., слід виділити як попечителів головного народного училища трьох: першого — В.В. Нечуй-Коховського (1793—1794), а також останніх — Ю.О. Ніколаєва (1800—1801) і М.П. Миклашевського (1801—1803). Так, Юрій Олексійович Ніколаєв часто відвідував училище, цікавився потребами закладу й по можливості вдовольняв їх. Але особливо запам'яталось сучасникам його ставлення до учнів,

Система державного управління народною освітою в Катеринославській губернії за Статутом 1786 р.

яких він добре знав і кращих з них запрошував на обід та велів водити на благородні зібрання, що відбувалися двічі на тиждень.

Михайло Павлович Миклашевський запам'ятався як енергійна, діяльна та справедлива людина, що з великою увагою ставилася до учнів і з великою повагою до вчителів. Сам він походив з сім'ї козацької старшини, прадід його у 1690—1706 рр. був стародубським полковником. Під час російсько-турецької війни воював під началом О. В. Суворова, відзначився у битві під Римніком. Пізніше, у 1797—1800 рр., був волинським, потім малоросійським губернатором, а в 1801 р. був призначений управляти Новоросійським краєм. До речі, його другом і родичем був П. В. Завадовський. Незважаючи на досить задовільний стан з навчальними посібниками в училищі, за розпорядженням М. П. Миклашевського було закуплено ще на декілька тисяч карбованців підручників, книг, наочних посібників, фізичних приладів, за якими він послав окремого чиновника до столиці. Губернатор захоплював учителів грошовими нагородами та допомогами, за його ініціативи приказ громадської опіки видавав бідним учням допомогу від 10 до 30 крб. на рік на утримання до закінчення ними навчання, для старанних у малюванні і кресленні купувалися найкращі оригінали. З його ініціативи для ліпшого навчання новим мовам вчителем був призначений освічений француз Карл Обюртень з жалуванням 300 крб. на рік.

Сучасники так оцінювали М. П. Миклашевського: «Начальник цей, який заслужив собі, як від жителів губернії, що була під його управлінням, так і від підлеглих своїх, відмінну повагу і сердечну відданість добродушністю і суворим дотриманням справедливості у всьому, має повне право на

незабутню вдячність училища за повсякчасне про нього опікування, приязність до учнів і повагу до здібностей чиновників».

Що стосується утримання училищ, то цей обов'язок, як зазначалося, покладался на приказ громадської опіки. Статутом 1786 р. визначалося, що на утримання головного народного училища має виділятися 2 500 крб. на рік, а на мале — 500 крб.

Єдиним джерелом утримання головного народного училища і відкриття малих народних училищ, крім власних капіталів, які на той час були обмежені і на які приказ утримував інші свої установи, слугували надані указом 16 червня 1784 р. міські доходи, головну статтю яких становили визначені містам на утримання народних шкіл та інших громадських установ митні збори, понад встановлені митні збори у розмірі 2 коп. з карбованця привезених товарів і 1 коп. — з вивезених. За перші 5 років існування намісництва ці збори давали лише близько 2 тис. крб. на рік. Головним джерелом доходів приказів громадської опіки поступово стало прийняття на зберігання грошових вкладів і видача позик під заклад. Уміло пускаючи в обіг свої капітали і залучаючи приватні пожертви, прикази, за даними міністерства внутрішніх справ, мали в 1803 р. понад 5 млн. крб., а рахуючи й гроші, ввірені їм, вони мали в обігу близько 9 млн.

Дослідники історії училища одностайно відзначають добросовісне виконання приказом свого завдання. Достатньо сказати, що за 12 років існування училища йому було передано з різних джерел, в тому числі з бібліотеки, закупленої Г.О. Погьомкіним для Катеринославського університету, майже 10 тис. книг та навчальних посібників. Хоча проблема фінансування училища завжди була гострою. Скажімо, у 1793 р. після відкриття училища коштів на його утримання ні звідкіля не поступало і жалування вчителям за перше півріччя було сплачено намісником з підвідомчих йому сум.

Приказ неодноразово звертався до дворянських зібрань, міських голів, управлінь і магістратів з проханнями про асигнування коштів на утримання головного і відкриття малих училищ, придбання для них будинків і обладнання. Але навіть загрожуючі приписи приказу не давали бажаних наслідків. Установи або відмовчувались, або відповідали, що деякі залишки доходів уже витрачені на виплату жалування чиновникам за минулий рік та задоволення потреб типу закупівлі опалення для військових команд чи в оплату жалування поштоутримувачам тощо. У 1794 р. на дворянських виборах при піднесенні адреси новому правителю Й.І. Хорвату, який змінив померлого В.В. Нечуй-Коховського, і привітання головному народному училищу, дворяни, утішені намісником, постановили зібрати на утримання цього училища й обладнання малих 10 тис. крб.

Протягом декількох років з цієї суми поступило лише 3 172 крб. 71 коп., тому приказ, маючи обмежені матеріальні можливості, змушений був обернути ці гроші виключно на забезпечення потреб головного народного училища. Внаслідок такої позиції уряду і громадськості всі зусилля приказу і намісників щодо відкриття малих училищ у повітах у цей період зазнали невдачі. Мале народне училище було відкрите лише у м. Кобеляках

Градижського повіту у червні 1794 р. шляхом перейменування приказом громадської опіки сирітського виховного училища, влаштованого у 1781 р. на власні кошти бригадиром І.В. Одобашем. На його утримання приказ обернув відсотки і доходи з капіталу у 3 тис. крб. та будівель, пожертвуваних училищу І.В. Одобашем. Навчання в училищі розпочали 42 учні.

Слід зазначити, що аналогічна ситуація склалася і в усіх інших восьми українських губерніях у цілому. Хоча Статутом 1786 р. передбачалося відкриття малих училищ у кожному повітовому місті, але до кінця століття вони діяли лише в 17 з 85 повітових центрів України. Звичайно, найбільше проблем з їх відкриттям, передусім з фінансуванням, виникало в південних губерніях, які знаходились у процесі становлення. Тому, в силу необхідності, приказу громадської опіки прийшлося відкласти всілякі спроби відкрити їх у повітах губернії й обмежитись лише утриманням головного училища, відшукуючи для цього всі можливі кошти. Джерелами утримання училища були: пожертви приватних осіб, різні штрафи за неподіл спадкоємцями маєтків, за несвоєчасне внесення відкупної плати, митні збори і гроші, виручені від продажу конфіскованих товарів тощо. В цілому приказ з 1793 р. до 1805 р. щорічно витрачав на утримання училища, враховуючи обладнання приміщень, придбання навчальних посібників, книг, жалування і квартири директора та вчителів тощо, близько 7 000 — 8 000 крб.

За 12 років існування училища приказом було придбано, як відзначалося, за неповними даними книг, підручників і посібників на суму близько 10 тис. крб. Такі обсяги придбання літератури, зазначає І.М. Чернявський, пояснюються значною мірою тим, що повна відсутність у той час приватних бібліотек і книжкових крамниць викликала значний попит на навчальні посібники і книги, унаслідок чого бібліотека головного народного училища, крім продажу книг і навчальних посібників учням, видачі їм їх в якості нагороди, а бідним учням безплатно, та забезпечення з цією метою дирекції і бібліотек Акмечетського (Сімферопольського) та Кобелякського малих народних училищ, ще продавала їх в значному розмірі приватним особам.

Ще одним джерелом утримання училища була плата за навчання. Незважаючи на те, що згідно із «Статутом народних училищ» навчання в них мало бути безплатним, приказ змушений був з 1794 р. встановлювати оплату за право вчитися в училищі, інколи дуже високу як на ті часи — від 10 до 15 крб. Виключення було зроблено для сиріт і бідних учнів, які, крім безплатного навчання, отримували від училища книги і навчальні посібники. Але захід цей, по-перше, не виправдав сподівань приказу, оскільки за три роки зібрали всього 155 крб. (у 1794 р. — 125 крб., 1795 р. — 15 крб. і 1796 р. — 15 крб.), а, по-друге, з початку 1794 р. багато учнів не з'явилися на навчання. Приказ був змушений вимагати через Катеринославську управу благочиння (поліцію) від батьків і родичів учнів їх повернення до навчального закладу. Тому з 1797 р. плата за навчання була відмінена.

Безпосереднє керівництво навчальним процесом покладалося на директора народних училищ, який призначався генерал-губернатором. Обов'язки

директора регламентувалися «Статутом народних училищ». Зокрема, на нього покладался обов'язок стежити за дотриманням в усіх школах губернії вимог Статуту, за поведінкою та успіхами учнів, підтримувати зв'язок з батьками, здійснювати контроль за діяльністю приватних училищ і приватних пансіонів, спрямовувати навчально-виховну роботу всіх навчальних закладів губернії й інформувати про це Головне училищне правління та приказ громадської опіки. Він мав засідати в приказі при розгляді справ, які торкалися училищ. Говорячи про характер взаємовідносин директора і вчителів, в Статуті вказувалося: «Директор, имея непосредственное надзирание над учителями, долженствует принимать их и поступать с ними, яко носящими на себе трудные и важные должности воспитания сыновей отечества, ласково и не оставляя их делом и советом как в классных, так собственных их нуждах, особливо же не покидать их в болезнях». На рівні повіту всі навчальні заклади підпорядковувались доглядачу училищ, призначеному губернатором.

Таким чином, система управління, закладена в Статуті, характеризувалась відсутністю єдності, що створювало певні проблеми. Оперативний контроль за роботою шкіл покладался на губернських чиновників, які управляли ними самостійно, не підпорядковуючись Комісії училищ. У свою чергу остання не мала правових функцій по управлінню школами і могла втручатись в їх життя лише епізодично, отримуючи кожного разу на це спеціальне доручення. І це за умови, що, як відзначалося пізніше в іменному указі Олександра I від 20 червня 1801 р., на посади директорів народних училищ часто призначали далеких від науки осіб.

За час існування Катеринославського головного народного училища його очолювали чотири керівники: І.В. Бебер був директором до серпня 1795 р., у 1796—1797 рр. його обов'язки виконував титулярний радник Ф.М. Пугачевський, з 1798 р. директором став відставний майор Т.П. Міщенко. У 1803—

1804 рр. відбувається нова реформа освіти і керівництво навчальними закладами перебирають на себе новостворені міністерство народної освіти і навчальні округи. У зв'язку з цим у 1803 р. вже міністр народної освіти граф П.В. Завадовський призначає директором народних училищ Катеринославської губернії колезького секретаря Д.Т. Мізка.

Дмитро Тимофійович Мізко — нащадок старовинного козацького роду, народився у 1772 р. у м. Борзні на Чернігівщині. По материнській лінії був споріднений з родом Кониських. Освіту отримав у Чернігівському колегіумі й Києво-Могилянській академії, після закінчення якої поступив у 1788 р. у

Д.Т. Мізко

16-річному віці на цивільну службу підканцеляристом до Катеринославської казенної палати. Протягом наступних 15 років подолав багато сходинок службової кар'єри, зокрема, став членом приказу громадської опіки. Після відкриття у Катеринославі гімназії очолював її понад чверть століття. Одnocześnie, до призначення В.Є. Якубовського, за дорученням міністерства народної освіти, протягом п'яти років (1809—1813) виконував також обов'язки директора народних училищ Херсонської губернії.

Кількість учнів в училищі постійно збільшувалася. Якщо в перший рік в ньому навчалася 65 учнів, то в наступні 5 років — понад 100, а в 1799—1804 рр. контингент збільшується з 138 до 198 учнів. Динаміка була наступною: 1793 р. — 65 учнів, 1794 р. — 113, 1795 р. — 164, 1796 р. — 103, 1797 р. — 111, 1798 р. — 107, 1799 р. — 138, 1800 р. — 137, 1801 р. — 145, 1802 р. — 154, 1803 р. — 189, 1804 р. — 198. Усього в училищі протягом цих років навчалися 1 624 учня, але не всі з них закінчували повний курс. За 12 років свідоцтва про закінчення повного курсу училища отримав лише 61 учень. Всі вони поступили на військову або цивільну службу і «були в подальшому в чинах від капітана до прапорщика і від колезького асесора до колезького реєстратора», а І.І. Гладкий став дійсним статським радником і був керуючим Катеринославською палатою державного майна.

Головне народне училище було встановив навчальним закладом. Хоча в ньому навчалися переважно діти дворян, але серед учнів були представники й інших станів, навіть діти селян. Скажімо, у 1804 р. з 198 учнів 148 (майже 75%) були дворянськими та обер-офіцерськими дітьми, 35 — різночинськими і 15 — селянськими. Суттєвою перепоною на шляху розширення кількості учнів було те, що, як відзначалося, приказ громадської опіки встановлював досить високу плату за навчання.

Кожного року відбувалися відкриті випробування учнів у присутності губернатора, інших почесних осіб і завжди супроводжувалися промовами, які проголошували директор та вчителі. Літопис училища відзначав, що «надобно удивляться, как изобилию речей, так и деятельности составителей оных». Кращі учні відзначалися за успіхи в навчанні. Перше відкрите випробування відбулось у січні 1794 р., за результатами якого було нагороджено 29 учнів. Усього за час існування училища книгами й похвальними листами було нагороджено 297 учнів, у тому числі 9 учениць. Щорічно нагороди отримувало від 23 до 33 учнів, найбільше нагороджених було у 1799 р. — 46, тобто третина учнів.

Після відкриття головне народне училище перший час знаходилося в будинку, орендованому для нього приказом громадської опіки. Водночас, слідом за відкриттям училища, намісник своїми приписами від 18 та 19 квітня 1793 р. розпорядився приказу прийняти від експедиції по побудові міста три флігелі і будинок, в яких розмістити училище і присутствіе приказу, а потім потурбуватися організацією головного народного училища, пошуком коштів на його утримання і відкриттям та утриманням по повітах малих.

Будинки, прийняті від експедиції, були тісні, незручні, тому приказ змушений був їх пристосовувати і прибудувати ще один флігель, на що витратив

понад 4 548 крб. Наприкінці 1793 р. училище перебралося у власні приміщення: кам'яний двоповерховий будинок з трьох кімнат, по боках два дерев'яні двоповерхові флігелі, які мали на верхніх поверхах по одній класній кімнаті, а на перших — по 4 кімнати. У флігелі у дворі знаходилася кухня.

У 1795 р. до Катеринослава були переведені з Кременчука два казенних училища з пансіонерами — жіноче й чоловіче, — засновані там у 1779 р. У чоловічому училищі навчалася 58 вихованців, які мали відвідувати головне народне училище, а в жіночому — 62 вихованки, що займалися окремо. У жіночому училищі викладались: Закон Божий, читання, письмо, арифметика, малювання і рукоділля. Головною наглядачкою училища була дружина колезького асесора, баронеса У.І. фон Бракель. Для обох училищ приказом громадської опіки були куплені окремі будинки. На утримання училищ казенна палата щорічно відпускала 10 тис. крб. Але у квітні 1797 р. обидва училища були закриті. Оскільки будинки, де розташовувалися вихованки, знаходилися у більш зручному місці — у нижній частині міста, то, за клопотанням учителів до губернатора І.Я. Селецького, вони у тому ж році були передані училищу.

Завдяки добудовам, зробленими приказом, училище в 1800 р. мало один великий корпус, в якому змістилися 4 кімнати для класів і публічних екзаменів, 8 житлових кімнат з обох боків, 3 флігелі з 10 кімнатами, окремо були розташовані дві кухні з 4 кімнатами і 2 вогнищами. Крім того у дворі знаходилися колодязь, одна велика комора з льодовиком під ним, конюшня, комора і сарай з ще одним льодовиком. У цьому приміщенні училище знаходилося весь наступний період свого існування до 1805 р.

Згідно з планом Г.О. Потьомкіна у Катеринославі мали працювати 12 фабрик, які б забезпечували весь край своїми виробами. Але були відкриті лише дві — суконна і шовково-панчішна. Суконна мануфактура була перевезена з Могилівської губернії у 1794 р. У 1797 р. на ній працювало 819 робітників, зокрема 378 жінок і 115 дітей. До неї були приписані також 1 186 осіб сільського населення, яких поселили у слободі Сурсько-Литовській. На мануфактурі існувала школа, на що, на думку Д.І. Яворницького, вказує контингент фабричних писарів, який складався і поповнювався із синів фабричних робітників. Про це свідчить і відомість витрат Катеринославської казенної палати за 1794 р., де вказується на відпуск грошей «в училище внутреннего суконной фабрики производства».

Ще одним навчальним закладом Катеринослава, який відіграв важливу роль у розвитку освіти краю, була духовна семінарія. Духовний регламент 1721 р., який розробив відомий церковний і політичний діяч петровського часу, вихованець, потім професор і ректор Києво-Могиллянської академії Феофан Прокопович, а також ряд указів Анни Іоаннівни вимагали відкриття семінарій, де б навчалися діти духовенства «дабы от них польза государству и отечеству впредь была».

Тому і «начертании города», власноруч написаного Г.О. Потьомкіним і представленого на затвердження Катерини II, значилася «архиепископия при соборной церкви Преображения, с дикастериею и духовной школой». «Схола» в цей час знаходилася тимчасово в Полтаві, оскільки в Катеринос-

лаві їй ще не було де розмішуватися. Цікава її історія. У 1775 р. була створена Словено-Херсонська єпархія, до складу якої входила вся територія майбутньої Катеринославської губернії, південні райони Полтавщини та північно-східна частина Херсонщини.

Оскільки губернське місто тільки починало будуватися, то тимчасовим місцезнаходженням архієрейської кафедри була визначена Полтава, яка також входила до складу Катеринославського намісництва. Перший архієпископ Словено-Херсонської єпархії Євгеній (Булгаріс) навчався у Падуанському університеті, був ректором Константинопольської семінарії, тому практично відразу починає клопотатися про відкриття семінарії, так необхідної для підготовки кадрів. Справа була нагальною, оскільки рівень освіченості священно- та церковнослужителів єпархії був дуже низьким. Так, за аналізом Феодосієм (Макаревським) формулярних списків 143 священників за 1789 р., 122 з них не навчались взагалі, 17 довчилися до риторики, філософії або просто «небагато», і лише декілька були випускниками Київської академії та Харківського колегіуму.

Спочатку Євгеній відкрив у Полтаві у січні 1777 р. при Хрестовоздвиженському монастирі школу для 10 хлопчиків, півчих свого хору, які вміли читати і писати, і доручив архімандриту Феоктисту навчання їх латинської мови, короткого катехізису, арифметиці, географії та історії. Це був зародок майбутньої семінарії. Розмістити її Євгеній передбачав у нежитловому будинку, що належав колишньому гетьману К.Г. Розумовському. До Батурина, де перебував гетьман, він направив свого духівника ієромонаха Єпіфанія, приурочивши прибуття посланника до 18 березня — дня іменин колишнього гетьмана. На пропозицію продати цей будинок К.Г. Розумовський відповів тим, що подарував його. Однак у будинку не було дверей, вікон, підлоги, печей — усе потребувало капітального ремонту. Архієпископ, отримавши позику в Хрестовоздвиженському монастирі, звернувся за допомогою до дворянства, купців, духовенства і використав на потребу училища так звані «штрафні гроші», які збиралися консисторією.

27 листопада 1778 р. в будинку К.Г. Розумовського було відкрите «паршеське училище» «для преподавания Российского, Латинского и Греческого языка». Ректором училища він призначив Никифора (Феотокі), випускника Болонського і Падуанського університетів, який вже мав досвід керування навчальними закладами, оскільки до переїзду до України, був ректором гімназії в Яссах. Був зроблений перепис усіх дітей духовенства у віці від 8 до 11 років, здатних до навчання і прийняті заходи щодо їх утримання.

Євгеній (Булгаріс)

Никифор (Феотокі)

Амвросій у попередні роки був ректором Новгородської семінарії і префектом Слов'яно-греко-латинської академії у Москві, Гавриїл — викладав у гімназіях Трансільванії та Молдавії, був префектом і ректором Катеринославської семінарії, Афанасій — префектом і ректором Слов'яно-греко-латинської академії.

Першим же ректором семінарії став протоієрей Іоаким Яновський. В управлінні семінарією ректору допомагав префект, до обов'язків якого входив нагляд за вихованнями й викладання, як правило, філософії. Викладачами були ченці й біле духовенство, хоча досить часто це могли бути й світські люди. Жалування викладачів було невеликим. У 1788 р., наприклад, ректор семінарії отримував за викладання грецької мови 180 крб., префект — 120, учитель філософії — 150, учитель німецької мови, губерняський секретар А. Пестчій — 100 крб., учитель граматики ієрей Ф. Крурянський — 40 крб. Це змушувало багатьох наставників залишати семінарію й шукати інших занять.

Повна семінарія мала сім класів: інформаторію, граматику, синтаксиму, піїтику, риторичку, філософію і богослов'я. Учні двох останніх класів називалися студентами. У Словенській семінарії спочатку відкрилося п'ять класів, але для цього прийшлося забрати уродженців єпархії з Київської академії, Чернігівського та Переяславського колегіумів. У 1780 р. з ініціативи владики в семінарії відкрилися додаткові класи грецької, французької, німецької мов, арифметичний та малювальний. У 1783 р. було відкрито клас філософії, а в 1786 р. — богослов'я. У 1786 р. єпархія була перейменована на Катеринославську й Херсоніс-Таврійську, відповідно змінила свою назву на Катеринославську й семінарія. Зі створенням замість Катеринославського намісництва у 1797 р. Новоросійської губернії і перейменуванням м. Катеринослав у Новоросійськ вона дістала назву Новоросійської і разом з кафедрою за наказом Павла I була переведена до Новомиргорода, хоча Св. Синодом було вже виділено 1 тис. крб. для зведення будинку семінарії в

4 лютого 1777 р. архієпископ відправив клопотання в Петербург про відкриття єпархіальної семінарії. Дозвіл Св. Синоду на це було отримано у жовтні 1779 р. На утримання Словенської семінарії виділялося з державного казначейства 2 000 крб. на рік. Значну увагу семінарії приділяли наступники Євгенія Булгаріса на кафедрі — Никифор (Феотокі), Амвросій (Серебренников), Гавриїл (Банулеско-Бодоні), Афанасій (Іванов). Значною мірою це обумовлювалося тим, що всі вони мали досвід викладацької роботи, керівництва духовними навчальними закладами, тому проблеми семінарії були їм знайомі і близькі. Так,

Катеринославі. Перенесення кафедри до Новомиргорода обумовлювалося тим, що Полтава за новим адміністративно-територіальним поділом була віднесена до Малоросійської губернії.

Це був найскладніший період у житті семінарії: у провінційному місті майже неможливо було знайти нормальне приміщення для семінарії, ректора, бібліотеки, лікарні, господарчих служб. Тому єпископ Афанасій, який тоді очолював єпархію, розпочав клопотання щодо переходу архієрейського штату й семінарії до Катеринослава. Він обґрунтовував це тим, що Новомиргород знаходиться на кордоні єпархії і духовенство зазнає чимало незручностей: вони повинні їздити туди і в справах до архієрея, і заради своїх дітей, що призводило до значних витрат. Клопотання увінчалися успіхом і у 1803 р. Олександр I затвердив рішення Св. Синоду про перенесення кафедри разом з консисторією та семінарією, яка з 1802 р. знову стала називатися Катеринославською, до Катеринослава, на що було виділено 5 тис. крб. Улітку 1804 р. семінарія нарешті переїхала до Катеринослава.

У зв'язку з переїздом постало питання про приміщення для неї. Спочатку міністерство внутрішніх справ через губернатора К.С. Гладкого запропонувало новому архієпископу Катеринославському, Херсонському і Таврійському Платону (Любарському) зайняти під семінарію Потьомкінський палац, проте Платон відмовився через непридатність приміщення, яке вимагало величезних коштів на ремонт. Тому на перших порах семінарія розташувалась в одному з корпусів суконної фабрики, так званому директорському будинку, потім була виселена звідцїля фабричним начальством й перейшла до приватного будинку, який належав губернському предводителю дворянства П.І. Штеричу. Але історія знову повторилася і семінарія зайняла декілька ветхих будинків казенної палати та інших присутствених місць.

Платон, правда, намагався помістити семінарію у приміщенні повітового училища поблизу Успенського собору, а училище перевести до приміщення гімназії «за малою кількістю учнів, що складаються з різночинців» у ньому (як писав він до Св. Синоду). Доповів Олександрю I, який повелів звестись з міністрами внутрішніх справ та народної освіти з метою з'ясування думки місцевого училищного начальства. П.В. Завадовський звернувся до попечителя Харківського навчального округу графа Северина Потоцького, той до директора народних училищ губернії Д.Т. Мізка. Оскільки відповідь останнього була негативною, то семінарії прийшлося розташовуватися у старих приміщеннях.

Платон (Любарський)

Умови навчання й особливо проживання бурсаків були дуже важкі. С.Г. Чернов, який вступив до семінарії дещо пізніше, згадував, що деякі з нещасних бурсаків із-за сильного холоду в кімнатах, які обігрівалися дуже економно, залізли ночувати в піч і виповзали звідти схожими на сажотрусів. Це не дивно. Одна з ревізій показала, що на 37 учнів приходилось всього 36 пар чобіт, 19 шуб, 34 халати, 45 сорочок, 40 штанів, 36 капелюхів і 16 шапок. Небезпідставно архієпископ Платон після ревізії сказав: «С сердечным соболезнованием взираем мы на бедственное сих сирот состояние, ибо сверх толикого в одеянии недостатка, у некоторых оказалось по одной только рубашке, а у других ни халата, ни шубы нет». На утримання бурсака, який знаходився на повному державному утриманні, виділялося 40 крб. на рік, а напівбурсака, тобто семінариста, який отримував тільки харчування, 20 крб. За спогадами С.Г. Чернова у кожного бурсака була велика дерев'яна ложка, щоб нею можна було більше зачерпнути, оскільки їжа подавалася на стіл, за яким сиділо по 20 душ, не в мисках, а в ваганах відразу на всіх.

Разом з тим, слід відзначити, що архієпископ Платон приділяв значну увагу розвитку семінарії. Своїм ставленням до семінаристів і викладачів він привабив до навчального закладу багато учнів і під час його правління протягом 1805—1811 рр. семінарія була переповнена учнями. Під керівництвом Платона викладачем семінарії Синицьким у Харківському університеті був виданий перший Новоросійський «Календарь в лето от Рождества Христова 1810 г. в 54 страницы», перекладений з польської мови.

Навчальний рік у семінарії починався 1 вересня і закінчувався 15 липня. Щоденно було чотири уроки по 2 години кожний: з 8-ї ранку до 12-ї, потім двогодинна перерва на обід, і знову два уроки. Учні приймалися протягом року, до кожного класу набиралося 30-40 учнів різного віку. Так, у списку учнів Катеринославської семінарії за 1788 р. є учні від 11 до 30 років. Оскільки викладання велося латинською мовою, то багатьом з них семінарська мудрість не давалась і вони залишали семінарію ще в молодших класах. Як правило, не повертались після канікул. Їх чекали до грудня, потім повідомляли архієрея. За його наказом вимагали письмових пояснень від батьків через духовні правління. Частіш за все ті посилались на хвороби, але тим поясненням не вірили і після перевірки повертали учнів до семінарії.

Справа ускладнювалась тим, що семінаристи були бажаними кандидатами на роль домашніх учителів для дворянських дітей. Частина бурсаків офіційно йшла «на кондицію», тобто давала приватні уроки й жила у господарів, одночасно відвідуючи заняття, а частина самовільно поселялась у поміщиків і роками під різними приводами не поверталась до семінарії.

Хоча головною метою семінарії була підготовка кадрів для церкви, але з самого початку в ній навчалось багато дітей світського походження. Це взагалі було характерним й для інших аналогічних закладів України — Чернігівського, Переяславського, Харківського колегіумів. До речі й Катеринославську семінарію ще на початку XIX ст. часто називали колегіумом. Відсутність інших навчальних закладів змушувала і дворянство, і козацтво, і міщанство обирати її для освіти своїх дітей. Так, у 1788 р. з 259 учнів —

59, тобто 22,8 % були не духовного походження, серед них і син полтавського канцеляриста Іван Котляревський, який навчався в ній у 1780—1789 рр. У 1792 р. світські особи становили 24,8% (81) з 327 учнів. Пізніше ситуація змінилась і дітей часто набирали за наказами консисторії, бо батьки-священнослужителі не завжди охоче віддавали їх на навчання, відговорюючись, що дітям ще немає 10 років, або ще не навчилися читати і писати.

Семінаристи обирали не тільки духовну кар'єру, але й поповнювали ряди службовців, учителів тощо. Зокрема, у 1785 р. 30 семінаристів, «схильних більше до цивільної служби, ніж до духовного звання», були направлені до правління Катеринославського намісництва. У 1797 р. за клопотанням губернатора М.М. Бердяєва та за згоди митрополита Гавриїла, архієпископа Катеринославського і Херсоніс-Таврійського студент семінарії Ігнатій Дуброва став учителем нашого головного народного училища. Її студенти та викладачі працювали в інших навчальних закладах Півдня, зокрема, в Чорноморському штурманському училищі в Миколаєві, Одеському приватному пансіоні та публічному інституті, що знаходилися під покровительством А.Е. де Ришельє.

У 1803 р. Св. Синод суворо заборонив «звільняти семінаристів з духовного у світське відомство», але це не припинило залишення семінарії — почали використовувати випробуваний метод: довідки про хвороби. Тим більше, що губернатори продовжували звертатися до керівництва семінарії з проханням дати вихованців у чиновники. Частина семінаристів отримувала право вступу до Олександрівської головної семінарії у Петербурзі для підготовки до викладацької діяльності, багато поступало до Медико-хірургічної академії і ставали в майбутньому відомими спеціалістами, як, скажімо, Л. Ясинський — у 30-х рр. XIX ст. професор Московської медико-хірургічної академії, або П. Ковалевський — відомий психіатр, професор Харківського і ректор Варшавського університетів.

Такими були основні риси розвитку освіти нашого краю у XVIII — на початку XIX ст., пов'язані з переходом від освітньої системи, що базувалась на козацькому самоврядуванні, до державної системи освіти, започаткованої освітньою реформою уряду Катерини II. Наступний етап визначався реформами освіти Олександра I та Миколи I в першій половині XIX ст.

Розділ 3. ОСВІТА КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХІХ ст.

Вступ на престол у 1801 р. молодого 24-річного імператора Олександра І знаменував собою здійснення низки реформ у Росії. Їх ініціатором виступив так званий Негласний комітет, до складу якого входили такі ж молоді аристократи, яких консервативно налаштований відомий поет і державний діяч Г.Р. Державін називав «шайкою якобінців». Виховані на передових політичних ідеях ХVІІІ ст., вони добре знали практику державного управління в Західній Європі і бачили, що в порівнянні з нею система державного управління в Росії не витримує ніякої критики. «Молоді друзі» імператора оцінювали її як «потворну». Дійсно, як зазначає сучасний український філософ М.В. Попович, перетворення Росії протягом ХVІІІ ст. на колосальну євразійську імперію з населенням в майже 40 млн. осіб значно ускладнило управління країною. Фактично, сьак-так керованими і взагалі пов'язаними з центром через поштові тракти були губернські міста та невеликі території навколо них.

При обговоренні питання про реформу державного управління члени Негласного комітету дійшли висновку про необхідність заміни старих петровських колегій новими вищими виконавчими органами на європейській зразок — міністерствами. Серед перших восьми міністерств було вирішено створити й міністерство народної освіти. Маніфестом від 8 вересня 1802 р. про створення міністерств на нього покладалося завдання «виховання молоді й поширення наук». З цієї метою новоствореному міністерству підпорядковувалися вищі, середні, нижчі навчальні заклади, крім закладів відомства імператриці Марії, Академія наук, усі казенні і приватні друкарні, цензура, бібліотеки, музеї, видання відомостей та періодики, інші установи культури.

При міністерстві утворювалося Головне правління училищ, яке мало працювати над складанням статутів і навчальних планів закладів, відати призначенням і переміщенням педагогічного персоналу, забезпеченням навчальною літературою тощо. До складу Головного правління ввійшов ряд членів Негласного комітету. Іншим основним структурним підрозділом міністерства став департамент народної освіти. Першим міністром народної освіти було призначено колишнього голову катеринінської Комісії по заснуванню училищ, графа П.В. Завадовського, якого Олександр І повернув з відставки. Слід зазначити, що перший склад міністерства складався з діячів досить прогресивних переконань, які відображали погляди найбільш освічених, ліберальних верств російської правлячої еліти, і це відбилося на розробці й реалізації освітньої реформи. Як наслідок, вона була найбільш послідовною з усіх олександрівських реформ.

Головне правління училищ відразу після створення почало обговорювати різні проекти реформування освіти в імперії. І вже в січні 1803 р. цар

затвердив «Попередні правила народної освіти», які в дусі принципів освіченого абсолютизму визначали основні засади нової освітньої системи. «Попередні правила» були першим в Росії законодавчим актом, який охоплював усі ступені освіти, від початкової до вищої.

Заключним етапом визначення засад загальнодержавної системи освіти, розрахованої не тільки на дворянство й духовенство, але й на непривілейовані верстви, стали опубліковані 5 листопада 1804 р. «Статут університетів Російської імперії» та «Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам». У них знайшли відображення багато передових ідей педагогіки: безстановість школи і світський характер навчання, його безоплатність, наступність навчальних закладів, гуманістичні принципи виховання.

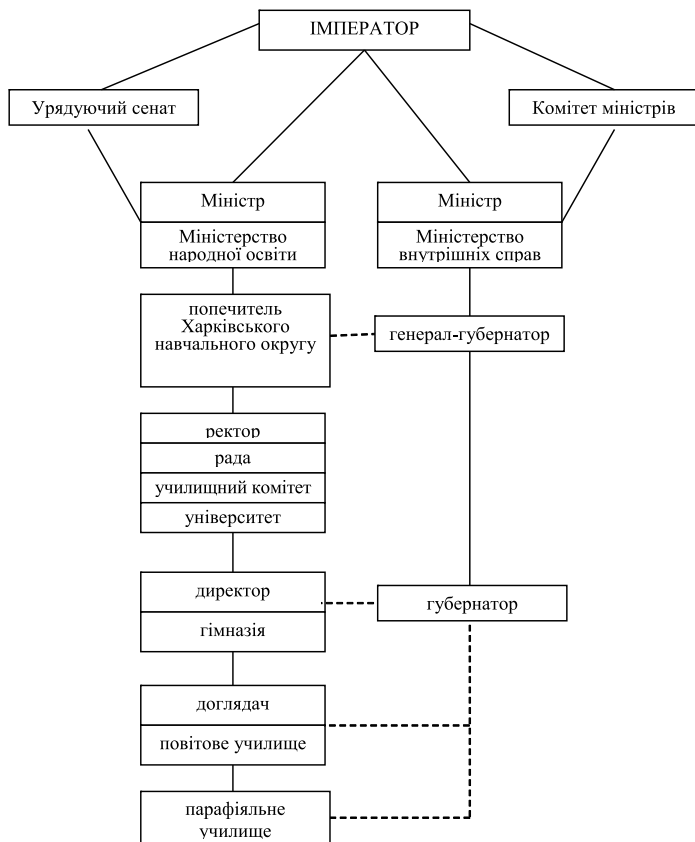
У порівнянні зі Статутом 1786 р. система освіти зазнавала суттєвих змін. Сучасний російський дослідник В.В. Перцев відзначає стрункість нової системи, яка мала складатися з чотирьох ланок: у кожній парафії передбачалося створити не менше одного однокласного парафіяльного училища, в кожному повітовому місті, як мінімум, двокласне повітове училище, призначене дати закінчену початкову освіту дітям міських жителів, які не належать до дворянства, і духовенству, училище мало готувати дітей до гімназійної освіти; в кожному губерньському центрі — на базі головних народних училищ — чотирикласну гімназію, для дворян, чиновників, її мета — підготувати до університетської освіти; в найбільш значних містах — університети як вищий щабель нової системи освіти, головним завданням яких була підготовка юнацтва для вступу на державну службу. Причому кожна з попередніх ланок ставала основою для переходу до наступної.

Змінювалась і система державного управління навчальними закладами, яка суттєво відрізнялася від форм керівництва освітою за Статутом 1786 р. Якщо раніше школи на місцях ввірялися загальній адміністрації — приказам громадської опіки на чолі з губернатором і директором народних училищ губернії, між якими і Комісією по заснуванню народних училищ не було будь-якої співпорядкованості, то новими Статутами навчальні заклади вилучалися з підпорядкування місцевих органів влади і вводилося централізоване, ієрархічне керівництво, яке передбачало пряму залежність нижчих ланок системи освіти від вищих: парафіяльні училища підпорядковувалися доглядачу повітового училища, повітові училища губернії — директору гімназії, гімназії — ректору університету, університет — попечителю навчального округу, попечитель — міністру народної освіти, а останній — безпосередньо імператору.

Така структура освітньої системи (мережа потужних концентрів з попечителями на чолі), на думку сучасного російського історика Є.В. Олесеюка, була обумовлена історичними особливостями Росії, зокрема, її величезними просторами і крайньою бідністю матеріальних та фінансових ресурсів, нестачею культурного досвіду і педагогічних кадрів.

Таким чином, управління освітою ставало складовою загального розгалуженого і централізованого державного апарату. Це суттєво полегшувало уряду реалізацію завдань освітньої політики, проведення єдиної лінії в

навчальних закладах усіх рівнів. В якості позитивного моменту в новій системі управління, слід відзначити, що в Росії вперше створювалась спеціальна адміністрація освіти, яка складалася з фахівців.

Система державного управління освітою в Катеринославській губернії у 1800-х — першій половині 1830-х рр.

Згідно з указом Олександра I від 24 січня 1803 р. вся імперія поділялася на шість навчальних округів на чолі з попечителем округу, який одночасно був членом Головного правління училищ, куратором університету і начальником усіх навчальних закладів округу. Як член Головного правління училищ він постійно проживав у Петербурзі і за допомогою невеликого апарату проводив через центральні установи заходи, необхідні для підвідомчого округу.

Науковими, навчально-методичними й адміністративними центрами округів ставали університети. Тому крім вже існуювалих — Московського

(1755) і Дерптського (1802), засновувалися ще чотири університети — Віленський, Казанський, Харківський й Санкт-Петербурзький. Вважалося, що підпорядкування навчальних закладів округу відповідному університету дозволить реалізувати принцип їх наступності, вільного переходу учнів на наступні ступені навчання: після закінчення парафіяльних училищ — у повітові, потім у гімназії і, нарешті в університет.

Катеринославська губернія разом з ще п'ятьма українськими (Слобідсько-Українською, Чернігівською, Полтавською, Таврійською, Херсонською) та трьома російськими (Воронізька, Курська, Орловська) губерніями увійшла до складу Харківського навчального округу. Він включав також області Війська Донського, Чорноморських казаків, Грузію, а з 1812 р. і Бесарабію, тобто практично весь південь європейської частини Російської імперії.

На чолі округу стояв, заснований з ініціативи В.Н. Каразіна у 1805 р. Харківський університет. До речі, катеринославське дворянство активно відгукнулося на ініціативу В.Н. Каразіна щодо відкриття Харківського університету і разом з дворянством Слобідсько-Української та Херсонської губерній пообіцяло внести на його заснування 658,5 тис. крб. 24 січня 1803 р. Олександр I підписав указ про заснування в Харкові університету для Південної Росії «на повагу патріотичного піднесення, запропонованого дворянством і громадянством цієї губернії». Правда, до 1825 р. дворянством трьох губерній було внесено лише 480,5 тис., у тому числі дворянство Катеринославської губернії збило 79 332 крб. замість обіцяних 108 260 крб.

Для керівництва навчальними закладами округу при раді університету створювалась спеціальна колегія — щорічно обираемий з членів ради училищний комітет у складі семи осіб: ректора університету та шести ординарних професорів. У перші роки училищний комітет обирався на календарний рік, а пізніше — на навчальний, на урочистих зборах університету 30 серпня з наступним затвердженням його складу міністерством народної освіти. Професори, члени училищного комітету, мали виконувати функції методистів та інспекторів («візитаторів»), щорічно відвідувати навчальні заклади підвідомчих губерній та областей, вивчати їх стан і подавати детальні звіти на розгляд ради університету. Матеріали цих інспекційних поїздок (училищний комітет провів усього 82 ревізії), як правило, ставали предметом обговорення на Радах університету, потім циркулярно доводились до відома навчальних закладів округу.

Слід зазначити, що Катеринослав досить часто відвідували попечителі

В.Н. Каразін

С.Й. Потоцький

ми. За його рекомендаціями рада університету призначала вчителів гімназій і повітових училищ, визначала порядок навчального життя всіх навчальних закладів округу. Директори гімназій і доглядачі повітових училищ призначалися попечителем округу за поданням ректора університету, перед яким мали звітувати про свою роботу.

Згідно з Статутом 1804 р. головні народні училища мали перетворитися у гімназії. Хоча Катеринославська губернія досить динамічно розвивалася: у 1795 р., за даними п'ятої ревізії, у ній нараховувалося 243 411 душ чоловічої статі, у 1811 р. (за шостою ревізією) — 291 575, у 1815 р. (за сьомою ревізією) — 323 982, проте більшість з них становили селяни, які в переважній більшості були відрізані від освіти. Тому відкриття у 1805 р. гімназії в Катеринославі, чисельність населення якого у 1800 р. становила 2 634 особи, у 1825 р. — 8 412, у 1850 р. — 8 998 мешканців, стало знаменною подією, оскільки протягом наступних майже 70 років вона залишалася єдиним в губернії середнім навчальним закладом.

Урочисте відкриття катеринославської гімназії відбулося 1 серпня 1805 р. — в перший день нового 1805—1806 навчального року — в присутності всіх місцевих властей, катеринославського дворянства і почесних громадян. Програма церемонії була затверджена правлінням Харківського університету за попереднім погодженням з губернською адміністрацією і духовною владою. В цей день учителі й учні гімназії та повітового училища зібралися в гімназії о 8-й ранку. Після прибуття представника Харківського університету професора О.І. Стойковича, призначеного директором гімназії Д.Т. Мізка, катеринославського цивільного губернатора П.І. фон Берга з найбільш високими посадовцями губернської адміністрації та губернського предводителя дворянства В.І. Шостака з дворянством, вони заслухали оголошені О.І. Стойковичем відповідні пункти з «Попередніх правил народної

округу чи члени училищного комітету. Так, у 1806 і 1807 рр. тут побував перший попечитель Харківського навчального округу граф С.Й. Потоцький, у 1818 р. — його наступник З.Я. Карнеєв. Майже щорічно з інспекціями приїздили професори І.С. Рижський, О.І. Стойкович, А.А. Дегуров, К.К. Нольдихен, Л.О. Ванотті, В.Я. Джунковський та ін. Як зазначав історик Катеринославської гімназії Ф.В. Локоть, візитатори намагалися детально ознайомитися зі станом справ. Їх особистий педагогічний досвід та доладні зауваження суттєво сприяли поліпшенню навчального процесу.

Училищний комітет здійснював методичне керівництво навчальними закладами, розробляв навчальні програми.

освіти», після чого відправилися урочистою процесією до соборної Успенської церкви. Попереду процесії йшла воїнська команда місцевого гарнізонного батальйону, потім учні повітового училища, гімназисти, вчителі, Д.Т. Мізко та О.І. Стойкович. За ними слідував губернський предводитель дворянства з дворянами і завершував процесію губернатор з чиновниками та іншими почесними особами.

Після завершення літургії в соборі, яку проводив ректор Катеринославської духовної семінарії протоієрей Іоан Башинський, все зібрання у тому ж порядку на чолі з митрополитом Самопатрським Хрисанфом (архієпископ Катеринославський, Таврійський і Херсонський Афанасій хворів) і всім духовенством з хрестами та хоругвами повернулося до гімназії, де був здійснений молебень. Хор півчих з музикою проспівав кант, написаний до цієї події губернатором. Потім О.І. Стойкович прочитав відповідні статті зі «Статуту університетів Російської імперії» та «Статуту навчальних закладів, підвідомчих університетам», а Д.Т. Мізко виголосив промову. Після нього промови виголосили вчителі: Ф.П. Одинець-Заставський — французькою мовою, В.Є. Якубовський — російською, а Готліб Конжаке — німецькою. Учитель малювання, випускник академії мистецтв у Санкт-Петербурзі і талановитий художник Фрол Репнін підніс О.І. Стойковичу для представлення Харківському університету картину, намальовану на честь цієї події.

На завершення церемонії О.І. Стойкович оголосив прізвища вчителів гімназії та повітового училища, призначених Харківським університетом. Ними стали вчителі головного народного училища Ф.П. Одинець-Заставський, В.Є. Якубовський, І. Севастьянов, Ф.П. Репнін та згадуваний Г. Конжаке. Після нього Д.Т. Мізко оголосив прізвища учнів, які за підсумками екзамену були прийняті до гімназії. Урочистості завершилися сніданком, улаштованому гімназії на честь своїх гостей, і обідом з музикою та співами кантів, який дав тому ж зібранню губернатор. Увечері в той же день у малому благородному театрі йшла драма «Торжество вдячності». Протягом двох днів будівлі гімназії й повітового училища, а також все місто були ілюміновані.

Цікаво, що до гімназії в 1805 р., як і до головного народного училища в 1793 р., спочатку було зараховано 36 учнів: 28 — до першого класу і 8 — до другого. Справа в тому, що, як зазначалося, курс гімназії був продовженням курсу повітового училища і до гімназії згідно ст. 14 Статуту «приймалися всілякого звання учні, які закінчили науки в повітових училищах або в інших училищних закладах, або і вдома, якщо тільки мають достатні відомості до продовження наук, що викладаються в гімназії», тобто якщо вони засвоїли програму повітового училища. Щодо вимог до вступників Катеринославської гімназії відомості відсутні, але певне уявлення про них можуть дати вимоги при вступі до Харківської гімназії, де потребувалося знати російську граматику, арифметичні правила і особливо сутність дробів, історію загальну, зокнайменше до римлян, головні розділи загальної географії і особливо географії Європи: гори, моря, ріки, поділ на держави, визначні місця, торгівельні й приморські міста; з латинської мови — відмінювання іменників і прикметників, таблицю відмінювання правильних дієслів, читання та письмо німецькою мовою.

У перші роки контингент учнів гімназії складала переважно вихованці головного народного училища, програма якого не співпадала з гімназійною. Так, учень четвертого класу училища повинен був починати навчання в гімназії з другого класу, а учень третього класу — з першого. Зрозуміло, що більшість з 198 учнів головного народного училища вирішили не починати навчання спочатку, а вступати відразу на службу, вважаючи достатньою освіту, отриману в училищі. Зростання кількості учнів почалося в 10-х рр. XIX ст.: якщо в 1809 р. в гімназії навчалося 47 учнів, то у 1810 р. — вже 75, у 1815 р. — 93, у 1820 р. — 104, у 1825 р. — 113 учнів. За їх кількістю вона в 1825 р. серед українських гімназій посідала четверте місце після Вінницької (578), Харківської (273), Новгород-Сіверської (148), випереджаючи Полтавську (104), Чернігівську (102), Київську (65), Херсонську (53) гімназії.

Гімназія, згідно зі Статутом проголошувалася безстановим навчальним закладом, тому в ці роки багаті дворяни надавали перевагу не публічним, а приватним привілейованим школам та домашнім учителям. Причому, не слід думати, що це було характерним лише для абсолютистської Росії. Один з найвидатніших англійських просвітителів Джон Локк вважав, що «джентльмена слід виховувати вдома, оскільки в школі він неминуче зіткнеється зі строкатою юрбою кепсько вихованих, розпутних хлопчиків різного стану». Тому, за даними С.В. Мироненка, у 1825 р. більшість членів Державної ради (81,8%), Сенату (75,9%), губернаторів (75,5%), голів губернських палат (75,5%) у Російській імперії мали домашню освіту. Хоча, «Попередні правила народної освіти» (1803) і містили вимогу, що через п'ять років, у зв'язку з відкриттям широкої мережі університетів, гімназій та училищ, усі посади по цивільній службі, що потребують правових та інших спеціальних знань, мають замінюватися особами з відповідною освітою, але ця вимога суворо не витримувалася.

Тому бідні чиновники, купці й міщани намагалися після одного-двох років навчання в гімназії скоріше прилаштувати своїх дітей на службу, оскільки в першій чверті XIX ст. отримання чинів більше залежало від вислуги років, ніж рівня отриманої освіти. Як наслідок, писав Ф.В. Локоть, повний курс гімназії закінчували далеко не всі, хто до неї вступав, а «разве по особенной к науке склонности». Так, перший випуск гімназії, який відбувся в 1809 р., складав усього троє осіб.

За наступну чверть століття гімназію закінчило понад 330 випускників, тобто в середньому щорічно атестати отримувало близько 14 осіб. Найбільшим був випуск 1825 р. — 23 випускники. Серед випускників першої чверті XIX ст. були майбутній директор Катеринославської гімназії Я.Я. Ковалевський (випуск 1811 р.), П.Н. Савенко — професор Петербурзької медико-хірургічної академії (1812) та ін.

Петро Назарович Савенко (1795—1843) — один із чільних представників першої російської хірургічної школи, заснованої І.Ф. Бушем. Після закінчення гімназії вступив у 1813 р. до Імператорської медико-хірургічної академії в Санкт-Петербурзі, навчання в якій завершив «досить успішно». Як один з кращих випускників, був посланий за кордон для вдосконалення в хірургії та офтальмології і протягом декількох років працював у хірургічних

клініках Франції, Англії, Німеччини. У 1822 р. повернувся до медико-хірургічної академії на посаду ад'юнкта (викладача) спочатку офтальмології, а потім хірургії. Одночасно багато займався практичною медициною — був ординатором і оператором Головного морського шпітала, головним лікарем закладів приказу громадської опіки. У 1824 р. П.Н. Савенко захистив докторську дисертацію «Gentamen anatomico-pathologicum de melanosii». Отримавши в 1827 р звання ад'юнкт-професора окулістики, склав «Опис кавказьких мінеральних вод» (СПб., 1828). Як кращий знавець вод, був призначений членом комітету з їх облаштування.

Незважаючи на різнобічність своїх інтересів, головну увагу П.Н. Савенко приділяв хірургії. У 1832 р став ординарним професором хірургії, а після того як його вчитель професор І.Ф. Буш вирішив вийти у відставку, конференція медико-хірургічної академії назвала П.М. Савенка його наступником і він з 1833 р. до 1839 р. очолював кафедру теоретичної хірургії. Найважливішою науковою працею П.Н. Савенка по хірургії, яка зберігала свою цінність багато десятиліть, були складені ним разом з Х.Х. Саломоном «Анатоміко-патологічні та хірургічні таблиці гриж» (1835).

Професор Савенко користувався широкою популярністю не тільки як вчений і відмінний хірург, а й як гуманний лікар, завжди готовий допомогти хворому. «Петро Назарович Савенко був піднесених, шляхетних почуттів, — писав його сучасник, — завжди старанно допомагав хворим і намагався полегшувати їх страждання лагідною, людинолюбивою участю. Маючи тонку, світську освіту, аж ніяк не уявляв він кабінетного вченого, що рідко буває з людьми, які присвятили себе науці».

Найбільш відомим вихованцем гімназії цього періоду став Володимир Францевич Цих (1805—1837), випускник 1822 р., який зробив приголомшливу для свого часу кар'єру. Після закінчення гімназії він поступив до «своєкоштных» студентів Харківського університету, під час навчання показав відмінні успіхи і закінчив його у 1825 р. зі ступенем кандидата. Оскільки відмовився їхати у Дерптський університет для вступу до професорського інституту, то й не був залишений при університеті, а призначений старшим учителем історії, французького перекладу та географії в харківському Інституті шляхетних дівчат. У 1831 р. його запросили викладати загальну історію в Харківський університет як «людину, гідну цього звання». Одночасно він був призначений інспектором Інституту шляхетних дівчат, проте в 1832 р. відмовився від цієї посади, пославшись на схильність до науки.

У 1833 р. захистив магістерську дисертацію «Міркування щодо способів викладання історії» і отримав звання ад'юнкта кафедри загальної історії. Після відкриття Київського університету в лютому 1834 р. за поданням попечителя Київського навчального округу С.Ф. фон Брадке був призначений до нього екстраординарним професором кафедри всесвітньої історії. До речі, одночасно на цю посаду претендував і молодий Микола Васильович Гоголь, але перевагу надали викладачу Харківського університету. 1835 р. він отримав звання ординарного професора і був призначений деканом І відділення філософського факультету, пізніше став першим проректором

Київського університету. Наступного року він змінив першого ректора Київського університету М.О. Максимовича на посаді керівника закладу. На жаль, його життя обірвалося дуже рано.

Завдяки передбачливості й енергії Д.Т. Мізка Катеринославська гімназія з самого початку розташовувалась у власному приміщенні. На початку XIX ст. центром Катеринослава була Успенська площа з невеликим, пофарбованим у червоний колір, дерев'яним собором, навколо якого і на довколишніх вулицях розташовувалися головні установи міста й губернії — дума, прикази, присутствія. Ще в 1804 р. за клопотанням Д.Т. Мізка катеринославське дворянство на своєму зібранні одностайно вирішило надати новостворюваній гімназії у власність будинок з флігелем і садом, розташованим неподалік на розі вул. Клубної (нині вул. Воскресенська) і Дворянської (нині вул. князя Володимира Великого). Для переобладнання будинку під гімназію приказ громадської опіки витратив майже 3 600 крб.

Але по мірі збільшення кількості класів і учнів площ виявилось замало, тому в 1807 р. приказ за 2 500 крб. купив сусідню ділянку з будинком і подарував її гімназії. В цьому та іншому будинку були влаштовані квартири для вчителів. У головному корпусі гімназії знаходилися зала, 6 класних кімнат і 2 кімнати для бібліотеки. В одному з флігелів розміщувалася канцелярія директора з архівом, а в іншому — приміщення для сторожів. Пізніше, в 1828 р., землевласник Н.А. Байдак пожертвував гімназії ще один будинок поруч, куплений ним за 5 000 крб., в якому знаходилася квартира директора гімназії. Тобто, гімназія мала більш ніж задовільні площі, обіймаючи велику садибу площею близько 7 десятин у гарному місці — майже на березі Дніпра. Однак, знаходячись у низинній частині міста, за відсутності тротуарів і мостових, гімназія, як зазначав її історик Г.В. Донцов, у дощові осінні дні та весняні розливи робилася майже недоступною.

Перед гімназіями Статутом 1804 р. ставилася подвійна мета: 1) підготовка до університетських наук юнацтва, яке за схильністю до них або за званням своїм, що вимагає подальших пізнань, побажає удосконалювати себе в університетах; 2) викладання наук, хоча й початкових, але повних щодо предметів навчання, тим, хто не маючи наміру їх продовжувати в університетах, побажають набути відомості, потрібні для добре вихованої людини. Тобто, мова йшла про підготовку молоді до продовження навчання в університетах і надання закінченої повної середньої освіти тим, хто збирався після гімназії займатися практичною діяльністю.

Фактично перед гімназіями ставилася й третя мета — підготовка вчителів. Ст. 12 формулювала її наступним чином: «У гімназії, крім звичайного викладання наук, готуються до вчительських посад ті, хто бажає бути вчителем у повітових, парафіяльних та інших училищах. Навчаючись способом викладання, вони випробуються в знаннях своїх; після чого з відома університету, за підписом директора і вчителів, отримують свідоцтва, що мають здібності, необхідні вчителям згадуваних вище училищ».

Виходячи з цієї подвійної мети, навчальний план гімназій, розроблений членом Головного правління училищ, академіком М.І. Фусом, носив

енциклопедичний характер. Він включав латинську, німецьку, французьку мови, географію, історію, статистику загальну і російську, початковий курс філософських (метафізика, логіка, мораль) та витончених (словесність, риторика, естетика) наук, політичні науки (політекономія, право природне і право народне), математику (алгебра, геометрія, тригонометрія), фізику, природничу історію (мінералогія, ботаника, зоологія), теорію комерції, технологію і малювання.

Тобто Статут проводив у життя загальноосвітню школу реального типу, як її розуміли на Заході і в Росії кінця XVIII ст. Професор Харківського університету і перший директор його педагогічного інституту, німецький учений К.-Д. фон Роммель у своїх спогадах відзначав, що в 1806—1815 рр. у гімназійному курсі викладання, грецькі та римські класики займали небагато місця, а от реальним наукам – математиці, фізиці, психології і навіть політичній економії було дано занадто багато простору. На це зауваження О.К. Розумовський, на той час міністр народної освіти, відповідав, що «... гімназії призначені для дітей усіх станів – дворян, купців, ремісників тощо, але не всі з учнів вступають до університетів; багато закінчують вчення в гімназії і в ній повинні набути придатні для них відомості з політичних наук, технології та ін.»

Звертає на себе увагу відсутність у навчальному плані гімназій Закону Божого і російської мови, вивчення яких вважалося закінченим у повітовому училищі, і великий обсяг соціологічних знань. Справа в тому, що Статут 1804 р. передбачав наступність і єдність системи навчальних закладів, яка виражалася, зокрема, в тому, що в повітовому училищі не учили тому, чому вчили в парафіяльному; в гімназії вважалося відомим те, чому вчили в повітовому училищі.

Тому в парафіяльному училищі вчили Закону Божому, читанню, письму та арифметиці; в повітовому училищі, крім цих предметів, викладалися геометрія, географія, історія, початки фізики і природничої історії. У гімназії ні Закон Божий, ні російську мову вже не

К.-Д. Роммель

О.К. Розумовський

проходили, цим вивільнялося місце для цілого ряду нових предметів, що входять у наш час до складу університетського курсу (логіка, психологія, етика, естетика, природне і народне право, політична економія).

Навчальний рік починався 1 серпня і закінчувався 1 липня, тому літні канікули становили лише один місяць. Екзаменувалися учні лише після закінчення повного курсу навчання. Навчальний тиждень складав 30 годин, щоденні заняття поділялися на дві частини: з 8-ї до 12-ї години (в середу і суботу з 8-ї до 11-ї) і після обіду з 14-ї до 16-ї годин по понеділках, вівторках, четвергах і п'ятницях. Крім того, по середах у перших двох класах, а по суботах у старших класах, з 13-ї до 15-ї години викладалося малювання.

За Статутом 1804 р. навчання в гімназіях, як і в інших навчальних закладах, було безкоштовним. Але в 1817 р. Головне правління училищ прийняло пропозицію попечителя Петербурзького навчального округу С.С. Уварова про введення в якості спроби плати за навчання у розмірі 5 крб. у парафіяльному училищі, 10 крб. — у повітовому і 15 крб. — у гімназії. Через два роки положенням Комітету міністрів вона була введена повсюдно, хоча й оговорювалося, що доцільність цього заходу мають визначати місцеві влади. За рішенням Головного правління від 14 лютого 1820 р. плата за навчання в Катеринославській гімназії встановлювалася в розмірі 7 крб., що об'єктивно утруднювало доступ до освіти нижчим станам.

Статутом заборонялися будь-які тілесні покарання, словесні образи, які б принижували гідність учнів. Цікавою є градація покарань, запропонована Харківським університетом для використання в навчальних закладах округу, в тому числі й для Катеринославської гімназії: 1) догана вчителя; 2) стояння біля порога; 3) позбавлення місця в порядку старшинства за успіхами (говорячи сучасною мовою, зниження рейтингу); 4) догана директора; 5) сидіння на задній лаві до вислуги; 6) повідомлення батькам про невірність учня; 7) повторне повідомлення батькам; 8) оголошення прізвища невстигаючого учня по всіх класах; 9) переведення у нижчий клас; 10) повідомлення батьком про виключення у випадку невірності; 11) виключення.

Говорячи про мовну політику в освіті, слід відзначити, що викладання в навчальних закладах мало здійснюватися російською мовою. Але, згідно пункту 3 ст. 85 «Статуту навчальних закладів, підвідомчих університетам» у тих губерніях, де в обігу вживалася інша мова, крім російської, в навчальних закладах необхідно було викладати граматику місцевої мови. У Дерптському і Віленському навчальних округах, скажімо, взагалі навчальний процес здійснювався переважно німецькою і польською мовами відповідно. Це була поступка з боку уряду німецькому і польському дворянству. Але це не стосувалося України, оскільки українська мова офіційно розглядалася урядом лише як діалект російської. Тому українська мова ігнорувалася Статутом 1804 р. і викладання нею в школах заборонялося.

Очоловав гімназію директор, який обирався університетом і за поданням попечителя навчального округу затверджувався на посаді міністром народної освіти. Від кандидата на посаду директора гімназії вимагалася, щоб він був «обізнаний у науках, міг справно судити про мистецтво вчителів

і успіхи учнів; був діяльний, благонамірений, любив порядок і чесноти, ставрав користі юнацтва і знав ціну виховання».

Директор гімназії, «маючи в безпосередньому віданні гімназію і всі училища та пансіони в губернському місті, інші повітові, парафіяльні та інші училища губернії», повинен був управляти ними «через доглядачів повітових і начальство парафіяльних та інших училищ», на нього покладався обов'язок стежити за дотриманням в навчальних закладах вимог «Статуту навчальних закладів», за поведінкою та успіхами учнів, здійснювати контроль за діяльністю приватних училищ і пансіонів, спрямовувати навчально-виховну роботу всіх навчальних закладів губернії й інформувати про це раз на півроку університет. У Статуті вказувалося, що «директор, як хазяїн гімназії, відвідує її кожний день і спостерігає як за навчальною, так і господарською частиною; інші ж училища і пансіони... в губернських містах один раз на два тижні або більше, якщо місцеположення міста дозволяє. Крім того він зобов'язаний один раз на рік об'їхати підвідомчі йому училища по всій губернії».

У першу неділю кожного місяця вчителі гімназії збиралися в директора на «педагогические советования», під час яких кожен з них «повідомляв зібранню примітки, зроблені ним протягом минулого місяця про старанність і успіхи учнів, та думки свої, яким чином зробити навчання цікавішим, а також і про більш зручне удосконалення способу навчання». Таке взаємне повідомлення думок, дискусії про спосіб навчання, «найтрудніше з усіх мистецтв», на думку розробників Статуту, давало директору можливість взяти відомості учителів, їх старанність та педагогічні здібності.

В гімназії передбачалося мати вісім учителів з навантаженням 16—20 годин на тиждень, кожний з яких мав викладати споріднені цикли предметів. Скажімо, один учитель викладав математику і фізику (18 год.), другий — філософські, витончені і політичні науки (20 год.), третій — історію, географію та статистику (18 год.), четвертий — природничу історію, основи комерції та технології (16 год.), окремі вчителі викладали мови (по 16 год.). Малювання викладав, як правило, вчитель чистописання повітового училища. Вони поділялися на старших — учителів наук і молодших — учителів мов. Крім цих 8 штатних учителів, гімназія могла приймати ще вчителів танців, музики і гімнастики, якщо це дозволяли її кошти.

Навчальний план гімназії виглядав наступним чином:

Предмети	Класи				
	I	II	III	IV	Всього
Математика	6	6	6	-	18
Історія, географія і статистика	6	6	4	2	18
Філософія, витончені науки і політекономія	4	4	4	8	20
Латинська мова	6	6	4	-	16
Французька мова	4	4	4	4	16
Німецька мова	4	4	4	4	16
Малювання	-	2	2	-	4
Разом	32	32	32	32	124

Що стосується викладання цих предметів у різних класах, то вчитель математики в першому класі гімназії викладав алгебру, геометрію і плоску геометрію, намагаючись викладати їх паралельно, «щоб показати необхідність і користь алгебри у розв'язанні геометричних задач». У другому класі вчитель закінчував чисту і починав прикладну математику, механіку, гідравліку і досліdну фізику, вивчення яких закінчувалося в третьому класі. Курс історії і географії розподілявся так: в першому класі викладалися давня історія і географія, міфологія і древності; в другому — нові історія і географія, в тому числі історія і географія російські, в третьому — загальна статистика, і в четвертому — статистика Росії. В курсі філософії, витончених і політичних наук у першому класі вивчалися логіка і загальна граматика, в другому — психологія і мораль, естетика і риторика викладалися в третьому класі, з природним і народним правом та політекономією учні знайомилися в четвертому класі. Природнича історія в третьому класі викладалась у застосуванні до основ сільського і лісового господарства, а в четвертому — вона поділялась на природничу історію, технологію і науку про торгівлю. Для викладання мов характерним було опанування в першому класі читання, письма й граматики, пізніше вивчали спочатку твори прозаїків, потім поетичні твори, займалися перекладами з російської на інші мови і навпаки, вчилися писати невеликі твори латинською, французькою і німецькою мовами.

Разом з тим, Статут 1804 р. надавав гімназіям право з дозволу училищного начальства вводити й інші навчальні предмети. Особливістю Катеринославської гімназії стало викладання фортифікації, тактики, артилерії та військових екзерціцій, розпочате з 1806 р. Варто зазначити, що катеринославське дворянство, вносячи кошти на Харківський університет і Катеринославську гімназію, було впевнене, що в них будуть викладатись військові науки. І дійсно, в складі фізико-математичного факультету університету була відкрита кафедра військових наук. Ідучи назустріч побажанням дворянства, в навчальний план гімназії з 1806 р. також було включено викладання курсу фортифікації, тактики, артилерії і військових екзерціцій.

У зв'язку з відставкою в 1808 р. Ф.П. Одинця-Заставського, який викладав цей предмет, була тимчасова перерва, але в 1812 р. поміщик Павлоградського повіту майор І.М. Скорняков пожертвував гімназії 15 тис. крб., з тим, щоб вони були поміщені до кредитної установи під 7% річних і на відсотки з цього капіталу утримувалися вчителі для викладання цих предметів, а частина відсотків витрачалась на утримання від його імені 1—2 бідних учнів. У листопаді 1812 р. ці пропозиції були затверджені Олександром І, а І.М. Скорняков за свій меценатський поступок нагороджений орденом Володимира 4-го ст. Завдяки його жертві в гімназії з 1813 р. відновилося викладання військових наук. У 1819 р. І.М. Скорняков на їх викладання пожертвував ще 10 тис. крб., а також подарував дві мідні гармати і два єдиногоги для практичних вправ в артилерійській стрільбі. Викладання військових наук за височайшим повелінням було відмінено в 1830 р., у зв'язку з реорганізацією військових навчальних закладів і створенням мережі губернських кадетських корпусів, а гармати передані до Полтавського кадетського корпусу.

У подальшому навчальні плани гімназій зазнали суттєвих змін. Ці зміни були обумовлені існуванням і боротьбою двох домінуючих концепцій у педагогіці XVIII — XIX ст.: формальної і матеріальної освіти. Перша з них вела свій початок від Дж. Локка та Й.Г. Пестолоцці, її прихильники вважали, що джерелом знань є розум, і знання породжуються передусім його самостійністю. В зв'язку з цим завданням освіти є не стільки надання учням фактичних знань, скільки розвиток їх розумових здібностей, схильності до аналізу, синтезу, логічного мислення тощо. Виходячи з цієї посилки, вони стверджували, що кращим засобом розвитку мислення учнів є вивчення мов, особливо давніх — грецької і латинської, а також математики, і тому відстоювали переважно гуманітарний, «класичний» напрямок освіти.

На відміну від них представники концепції матеріальної освіти виходили з філософії емпіризму, стверджуючи, що пізнання не може вийти за межі безпосереднього досліду, і тільки дослід може бути джерелом знань. Звідсіля робилися педагогічні висновки: учнів слід озброювати переважно природничими знаннями, а критерієм відбору освітнього матеріалу має бути його придатність до життя, до безпосередньої практичної діяльності учнів у майбутньому. Концепція матеріальної освіти відображала потреби розвитку промисловості і науки і склала основу так званого реального напрямку в шкільній освіті.

Якщо в навчальному плані 1804 р. знайшли відображення погляди представників реального напрямку, то в другому десятилітті XIX ст. перемогу отримали прихильники формального і вони протягом усього XIX — початку XX ст. (зокрема, більшість з 28 міністрів народної освіти) домінували в керівництві освітою, визначаючи її зміст і основні параметри освітньої політики.

Першим кроком у переорієнтації змісту освіти стало затвердження в листопаді 1811 р. новим міністром народної освіти графом О.К. Розумовським з ініціативи С.С. Уварова, в якості спроби на п'ять років, проекту нового навчального плану петербурзької гімназії, який надавав пріоритет вивченню давніх мов. С.С. Уваров вважав, що головною метою гімназії має бути підготовка до університету. Курс на поглиблення класицизму в гімназійній освіті вповні відповідав інтересам дворянства. Потреби купецтва і міщанства мали задовольнятися відкриттям при повітових училищах і гімназіях окремих спеціальних класів, ухил в яких робився на науки, що надавали підготовку до діяльності, торгівлі і промисловості.

По мірі поправління урядового курсу робляться наступні кроки. У 1812 р. обер-прокурор Св. Синоду оголосив височайшу волю про вивчення в усіх навчальних закладах Закону Божого. При іспитах з нього мав починатися екзамєн, як з предмета, що «містить в собі головну і суттєву мету освіти». На початку 1819 р. міністр духовних справ і народної освіти князь О.М. Голіцин своїми циркулярами вводить, крім звичних уроків Закону Божого, читання кожного дня за півгодини до початку занять глав Нового заповіту. 27 березня 1819 р. Головне правління училищ затвердило новий навчальний план гімназій і повітових училищ, підготовлений Ученим комітетом

міністерства і введений в дію циркуляром 5 червня 1819 р. У цьому документі містився наступний розпис навчальних предметів для гімназій: читання з Святого письма; грецька, латинська, німецька, французька мови; повний курс географії та історії, включаючи до останньої міфологію та древності; статистика загальна і російська; логіка і риторика; курс чистої математики та з прикладної — статика і початки механіки; курс дослідної фізики і природничої історії; малювання. Всі предмети були обов'язковими, за виключенням грецької мови, яка мала викладатися факультативно. З гімназійного курсу виключались початкові курси філософії і витончених наук, основи політекономії, комерційних наук і технології. 13 серпня 1819 р. до плану був уведений Закон Божий.

У підсумку навчальний план гімназій 1819 р. виглядав наступним чином:

Предмети	Класи				
	I	II	III	IV	Всього
Богослов'я	2	2	2	2	8
Словесність, твори, переклади, риторика і логіка	2	2	2	4	10
Математика	6	6	6	2	20
Фізика і механіка	-	-	-	8	8
Історія та римські древності	4	2	4	2	12
Географія і статистика	2	4	2	2	10
Природнича історія	2	2	4	2	10
Німецька мова	4	4	4	4	16
Французька мова	4	4	4	4	16
Латинська мова	6	6	4	2	18
Грецька мова	2	2	2	2	8
Малювання	2	2	2	2	8
Разом	36	36	36	36	144

З самого початку реформи гостро постала проблема забезпечення навчальних закладів, особливо гімназій, викладацькими кадрами. Як зазначалося, влітку 1805 р. Харківський університет затвердив перших учителів Катеринославської гімназії — Ф.П. Одинця-Заставського, В.Є. Якубовського, І. Севастьянова, Г. Конжаке, які мали викладати в перших класах, залишивши за собою право підібрати вчителів для викладання в старших класах. Тим більше, що до 1808 р. всі названі вчителі з різних причин припинили викладацьку діяльність у Катеринославі.

Однак, вирішення кадрових питань було непростою справою. Для підготовки і забезпечення вчителями гімназій та повітових училищ округу, при кожному університеті згідно зі Статутом 1804 р. мали створюватися педагогічні інститути, кожний з яких був розрахований на навчання 24 вихованців, що утримувалися на казенний кошт. Після закінчення інституту їм належало

шість років відслужити в навчальному відомстві. До інститутів передбачалося приймати випускників університетів, які протягом ще трьох років мали продовжувати наукову освіту і отримувати педагогічну підготовку.

Але, у Харківському університеті інститут був відкритий лише через шість років після заснування, що пояснюється передусім нестачею студентів, оскільки в перші роки в університеті навчалось всього 50—70 осіб. Однак, перетворення існуючих головних народних училищ у гімназії, відкриття нових потребували викладачів негайно. Тому, училищний комітет Харківського університету запрошував на роботу вихованців інших університетів, у тому числі зарубіжних. Скажімо, так опинився у 1807 р. в Катеринославській гімназії вчителем природничої історії, комерції і технології випускник Пештського університету серб О. Лазіч.

Одночасно підготовка вчителів почалася і в самому університеті. Так звані казеннокоштні студенти вивчали «педагогіку, дидактику і методологію» і з 1808 р. проходили педагогічну практику в Слобідсько-Українській гімназії та повітовому училищі. Педагогічний цикл інколи доповнювався вивченням психології. Студенти-практиканти протягом двох-чотирьох тижнів відвідували уроки вчителів по всіх предметах, потім подавали до училищного комітету свої зауваження про ці уроки і після цього проводили в присутності одного або двох професорів два уроки за спеціальністю. Тому ще до відкриття Педагогічного інституту вчителями було направлено 47 вихованців університету. Серед перших з них був випускник 1808 р. зі ступенем кандидата І.С. Афанасьєв, якого у 1809 р. призначили вчителем математики Катеринославської гімназії. Тут він пропрацював до своєї відставки в 1845 р., будучи з 1837 р. інспектором (заступником директора) гімназії. З 1811 р. підготовка вчителів розпочалася вже в університетському педагогічному інституті, з якого до початку 20-х рр. щорічно випускалося 10—15 учителів і за рахунок яких значною мірою формувався викладацький склад гімназії.

Серед вчителів гімназії першої чверті XIX ст. слід відзначити І.І. Любачинського та К.І. Герна. Іван Іванович Любачинський відрізнявся ґрунтовним знанням багатьох іноземних мов, як давніх, так і нових: грецької, латинської, французької, англійської та італійської. Він розпочав свою викладацьку діяльність у Катеринославській гімназії у 1808 р. і вийшов тут у 1835 р. у відставку в чині статського радника. За ці роки він отримав у Харківському університеті в 1812 р. вчений ступінь магістра філософії, а в 1816 р. — доктора філософії та тончених наук.

Другим доктором філософії та тончених наук був Карл Іванович ГERN, який викладав у гімназії з 1812 до 1831 р. У 1813 р. він за погодженням з міністерством народної освіти зобов'язався викладати в старших класах гімназії латинську і французьку мови без винагородження, з тим, щоб ці гроші — 500 крб. були внесені на користь гімназії. До них він щорічно додавав 250 крб. з жалування, яке отримував за службу в конторі опікуництва іноземних поселенців. Уся ця сума мала бути покладена під відсотки, щоб за їх рахунок здійснювати виготовлення за затвердженими зразками золотих

та срібних медалей для нагородження кращих випускників гімназії. Ці умови благодійника були затверджені міністром О.К. Розумовським у липні 1813 р., а з 1822 р., коли капітал К.І. Герна досяг 3,5 тис. крб., учів почали нагороджувати медалями. До речі, І.І. Любачинский та К.І. Герт відкрили й два перші приватні чоловічі пансіони в Катеринославі (відповідно в 1820 р. та 1821 р.) для підготовки до вступу до гімназії. Ці пансіони діяли до кінця їх педагогічної діяльності в гімназії (1835 та 1831 рр.).

Третім доктором філософії та витончених наук був директор гімназії Д.Т. Мізко, який отримав цей ступінь у Харківському університеті в 1815 р. З 1812 р. він був дійсним членом Санкт-Петербурзького вільного товариства любителів наук і мистецтв, з 1816 р. — дійсним членом Імператорського Вільного економічного товариства, у 1818 р. був обраний членом-кореспондентом Імператорського людинолюбивого товариства, а в 1824 р. — членом Товариства наук, затвердженого при Харківському університеті. Тут варто згадати висловлювання члена училищного комітету Харківського університету професора К.-Д. Роммеля, який у своїх спогадах зазначав, що проблемою реорганізації існуючих навчальних закладів згідно зі Статутом 1804 р. і створення нових гімназій було те, що їх директорами призначалися здебільшого неосвічені відставні чиновники, військові та морські офіцери. Д.Т. Мізко явно не відносився до цієї категорії директорів, свідченням чого була його тривала службова кар'єра: він очолював гімназію до лютого 1831 р. Д.Т. Мізко, дійсно, зробив добру службову кар'єру, ставши у 1803 р. директором народних училищ губернії в чині колезького секретаря (X клас) і закінчивши її «Вашим превосходительством» — дійсним статським радником (IV клас), кавалером орденів Станіслава та Анни 3-го і 2-го ст. і Володимира 4-го ст.

Проаналізувавши численні опубліковані промови Д.Т. Мізка перед студентами, майбутніми вчителями, на публічних іспитах із фахових дисциплін, Ю.Л. Радченко зазначає, що він ще у 1808 р. сформулював ряд вимог до професійної майстерності вчителя-практика, які зводилися до наступних: 1) гарні знання з різних наук; 2) знання декількох мов; 3) участь у суспільному житті; 4) відчуття потягу до подальшого навчання; 5) прагнення до наукової діяльності; 6) здатність бачити об'єкт (предмет) з усіх сторін і знаходити в ньому такі риси, які інші не помічали; 7) точність у пізнанні і в діях; акуратність на службі і в своєму домашньому побуті; послідовність, чесність як у серйозних справах, так і в найменших дрібницях; 8) вміння пророкувати всі свої дії наперед, обмірковувати, а по виконанні — аналізувати і записувати висновки; 9) вміння керуватися власним розумом у педагогічній діяльності; 10) створення власної бібліотеки; 11) повага до науки; 12) вдосконалення своїх знань; 13) прояв любові до вихованців; 14) формування смаку і навичок в учнів до поширення своїх знань у суспільстві.

Варто зазначити, що його діяльність на посаді директора народних училищ і директора гімназії отримала у дослідників неоднозначну оцінку. Скажімо, Я.Д. Грахов, Г.В. Донцов, Ф.В. Локоть дають їй високу оцінку, підкреслюючи, що за час його директорства в губернії було відкрито 5 повітових

та 53 парафіяльні училища, всі вони отримали у власність приміщення і користувалися значними пожертвами. Взагалі практика благодійних внесків на розвиток освіти, особливо гімназійної, в першій половині XIX ст. набула значних масштабів. Тільки Катеринославська гімназія до 1832 р., за час директорства Д.Т. Мізка, отримала пожертвуваль грошима, книгами, навчальними посібниками тощо на загальну суму 192 376 крб. Деякі з них, як, наприклад, поміщика Олександрівського повіту міського секретаря І.С. Бородавки досягали великих сум — понад 46 тис. крб.

Заслугове на увагу досвід використання цих коштів. На поточні потреби йшли не всі пожертвування як зараз, а лише менша частина, інша ж — приблизно половина, оберталася на «недоторканий капітал». У 1835 р. перша з них, так звана «економічна сума», складала 39 707 крб., а друга — «благодійний фонд» — 91 144 крб. Ці гроші вносились до кредитних установ і на отриманий відсоток утримувалися викладачі додаткових предметів, засновувались стипендії для дітей бідних батьків тощо. З 1820 р. в гімназії виховувалося від 6 до 8 стипендіатів, на утримання яких витрачалося до 3 тис. крб. на рік.

Дослідник початку минулого століття В.В. Данилов в усьому цьому не вбачав особистої заслуги Д.Т. Мізка, вважаючи це відлунням загальних настроїв суспільства на початку олександрівського царювання. На його думку, Д.Т. Мізко був просто звичайним ловцем земних благ старої марки, який зумів стати в чужому для нього спочатку краї і помітним чиновником, і багатим поміщиком. Здається, що більш об'єктивну оцінку Д.Т. Мізку давав Г.В. Донцов, зазначаючи, що, з одного боку, звичайно, відкриття училищ як новинка, мода збуджувало ентузіазм до них у всіх станах, а, з іншого, походження Д.Т. Мізка з місцевих значних дворян суттєво полегшувало його завдання. І до його честі, на погляд Г.В. Донцова, слід якраз віднести, що він розумно скористався як часом, так і сприятливими обставинами.

На це звертає увагу і сучасний дослідник В.С. Старостін. Він зазначає, що Д.Т. Мізко «був не просто чиновником міністерства освіти, призначеним на посаду директора гімназії та училищ, а впливовим чиновником губернського рівня і одним з найбільших поміщиків губернії з маєтностями розташованими у Павлоградському та Новомосковському повітах. В цьому контексті показовим є той факт, що перші повітові училища за межами Катеринослава відкрилися саме у Павлограді (1806) та Новомосковську (1807)».

Директор гімназії за Статутом 1804 р. очолював не тільки гімназію, але й виконував адміністративні функції щодо інших навчальних закладів, будучи фактично директором народних училищ губернії. Спочатку на виконання цих обов'язків не передбачалося ні коштів, ні штатів. У жовтні 1805 р. за поданням Д.Т. Мізка міністерство дозволило мати письмоводителя з жалуванням 200 крб. на рік, який з 1810 р. за указом Сенату став користуватися правами державної служби. В 1806 р. училищний комітет університету дозволив директору використовувати на поїздки по губернії й інспектування навчальних закладів по 300 крб. на рік роз'їзних і по 300 крб. квартирних з понадштатних сум гімназії.

Д. Т. Мізко зробив багато не лише для розвитку освіти у Катеринославській, але й у сусідній Херсонській губернії, де за дорученням міністерства народної освіти, він протягом понад чотирьох років (жовтень 1809 — лютий 1813) виконував за сумісництвом обов'язки директора народних училищ. Зокрема, у вересні 1811 р. він особисто відкрив там три повітових училища: у Єлисаветграді, Новомиргороді та Вознесенську, здійснював підготовку відкриття інших училищ у повітових містах та гімназії у губернському центрі.

Слід зазначити, що становище вчителів у порівнянні зі Статутом 1786 р. значно покращувалося, вони вважалися державними службовцями, носили мундири й отримували чини згідно «Табелі про ранги». Для директора гімназії передбачався чин не нижче VIII класу, для вчителів наук — не нижче IX класу, для вчителів мов — X класу і для вчителів малювання — XII класу.

В 1809 р. для училищних чиновників Харківського навчального округу царем була затверджена форма, яка складалася з характерного для наукових та вчених відомств кафтана темносинього сукна з такою ж підкладкою і стоячим коміром та обшлагами чорного оксамиту, білими металевими гудзиками без гербів та білого суконного камзолу. Директор, як чиновник VIII класу, носив такий мундир зі срібним шитвом на комірі й обшлагах, а вчителі мали шитво тільки на комірі.

Таке зарахування училищних чиновників до відомих класів державної служби і присвоєння їм особливих мундирів, зазначав Я. Д. Грахов, багато в чому «сприяло піднесенню їх в очах суспільства і розпаленню в них благородного честолюбства: на них тепер стали дивитися як на дійсних чиновників, які користуються усіма правами служби». Тим більше, що отримання чину колезького асесора (VIII кл.) давало право на спадкове дворянство.

Усі гімназії в Росії поділялися на три розряди, від якого залежав її кошторис. На гімназію третього розряду, до якого відносилися гімназії південних губерній, у тому числі й Катеринославська, виділялося щорічно з казни 5 650 крб., які розподілялися наступним чином: жалування директору — 800 крб., чотирьом старшим учителям — по 550 крб., трьом учителям мов — по 400 крб і вчителю малювання — 300 крб. На бібліотеку передбачалося 250 крб., на утримання будівель, обслуги та інші потреби — 900 крб. Ще 3 000 крб. на рік виділяв для гімназії приказ громадської опіки.

Крім жалування, вчителі гімназії користувалися певними пільгами, зокрема, вони забезпечувалися казенними квартирами з опаленням і освітленням. Так, коли зі вступом у дію Статуту 1804 р. утримання училищ перейшло від приказу громадської опіки до казни, приказ перестав відпускати учителям свічки натурою. За поданням директора гімназії училищний комітет Харківського університету в листопаді 1806 р. дозволив видавати їм гроші з понадштатних сум гімназії з розрахунку: старшим учителям на два пуди, а молодшим — на півтора пуда свічок на рік. За нестачі казенних квартир учитель отримував з тих же понадштатних сум гімназії квартирні гроші по 300 крб.

Говорячи про оплату праці вчителів і розміри їх жалування, треба враховувати, що воно було пристойним відразу після введення Статуту 1804 р. Пізніше, у зв'язку з війнами, особливо війною 1812 р. і випуском для

покриття витрат значної суми паперових грошей, відбулося їх значне знецінення. В 20-х рр. курс срібного карбованця дорівнював приблизно трьом карбованцям асигнаціями. Тому урядом дозволялося вчителям тримати на своїх казенних квартирах учнів-пансіонерів і майже всі учителя Катеринославської гімназії користувалися цим правом, утримуючи від 5 до 10 учнів з платою від 100 до 150 крб. на рік без провізії. Вводячи в 1817 р. плату за навчання, уряд мотивував це також необхідністю «поліпшення становища учителів», їм дозволялося сумісництво, «щоб становище училищних чиновників, надзвичайно утруднене із-за малого жалування... скільки-небудь зробити терпимішим». Приблизно половина коштів, отриманих в якості плати за навчання, йшла на додаткову винагороду вчителів.

У 1805 р. викладачам гімназій як державним службовцям були встановлені й пенсії: за бездоганну 20-річну службу вона призначалася у розмірі третини жалування, за 25 років — двох третин і за 30 років — у розмірі жалування. Не забувалася і вчительська сім'я. Дружина вчителя, у випадку його смерті, отримувала пенсію у розмірі однієї шостої жалування чоловіка, якщо його стаж складав не менше 20 років, третину — при 25-річному стажі і половину — при 30-річному. Удови чиновників, які не прослужили 20 років, отримували одноразово його повне річне жалування. У 1818 р. положення про пенсії й одноразові виплати поширилося і на учительських дітей: по смерті матері пенсії переходили до них до повноліття синів або до заміжжя дочок.

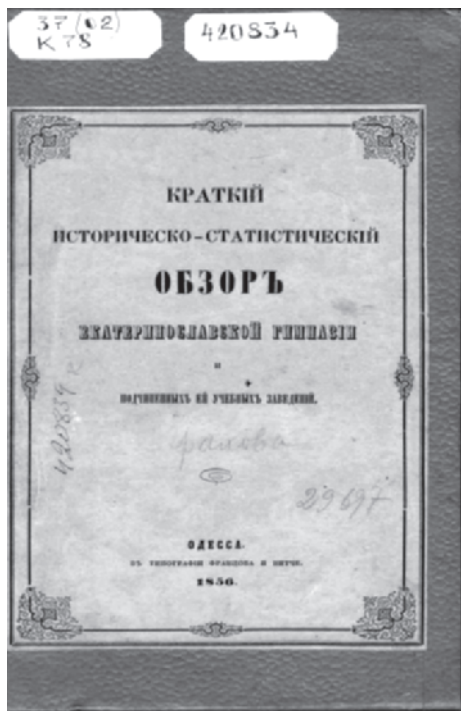
Разом з тим до вчителів висувалися й високі вимоги. Вчитель, говорилося в Статуті 1804 р., повинен намагатися, щоб учні «предмети, які він викладає, розуміли ясно і правильно», йому більше слід сподіватися на «свою старанність і порядні правила», ніж «на надмірну працю учнів». Він має більше турбуватися «об образовани и изощрени рассудка» дітей, «нежели о наполнении и упражнении памяти», «возбудить в них охоту и привязанность к наукам, показать им путь к наукам, дать почувствовать цену оных и употребление и чрез то сделать их способными к каждому знанию». Пізніше, в циркулярі від 8 липня 1810 р. «Про способи викладання» міністерство вимагало від університетів, щоб вони при призначенні вчителів вимагали від них знання методи навчання не механічного, а такого, що сприяє дійсному збагаченню розуму корисними і потрібними істинами.

Щоб краще поєднати теорію з практикою і дати учням розуміння багатьох предметів, які вони вивчали, вчителі повинні були з кращими учнями під час канікул здійснювати влітку екскурсії за місто, а взимку оглядати в місті фабрики, мануфактури та інші установи. Від учителів вимагалася постійно турбуватися про поглиблення своїх знань у науках, вести записи про успіхи наук у губернії, збирати місцеві історичні, метеорологічні, топографічні та статистичні відомості.

Так, учителі гімназій за допомогою директора мали спільно вести записку про вже засновані і засновані в майбутньому навчальні заклади в губернському і повітових містах та інших місцях губернії. Причому, в цій записці слід було «означати точно рік і число, коли і в яке царювання засновані ці училища, за якого міністра, попечителя, директора, при яких саме

доглядачах і вчителях, які були з самого початку заснування училищ, показуючи, де ці вчителі навчалися, звідкіля вони родом, також наскільки великим було число учнів; як воно зростало або зменшувалося, і куди учні вибували, по закінченні всіх чи деяких тільки наук; взагалі описувати тут успіхи наук у губернії, відзначаючи стан і зростання книгозбирень і зібрань природничих речей та інших посібників при училищах, в які часи і якими знатними особами були училища відвідувані, що за таких обставин відбулось вартого уваги; з яким успіхом проводилися відкриті випробування; скільки вчителів у гімназії підготовлено для повітових, парафіяльних та інших училищ; коли і на які місця вони призначені; що на користь училищ у губернії урядом та приватними благодійниками зроблено».

Ці відомості склалися в двох примірниках і щорічно до 1 січня один з них надсилався до університету, а потім через попечителя навчального округу передавався до Головного правління училищ, а другий примірник вносився до розпису книг і зберігався в бібліотеці гімназії. Саме ці звіти,

Я.Д. Грахов та С.І. Верebrюсов
«Короткий історико-статистичний
огляд Катеринославської гімназії
і підпорядкованих їй навчальних
закладів»

насамперед, лягли в основу нарисів історії Катеринославської гімназії, написаних Я.Д. Граховим та С.І. Верebrюсовим («Короткий історико-статистичний огляд Катеринославської гімназії і підпорядкованих їй навчальних закладів», 1856 р.), Г.В. Донцовим («Історична записка про Катеринославську гімназію з 1793—1882. Зі звітом за 1881—1882 навчальний рік», 1882 р.) та Ф.В. Локтем («Історична записка про столітнє існування Катеринославської класичної чоловічої гімназії», 1908 р.).

Водночас, на порушників накладалися покарання. Так, у 1807 р. учитель німецької мови Г. Конжаке «за беспокойный нрав и дерзкий отзыв начальству» був переведений до малого училища в Чернігівській губернії, а в 1818 р. учитель військових наук, титулярний радник Й. Круглашев «за нетрезвую жизнь и неприличные его званию поступки» був відставлений від посади.

Статут 1804 р. вимагав забезпечувати у викладанні наочність,

тому перед гімназіями ставилося завдання створення бібліотек і кабінетів, обладнаних необхідними навчальними посібниками. Стаття 31 «Статуту навчальних закладів, підвідомчих університетам» наступним чином формулювала цю вимогу: «... у кожній гімназії мають бути: 1. Бібліотека, зібрана з різних найвідоміших класичних авторів і кращих учених творинь зарубіжних та російських, насамперед тих, що відносяться до навчальних предметів, які викладаються в гімназії. 2. Зібрання географічних карт, глобусів та армілярних сфер з невеликим атласом давньої географії, для використання вчителем при тлумаченні латинських класиків та для вчителя історії і географії. 3. Зібрання природних речей зі всіх трьох царств природи, необхідних для пояснення і наочного пізнання природничої історії, особливо ж всіх природничих творів тої губернії, в якій гімназія знаходиться. 4. Зібрання креслень і моделей машин, найбільше використовуваних до пояснень механіки та інших частин прикладної математики і технології. 5. Зібрання геометричних тіл, геодезичних знарядь, астролябій, компасів тощо. 6. Зібрання знарядь фізичних».

Слід зазначити, що Катеринославська гімназія приділяла цьому значну увагу. Перші роки її існування підручниками переважно були посібники, видані ще Комісією по заснуванню училищ. Отримавши у спадок від головного народного училища досить гарну базу, гімназія разом з тим купувала нові підручники та наочність. Гімназія забезпечувала книгами не тільки себе, а й інші навчальні заклади губернії. Спочатку книги і наочність доставлялися зі складу при Харківському університеті і від його комісіонера. Пізніше при гімназії був створений так званий «книжковий магазин», яким завідував один зі старших учителів. Книги для нього виписувалися директором гімназії з книжкового магазину департаменту народної освіти міністерства або безпосередньо від видавців і за замовленнями розсилалися доглядачам повітових училищ для продажу учням за поміркованими цінами, затвердженими училищним начальством.

Протягом перших двох років гімназія придбала їх майже на 6 тис крб., у тому числі 8 738 примірників книг, 20 фігур для природничої історії, 50 ландкарт. Частина з них купувалася для повітових училищ. Значне поповнення фундаментальної бібліотеки відбулося в 1812 р., коли з Лейпціга було виписано 305 томів творів грецькою, латинською, французькою і німецькою мовами на 2 500 крб. Якщо в 1805 р. фундаментальна бібліотека гімназії нараховувала 850 томів, то в 1812 р. — 1 629, а в 1820 р. — 2 109.

Відомий російський письменник і видавець О.Ф. Воейков, який відвідав гімназію у 1825 р., відзначав, що «рідко в якому губернському народному училищі можна знайти подібну щодо книжок іноземних». Він відзначав також рівень мінералогічного і фізичного кабінетів гімназії, які «вельми достатні для наставляння юнацтва» і підкреслював, що «взагалі училища цієї губернії багато зобов'язані піклуванню і просвітній любові до наук нішнього директора їх, п. статського радника Дмитра Тимофійовича Мізка».

За першу чверть століття існування гімназії в її мінералогічному і фізичному кабінетах кількість фізичних інструментів з приборами зросла до 25,

зразків мінералів — до 680, технологічних моделей — до 50, зразків рослин в гербаріях — до 1 302 тощо.

Предмети в перші роки викладалися переважно за конспектами, довільно складеними вчителями. У 1810 р. було запропоновано викладати за рекомендованими підручниками, видання й складання яких узяло на себе Головне правління училищ. Між іншим, Статутом передбачалося, що кожний учень повинен мати по одному примірнику навчальних курсів, які викладаються в гімназії, причому в них між друкованими аркушами мали влітатися білі аркуші, щоб кожний учень під час уроків або після виходу з класу, міг записувати на них пояснення і зауваження вчителя, який, в свою чергу, повинен був як мінімум раз на тиждень переглядати ці примітки і пересвідчуватися, що учень правильно зрозумів його настанови. Одночасно, деякі підручники розроблялися і на місцях. Так, написаний учителем Катеринославської гімназії І.І. Любачинським підручник з логіки, довгі роки використовувався в навчальному процесі гімназії.

Важливою ланкою освіти мали стати повітові училища, які повинні були відкриватися замість малих народних училищ по одному в кожному губернському і повітовому місті, а при наявності коштів і в більшій кількості. У Катеринославській губернії існував традиційний для Російської імперії повітовий устрій. З початку заснування губернія складалася з шести повітів: Катеринославського, Новомосковського, Павлоградського, Бахмутського, Маріупольського та Ростовського, кордони яких повторювали однойменні повіти попередньої Новоросійської губернії. У штатах Катеринославської губернії, затверджених 5 червня 1806 р., йшлося вже про вісім повітів: окрім вже існуючих Катеринославського, Новомосковського, Павлоградського та Бахмутського були створені Верхньодніпровський, Слов'яносербський та Олександрівський повіти, до складу якого увійшов Маріупольський. Маріупольський повіт з'явився знову на карті Катеринославської губернії лише у 1872 р. Його створення було пов'язано з ліквідацією Маріупольського грецького округу, про що мова піде нижче.

У Катеринославській губернії, як зазначалося, малі народні училища наприкінці XVIII — на початку XIX ст. не були відкриті, тому процес створення повітових училищ розтягнувся на декілька десятиліть. Перше з них було утворене в Катеринославі у серпні 1805 р. одночасно з гімназією і розташовалося в колишньому приміщенні головного народного училища поблизу Успенського собору. В липні 1806 р. повітове училище відкрилося в Павлограді, в листопаді 1807 р. — в Новомосковську, в березні 1808 р. — в Олександрівську і в липні 1808 р. — в Бахмуті. У Слов'яносербську воно було відкрите у другій чверті XIX ст. Це були непогані показники, бо з 109 повітових міст одинадцяти губерній, які входили до Харківського навчального округу, на 1809 р. лише 18 мали повітові училища.

До повітових училищ могли вступати діти всіх станів за попередніми випробуваннями. Перед ними, як і перед гімназіями, згідно Статуту 1804 р. теж ставилась подвійна мета: підготовка учнів до продовження освіти в гімназіях, а також надання дітям різного стану необхідних знань, «відповідних

Повіті Катеринославської губернії

їхньому станіві і промисловості». До повітових училищ мали право вступати діти всіх станів, якщо вони перед тим навчалися у парафіяльному або якомусь іншому училищі і могли надати схвальний атестат. Ці ж, хто навчався вдома, мали витримати випробування. Випускники училищ приймалися до гімназій без екзаменів за умови, якщо в училищі вони вивчали латинську та німецьку мови. Так, згадуваний вже професор П.Н. Савенко, спершу навчався в Новомосковському повітовому училищі, а згодом у Катеринославській гімназії.

Дворічний курс навчання в училищі включав 15 предметів: Закон Божий і Святу історію, читання, переробленої Катериною II та І. Бецьким для народних училищ книги відомого педагога, автора реформи школи в Австрійській імперії 1774 р. І. Фельбігера «Про обов'язки людини і громадянина», російську граматику, чистописання, правопис, правила складу, загальну географію та початкові правила математичної географії, російську географію, загальну та російську історію, арифметику, початкові правила геометрії, початкові правила фізики і природничої історії, початкові правила технології, які стосуються господарства краю і його промисловості, малювання. Для забезпечення навчального процесу кожне повітове училище повинне було мати бібліотеку, географічні посібники, лексікони, зібрання моделей, креслення, фізичний кабінет та кабінет природничої історії. Причому, за Статутом 1804 р. зі штатних сум, які виділялися на утримання училища, на навчальні посібники нічого не призначалося. Книги для бібліотек купувалися або з так званих економічних сум училища, або за рахунок благодійників.

Варто відзначити, що в цілому пожертви становили досить значні суми. Так, за підрахунками Я.Д. Грахова, до 1835 р. Катеринославське повітове училище отримало пожертв на суму 11 956 крб., тобто в середньому близько 400 крб. на рік, або майже третину щорічної штатної суми. Ще більше коштів було подаровано Павлоградському училищу — 18 335 крб., або понад 630 крб. щорічно. Приблизно на рівні Катеринославського училища надійшло коштів до Бахмутського і Новомосковського училищ — відповідно 11 609 крб. (422 крб. в середньому на рік) та 10 820 крб. (до 390 крб.). Найменшими були надходження до Олександрівського повітового училища — 9 465 крб., або в середньому 300 крб. щорічно.

Всі предмети викладали двоє вчителів, тижневе навантаження яких складало 28 годин. Один вчитель викладав закон Божий і Святу історію, «Про обов'язки людини і громадянина», російську граматику, чистописання, правопис, правила складу. Він же навчав латинському та німецькому читанню і письму тих учнів, які збиралися продовжувати навчання в гімназії. Другий учитель — географію, історію, арифметику, геометрію, початкові правила фізики і природничої історії і технології. Малювання в обсязі чотирьох годин на тиждень викладав або один з них, що мав до цього хист, або окремих учитель. І вчителі, і учні були досить перевантажені, оскільки заняття відбувалися шість днів на тиждень: з 9-ї до 12-ї і з 14-ї до 16—17-ї годин.

Про вплив обсягів надходження благодійних коштів на стан бібліотек повітових училищ можна пересвідчитися з наступної таблиці.

Назва училища	1809	1815	1822	1830
<i>Катеринославське</i>				
Книг томів	158	239	335	449
Інших навч. посібників	24	24	30	70
<i>Павлоградське</i>				
Книг томів	153	217	548	890
Інших навч. посібників	5	6	19	35
<i>Новомосковське</i>				
Книг томів	175	102	193	436
Інших навч. посібників	31	34	39	62
<i>Бахмутське</i>				
Книг томів	153	215	356	356
Інших навч. посібників	9	10	35	29
<i>Олександрівське</i>				
Книг томів	53	108	181	285
Інших навч. посібників	3	8	8	25

У 1819 р. разом зі змінами змісту освіти гімназій зазнав скорочень і навчальний план повітових училищ. З їх курсу усувалось викладання початкових правил природничої історії і технології, скорочувалися курси географії і історії. Вилучалась навіть книга «Про обов'язки людини і громадянина», якою користувались з 1783 р., на тій підставі, що вона викладена «на філософських засадах, завжди слабких», а за рахунок звільнених годин вводилося читання Святого письма, бо «заключающиєся в Евангелиях поучения Спасителя суть неподражаемое, божественное начертание правил для поступков человеческих, в продолжении всей жизни, во всех званиях и состояниях, в каждом возрасте и поле, и не только пристойны для сей жизни, но полезны и для приготовления к будущей». Російську мову пропонувалося «викладати більш практично, пояснюючи правила складу, письма та ін.». Термін навчання в повітових училищах був продовжений на один рік і став трирічним, але, оскільки не вистачало вчителів, то деякі училища залишалися дворічними.

Очолював повітове училище і всі навчальні заклади повіту доглядач повітового училища, посада якого відносилася до ІХ класу. У Статуті вказувалося, що доглядач «повинен бути діяльним, доброзвичайним, знати ціну виховання і мати досконалі знання... у тих науках, які приписано викладати у повітових училищах».

Що стосується вчителів повітових училищ, то їх матеріальне забезпечення і статус, у порівнянні з учителями гімназій, були суттєво нижчими.

Всі учителі повітових училищ відносилися до XII класу, а вчитель малювання до XIV класу. Для отримання ними чину XIV класу за умови бездоганної служби вислуга встановлювалася не менше 12 років. Але, як класні чиновники, вони мали право на пенсію. В 1809 р. їх будинки були звільнені від постійної повинності (тимчасового розміщення військовослужбовців).

Характеризуючи освітній рівень учителів повітових училищ, слід зазначити, що на роботу до них переважно йшли випускники гімназій і частково — духовних семінарій, звільнені з духовного відомства. Як відомо, Статут 1804 р. передбачав, що вчителів для повітових і парафіяльних училищ можуть готувати гімназії. Їх підготовка в гімназіях Харківського навчального округу полягала у вивченні бажаними «практики викладання» і проведенні пробних уроків. Після закінчення курсу проводилося «випробування на вчительську посаду в повітових училищах» і ті, хто його витримав, отримували відповідне свідоцтво. Хоча, як підкреслює Ф.Г. Паначин, це «вивчення» і «випробування» в багатьох випадках було поверховим. З іншого ж боку, скажімо, протоколи засідань ради Катеринославської гімназії засвідчили, що вона значну частину своїх засідань відводила прийому екзаменів на звання вчителя повітового, парафіяльного училища, на право навчати дітей читанню і письму (особливо німецькою і французькою мовами) в приватних будинках.

За даними Я.Д. Грахова і С.І. Верєбрюсова 15 випускників Катеринославської гімназії першої половини XIX ст. стали вчителями Бахмутського, Катеринославського, Новомосковського, Олександрівського, Павлоградського повітових училищ. Зокрема, відомо, що випускник гімназії П. Целіус вчителював у Павлоградському, С. Четверіков — у Бахмутському, І. Замогаєв — у Новомосковському, В. Шилін — в Олександрівському повітових училищах.

Повітові училища, як і гімназії поділялися на три розряди. На утримання повітового училища третього розряду, до якого відносилися і училища Катеринославської губернії, держава виділяла на рік 1 250 крб. Ця, так звана штатна сума розподілялась наступним чином: доглядачу — 300 крб., двом учителям — 500, за навчання Закону Божому — 75, за уроки малювання — 75, на утримання школи — 300 крб.

У повітових містах губернії, де були засновані повітові училища, парафіяльні училища не відкривалися, а замість них при повітових училищах створювалися так звані підготовчі відділення, або, як їх ще називали, нижчі відділення перших класів. Вони, як правило, знаходилися у приміщеннях повітових училищ. Учителі працювали тут охочіше, ніж у парафіяльних училищах, оскільки вважалися на державній службі, оплачувалися з позаштатних сум повітових училищ, відшукувати які в містах було набагато простіше, ніж кошти для вчителів парафіяльних училищ. Як правило, утримання вчителя нижчого відділення покладалося урядом на міські громади. Так, Катеринославська міська дума на жалування вчителю нижчого відділення відпускала щорічно 100 крб. 74 коп. Хоча, скажімо, в Олександрівську нижче відділення утримували дворяни повіту, виділяючи на нього щорічно

250 крб. — 150 крб. вчителю та 100 крб. на інші витрати. Навчання в них було поставлено значно краще, ніж у звичайних парафіяльних училищах, ширшими були програми, а система роботи більш продуманою.

Завдяки турботам Д.Т. Мізка всі повітові училища губернії мали власні будинки. Так, при заснуванні в липні 1806 р. повітового училища в Павлограді павлоградське дворянство подарувало йому дерев'яний будинок і пожертвувало на необхідні побудови 1 145 крб. У 1807 р. також за рахунок дворянства було прибудовано два флігелі під квартири штатному доглядачу і вчителям. Тоді ж дворяни прийняли рішення про пожертвування на користь училища по 1 коп. з ревізької душі. Такі пожертви зрозумілі, якщо врахувати склад учнів повітового училища: з 54 учнів дворяни та обер-офіцерські діти становили понад 85% (46), серед інших були — 5 купецьких дітей, 1 — духовного стану і 2 — інших нижчих станів. Причому серед учнів було троє дівчат. Чверть століття почесним доглядачем училища був колезький асесор С.І. Чернявський, який за ці роки надав навчальному закладу допомогу на загальну суму 8 045 крб. За його фінансової участі у 1824 р. було побудовано нове приміщення училища вартістю 10 118 крб.

Новомосковському повітовому училищу міська рагуша передала громадський будинок вартістю 1 200 крб. Тоді ж за клопотанням Д.Т. Мізка перед цивільним губернатором до нього була приєднана сусідня ділянка землі під майбутні забудови. Під час урочистого відкриття училища 8 листопада 1807 р., до якого поступило 49 учнів, в тому числі 5 дівчат, дворяни Новомосковського повіту та купці Новомосковська — 28 осіб — пожертвували училищу 362 крб., 26 книг, настінний годинник та дзвін. 22 березня 1808 р. питання про матеріальну підтримку училища розглядалось і місцевим дворянським зібранням. Було прийнято рішення про разовий внесок на його користь по 10 коп. з ревізької душі. Приватні ж пожертви дворян становили 450 крб., 12 дубових колод на будівництво нового навчального корпусу та зобов'язання на утримання 6 учнів «назавжди» та 4 разово. Повітове дворянство робило ще два великі внески: 246 крб. (зібрано 12 грудня 1813 р.) та 1 302 крб. (на побудову нового будинку у 1820 р.). Найбільшу пожертву в цей період зробив штатний доглядач училища у 1813—1814 рр. А.Г. Гаркушевський, який за власний кошт перебудував будинок Новомосковського повітового училища на суму приблизно в 1 000 крб.

При створенні Олександрівського повітового училища в 1808 р. дворяни повіту погодилися підтримати його грошима у сумі 1 880 крб. асигнаціями, а губернський секретар Є. Гранобарський пожертвував невеликий кам'яний будинок. Зробили пожертвування й інші жителі повіту. У підсумку наступного року училище мало вже три кам'яних та один дерев'яний будинки, в яких розмішувалися класи, доглядач училища і всі вчителі. З 1811 р. в повітових училищах була запроваджена посада почесного доглядача, на яку обирали когось з помітних дворян. Скажімо, з обранням у 1822 р. почесним доглядачем Олександрівського повітового училища великого землевласника М.М. Іваненка, матеріальне становище училища значно покращилося, оскільки він з 1822 р. до 1835 р. щорічно жертвував по 300 крб.

Олександрівське училище спочатку відкралося у складі першого класу (15 учнів) і нижчого при ньому відділення (23 учня), а з 1809 р. і до перетворення у 1837 р. діяло у складі I і II класів та нижчого відділення. За цей період у ньому навчалося 470 учнів, у тому числі 406 хлопчиків і 64 дівчини. За станом належності серед учнів училища переважали діти дворян і чиновників — 251 (53,4%), набагато менше було дітей міщан — 100 (20,1%), солдатів і різночинців — 73 (15,5%), селян — 31 (6,6%) і духовного стану — 15 (3,2%). Проте, повний курс училища з них закінчило лише 126 осіб (менше 27%).

20 липня 1808 р. повітовим предводителем дворянства, генерал-майором І.Р. Депрерадовичем було урочисто відкрите Бахмутське повітове училище. Будинок для нього за 400 крб. купив серб капітан І.Т. Долинський. Училище мало два класи, бібліотеку, фізичний та природознавчий кабінети. Колезький реєстратор П. Золотарьов купив для училища земельну ділянку розміром 40х23 сажнів, що дозволяло у майбутньому добудувати училище. Було пожертвовано також векселями 1 500 крб. та книги, ландкарти, портрети імператорів на декілька сотен карбованців. Жителі міста Бахмута прийняли рішення щорічно вносити на допомогу училищу по 300 крб. Тобто, навчання 64 учнів, які вступили до училища, було вповні забезпечено. У 1822 р. почесний доглядач О.М. Іванов придбав для училища новий дерев'яний будинок зі службами.

Тут варто зупинитися на посаді почесного доглядача, які були запроваджені, як зазначалося, у 1811 р. Почесні доглядачі призначалися з місцевих дворян, «найбільше схильних до наук і які мають особисті якості, необхідні для цього звання». Міністерство мотивувало необхідність запровадження цієї посади тим, що «доглядачі (штатні — П.Л.), не маючи ні значущого чину, ні статку, вельми рідко привертають до себе повагу, від чого багато потерпають і самі училища».

Почесні доглядачі затверджувалися на посаді міністром народної освіти, вони не отримували жалування, але вважалися на державній службі і мали право на отримання чинів. Їх обов'язок полягав у тому, щоб здійснювати нагляд за училищем і надавати йому допомогу відповідно до своїх можливостей. Для більшого спонукання почесних доглядачів їм у 1820 р. було надано право носити однаковий мундир з директорами училищ. Так, О.М. Іванов, розпочавши службу почесного доглядача Бахмутського повітового училища у 1812 р. у чині поручика, при відставці отримав чин колезького радника, був нагороджений орденами св. Володимира 4-го і св. Анни 3-го ступеня.

Як зазначав у середині XIX ст. директор Катеринославської гімназії Я.Д. Грахов, батьки досить охоче віддавали своїх дітей до повітових училищ, виявляючи таким чином потребу в їх освіті. Якщо ж кількість учнів не вповні відповідала очікуванням, то причина цього пояснювалася, на його думку, передусім тим, що більша частина учнів нижчих станів задовільнялася набуттям початкових знань російської грамоти і тому закінчувала навчання або тільки в парафіяльних училищах, або в нижчих класах повітових

і лише менша половина з них досягала повного курсу і то більшою частиною з дітей дворян або чиновників. Це підтверджує і статистика по Олександрівському училищу: за 30 років у ньому навчалося 470 учнів, з них пройшло повний курс і отримало атестати лише 126 осіб. За підрахунками М.М. Лямцева в першій половині XIX ст. кожне повітове училище губернії щорічно закінчувало в середньому 5,1 учня.

Більш повну картину по повітових училищах губернії дає наступна таблиця:

Назва училища	1810			1817			1825		
	Число учнів	Виб. з/ат.	Виб. б/ат.	Число учнів	Виб. з/ат.	Виб. б/ат.	Число учнів	Виб. з/ат.	Виб. б/ат.
Катериносл.	96	12	19	96	7	15	97	5	18
Новомоск.	61	12	5	57	9	8	76	7	4
Павлоград.	116	12	5	78	11	8	80	9	10
Бахмут.	107	-	-	82	-	-	93	4	6
Олександр.	43	-	4	55	3	5	57	5	-
Усього	423	37	38	368	30	36	403	30	38

Як бачимо, загальна кількість учнів повітових училищ губернії в першій чверті XIX ст. становила в середньому 400 осіб і складалася переважно з дітей неподатних категорій населення (дворянство, чиновництво, військово-вслужбовці, відставні чини), яких у середині 20-х рр. XIX ст. в Катеринославській губернії налічувалося за підрахунками В.М. Кабузана 27 580 осіб, або 9,06% населення губернії.

Що стосується розвитку початкової освіти, то тверезо мислячі сучасники, зокрема М.М. Сперанський, розуміли всю складність постановки питання про неї в умовах збереження кріпосного права. Але, як писав у своїй записці щодо принципів реформування освіти вихователь Олександра І Ф. Лагарп, організувати школи на селі важко всюди, і особливо в Росії, однак це необхідно робити, оскільки «нічого не почавши, нічого не можливо й досягти».

Тому в Статуті 1804 р. з'явився великий розділ про парафіяльні училища. В ньому говорилося, що вони можуть засновуватися як у губернських і повітових містах, так і в селах при кожній церковній парафії. В селах, де мешкали державні селяни, вони ввірялись священникам та одному з найпочесніших жителів, а в поміщицьких селах — «просвещенной и благонамеренной попечительности самих помещиков». Доглядачі повітових училищ мали схилити останніх до їх відкриття і в необхідних випадках звертатися до повітових предводителів дворянства. Що стосується фінансування парафіяльних училищ, то, на відміну від університетів, гімназій і повітових училищ, які фінансувалися з казни, їх утримання Статут 1804 р. передписував у містах міському самоуправлінню, в казенних селах — самим селянам, а в поміщицьких — «за розпорядженням поміщиків». Статут декларував, що

до парафіяльних училищ приймаються діти будь-якого стану, статі і віку, тобто тільки до них дозволялося приймати дівчат.

Парафіяльні училища мали подвійну мету: почасти готувати вихованців до продовження навчання в іншому типі навчального закладу — повітовому училищі і головним чином, як говорилося в Статуті 1804 р., «надавати дітям землеробського та інших станів відомості їм необхідні», «робити їх у фізичному і моральному відношенні кращими, дати їм точні поняття про явища природи і винищити в них забобони, дії яких так шкідливі їх добробуту, здоров'ю і стану». Для цього в училищах потрібно було навчати читанню, письму, першим діям арифметики, Закону Божому і читати з поясненнями книгу «Краткое наставление о сельском домоводстве, произведении природы, сложении человеческого тела и вообще о средствах к предохранению здоровья». Навчання забезпечував один учитель протягом 19 годин на тиждень. Якщо учнів було багато, то вони поділялися на два відділення: перше займалося з 8-ї до 13-ї години, а друге — з 13-ї до 16-ї. Заняття в сільській місцевості тривали фактично півроку — від кінця до початку польових робіт.

Питання про те, хто має навчати в парафіяльних училищах, у Статуті обходилося. Спочатку міністерство розраховувало, що вчительські обов'язки в елементарній школі будуть виконувати парафіяльне духовенство і причт. У складеному в вересні 1804 р. Синодом «Положенні про участь священно- і церковнослужителів в облаштуванні сільських парафіяльних шкіл» вони зобов'язувалися вчити, а світські влади — виділяти шкільні приміщення і забезпечувати школи навчальними посібниками. Про це йшлося і в сенатському указі від 31 грудня 1805 р., який визначав, що викладацький склад має формуватися переважно з освічених священно- та церковнослужителів, які призначаються за попереднім погодженням з єпархіальним керівництвом директором училищ з дозволу училищного комітету університету. Але, на практиці виявилось, що священники і причт перевантажені своїми прямими обов'язками і не зацікавлені займатися школою. Щоб пом'якшити гостроту кадрової проблеми, міністерство дозволило займати вчительські місця в парафіяльних школах будь-кому, хто володіє знаннями з курсу і має свідоцтво про моральну благонадійність.

Тому вчителями ставали випускники повітових училищ, які пройшли дво-тритижневу підготовку в парафіяльних училищах, священники, дяки, колишні унтер-офіцери тощо. Після випробувань вчителями повітового училища чи гімназії кандидат на вчительську посаду подавався на затвердження університету. Указом від 12 січня 1812 р. дозволялося приймати на вчительську службу навіть осіб з податних станів, «які відзначаються талантом і знанням наук або витончених мистецтв». Після 12-річної служби вони з дозволу Сенату виключалися зі своїх станів і зараховувалися на державну службу. Але вчителі парафіяльних училищ не могли отримувати класних чинів, на них не поширювалося положення про пенсії. З 1825 р., правда, вони, як і вчителі повітових училищ звільнялися від такої обтяжливої повинності як постійна, тобто тимчасового розміщення в їх будинках військовослужбовців.

Кріпаки ж не мали доступу до вчительської діяльності. Коли в 1807 р. в Харківському навчальному окрузі виникло питання про можливість кріпакам працювати в освіті, то попечитель округу граф С.Й. Потоцький висловив занепокоєння, як би «при низком мненні к сему состоянию не произвесту купно презрения к публичному учительскому званию». Хоча й припускалося, що в поміщицьких селах можуть навчати й кріпаки. Головне правління училищ з цього приводу дало роз'яснення, що «поміщики можуть використовувати кріпосних людей своїх для навчання юнацтва в парафіяльних училищах, але такого стану вчителі не повинні за загальними установленнями вважатися в дійсній державній службі». Правда, для Катеринославщини це не мало особливого значення, бо на всю губернію знайшовся лише один поміщик з «просвещенной и благонамеренной попечительностью» — Папчинський з Катеринославського повіту, який у 1819 р. відкрив школу для кріпаків у своєму селі Петрівка.

В цілому треба сказати, що проголосивши дуже привабливу ідею створення широкої мережі початкових шкіл, уряд не підкріпив її конкретними діями, зосередивши свою увагу на зусиллях щодо тих навчальних закладів, які призначалися для привілейованих станів. За підрахунками відомого історика педагогіки М.Є. Мединського, на 1809 р. уряд розгорнув мережу університетів на 83%, мережу губернських гімназій — на 66%, повітових училищ — на 17% і парафіяльних училищ — менше ніж на 5%. Не набагато більше було зроблено і в наступні роки.

Аналогічне становище було характерним і для Катеринославщини. Скажімо, у всій величезній губернії, яка обіймала тоді фактично територію сучасних Дніпропетровської і значної частини Запорізької, Донецької, Луганської областей, у 1805—1808 рр. були відкриті гімназія в губернському центрі і 5 повітових училищ. Що стосується парафіяльних шкіл, то в 1808 р. візитатор училищ Катеринославської, Полтавської і Херсонської губерній професор Харківського університету І.С. Рижський звернувся до катеринославського губернатора з проханням посприяти їх облаштуванню у заштатних містах (тобто тих, які не були повітовими центрами) та казенних селах губернії. Губернатор зробив розпорядження й отримав від земських справників конкретні пропозиції про можливість відкриття 12 перших шкіл у різних повітах, які передав директору губернської гімназії Д.Т. Мізку. На клопотання останнього до архієпископа Катеринославського, Херсонського і Таврійського Платона (Любарського) консисторія

І.С. Рижський

призначила до них учителями місцевих священників. Однак вони, як правило, були перевантажені парафіяльними справами і не виявили великого ентузіазму щодо вчительської діяльності.

Врешті-решт, справа зсунулася з мертвої точки: у 1809 р. в Катеринославській губернії почали діяти перші чотири училища (в селищах Романкове, Комісарівка, Бородаївка та Гродовка). Протягом 1809—1813 рр. в губернії у великих казенних селах, що мали понад 1 000 мешканців, було відкрито 25 парафіяльних училищ. З шести українських губерній, які входили до складу Харківського навчального округу, більше шкіл діяло лише в Харківській губернії (32), в Чернігівській та Полтавській їх було відкрито по дві, і ні однієї — в Херсонській і Таврійській.

До 1823 р. їх кількість подвоїлася і досягла 53 училищ (без урахування Ростовського та Маріупольського повітів, Таганрозького градоначальства, які не залежали від дирекції Катеринославської гімназії), у тому числі 6 у Катеринославському повіті (Романкове, Нікополь, Томаківка, Лоц-Кам'янка, Ст. Кайдак), 7 у Верхньодніпровському повіті (Комісарівка, Бородаївка, Лихівка, Мишурич Ріг, Плахтіївка, Жовте, Саксагань), 3 у Новомосковському повіті (Петриківка, Могилів, Перещепине), 2 у Павлоградському повіті (Дмитрівка, Петропавлівка), 22 в Бахмутському, 8 у Слово'яносербському і 6 в Олександрівському повітах. Навчалися в них декілька сотен учнів: у 1809 р. — 761 (зокрема, 746 хлопчиків та 15 дівчат), а в 1828 р. — 855 учнів. Кількість учнів в парафіяльних училищах губернії коливалася від 5 до 37. Скажімо, до Петриківського училища при його відкритті в 1810 р. було прийнято 26 учнів. Навчалися в парафіяльних училищах переважно діти селян, хоча, наприклад, в училищі заштатного міста Донецька Бахмутського повіту поряд з 24 дітьми селян навчалися 4 дворянина і 5 міщан.

Оскільки за Статутом 1804 р. школи мали утримуватися тільки на громадські кошти або на кошти тих землевласників, що відкривали їх для своїх кріпаків, то на утримання кожного училища визначалося з громадського збору 165 крб. з цілої волості. З них 50-75 крб. призначалися вчителю, 25 крб. — помічнику вчителя, залишок витрачався на ремонт та інші потреби. Всі училища мали свої приміщення, які, або виділялися громадою, або дарувалися для школи окремими особами. З 53 парафіяльних училищ губернії 36 розміщувалися у власних приміщеннях, а 17 — у громадських. У Нікополі, наприклад, старшина місцевого товариства при відкритті школи передав їй власний будинок вартістю 300 крб., а в 1823 р. для неї був побудований новий будинок вартістю близько 2 600 крб.

Для нагляду за школами, насамперед з точки зору господарської, обирався наглядач, як правило, з-поміж місцевих жителів, але ним міг бути обраний сільським товариством і священник. Наглядач за поданням директора училищ затверджувався на посаді училищним комітетом Харківського університету. До обов'язків наглядача входило: своєчасне збирання з товариства грошей на утримання училища і зберігання їх, а також ведення звітності. Деякі з них за тривалу службу нагороджувалися похвальними листами училищного комітету університету або, навіть, отримували чини, як,

скажімо, наглядач Нікопольського парафіяльного училища, випускник Катеринославської гімназії 1819 р. Ілля Дреновський, якому був наданий чин XIV класу.

Однак, у своєму історико-статистичному огляді Я.Д. Грахов зазначав, що ні одне з цих парафіяльних училищ не мало міцного підґрунтя: в тих селах, де товариства були багатшими, де волосне начальство розуміло користь освіти, там не було нестачі в коштах на утримання і тому училища існували тривалий час, як наприклад, у Романковому і Комісарівці, де школи діяли з 1809 до 1828 р. В інших же селах училища або існували короткий час, або то закривалися, то відкривалися. У підсумку, до 1832 р. з 54 училищ залишилося лише сім, зокрема в Петриківці і Могилеві, але до 1833 р. і вони були закриті.

Як слушно зазначає І.І. Лиман, причини незадовільного розвитку парафіяльних училищ на цьому етапі слід шукати, зокрема, в самій законодавчій базі, в стані як духовенства, так і парафіян. Чи не до основних перешкод він відносить систему фінансування училищ, яка базувалась на добровільних пожертвах та зборах з парафіян. Без відповідної державної підтримки фінансування закладів цілком залежало від батьків учнів, які в переважній більшості випадків не належали до категорії заможних. Крім того, оскільки рішення про фінансування місцевого училища мало прийматись громадою, існування закладу освіти ставилось в пряму залежність від злагоди всередині останньої. Ситуація ускладнювалась тим, що ставлення самих парафіян до освіти їхніх дітей було далеко не однозначним: надто поширеною була думка про те, що навчання має негативні наслідки, оскільки відволікає учнів від сільськогосподарської праці. Тому типовою була ситуація, коли громада коливалась при прийнятті рішення. Якщо останнє все ж приймалось на користь забезпечення утримання училища, то через невідповідність реалій сподіванням парафіяни згодом байдужіли до ідеї надання освіти своїм дітям. Саме цим пояснюється тенденція поступового зменшення кількості учнів фактично в кожному училищі.

Зменшення кількості парафіяльних училищ почасти було пов'язано і зі зміною їх підпорядкованості: школи в Лоц-Кам'янці і Старому Кайдаку наприкінці 1818 р. перейшли у відомство Головного управління шляхів сполучення, ряд шкіл Верхньодніпровського повіту у 1828 р. — у відомство військових поселень, більшість шкіл Слов'яносербського повіту у 1821 р. — у гірниче відомство, у зв'язку з передачею жителів казенних поселень Луганському ливарному заводу. У школі в Лоц-Кам'янці після її переходу до відомства шляхів сполучення поряд з дітьми лоцманів почали навчатися і кантоністи відомства. Спочатку школа містилася у невеликому приміщенні, у 1832 р. лоцманське товариство побудувало спеціальне приміщення для контори, куди була переведена і школа. Як зазначав П.А. Козар, учителі приділяли основну увагу навчанню кантоністів, тому кількість лоцманських дітей не перевищувала 15 учнів.

Слід зазначити, що в скороченні чисельності парафіяльних училищ значну роль відіграла і загальна зміна урядового курсу, оскільки на зміну

ліберально налаштованому оточенню Олександра I початку його царювання, прийшли такі представники консервативного табору як міністр народної освіти з 1824 р., адмірал О.С. Шишков. Останній вважав, що науки, як і сіль, корисні лише тоді, коли вживаються і викладаються в міру, залежно від стану людей і потреби, яку всяке звання в них має. Тому навчати грамоті весь народ чи невідповідну його чисельності кількість людей, зазначав він, може бути більш шкідливим, ніж корисним.

Відновлення сільських парафіяльних училищ відбулося у другій чверті ХІХ ст. на нових підставах, пов'язаних зі створенням у 1837 р. міністерства державного майна і так званою кисельовською реформою.

Картина розвитку народної освіти буде неповною, якщо не згадати школи військового відомства, яке створило спеціальну шкільну мережу в зоні українських військових поселень, що почали організовуватись у широких масштабах з 1817 р. В Україні початок їх створенню поклав указ 16 квітня 1817 р. про перетворення Бузького козацького війська на Бузьку уланську дивізію. До кінця царювання Олександра I на становище військових поселень було переведено приблизно третина армії — 375 тис. осіб. Поряд з Слобідсько-Українською і Херсонською губерніями частина з 20 кавалерійських полків розміщувалася на території Катеринославщини. Зокрема, з 1821 р. на базі поселень Олександрійського і Єлисаветградського повітів Херсонської та Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії почалося створення поселень 3-ї кірасирської дивізії. Згідно з указом Олександра I від 12 грудня 1821 р. у розряд військових поселень було переведено «зі всіма корінними жителями... і всіма землями та угіддями, які їм належать» чотири села Верхньодніпровського повіту: Зелене, Попельнасте, Жовте і Комісарівка, в яких розмістився на поселення Стародубівський кірасирський полк, що утворив округ.

Довгі роки історія військових поселень висвітлювалась у літературі як одна з найбільш невдалих, з важкими наслідками для казни і суспільного сприйняття реформ Олександра I. Введення в науковий обіг у 70—80-х рр. ХХ ст. нових архівних матеріалів дали можливість дещо інакше уявити цей державний інститут. Прагнення заснувати зразкове господарство, підкреслює Т.Д. Липовська, поставило перед урядом завдання створити таку систему освіти в військових поселеннях, яка б забезпечила грамотне використання військовими поселенцями сільськогосподарської техніки, знання ними особливостей агрикультури як в теорії, так і на практиці. З цієї метою створювались декілька типів навчальних закладів згідно з прийнятим законом про обов'язкову початкову освіту у військових поселеннях. Передусім це були ротні та ескадронні і гарнізонні школи, на створення яких відпускались кошти з державної казни одночасно і близько 60 крб. на кожному щорічно. Крім того, за рахунок військових округів забезпечувалось харчування учнів. Програма навчання кантоністів віком від 7 до 12 років включала Закон Божий, письмо, читання, арифметику, малювання, а також обов'язкові роботи в полі, городі, саду і навчання ремеслам. Нестача вчителів змусила розпочати їх підготовку в Санкт-Петербурзі в спеціальному Військово-

учительському інституті і відправлення на службу в усі округи військових поселень.

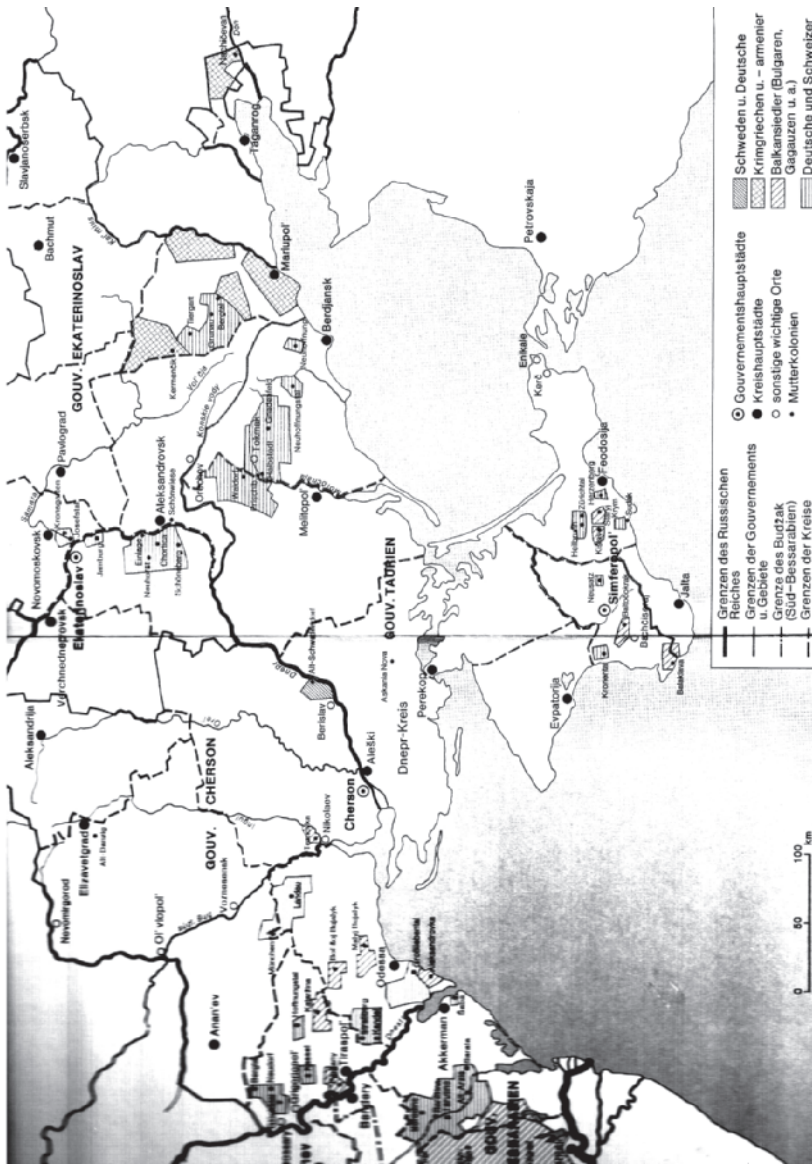
До 1826 р. було практично завершено будівництво ротних і ескадронних шкіл у військових поселеннях. Учні в них, крім загальноосвітніх дисциплін, вивчали теорію землеробства, а також ремесла — шевське, чоботарне, сідлярне, столярне, колісне, ковальське, малярне. Влітку на навчання відводилось дві години і вісім — на сільськогосподарські роботи. Ремеслам навчали спеціально призначені майстри, головним чином з числа військових поселян. У випадку необхідності запрошувалися вільнонаймані майстри. Слід зазначити, що урожайність у військових поселеннях була значно вищою, ніж у поміщицьких господарствах. Враховуючи нестачу вчителів, з 1829 р. в школах стали широко застосовувати ланкастерську систему, тобто метод взаємного навчання. Були створені також жіночі школи.

У цілому, як зазначає В.Л. Цубенко, незважаючи на обмеженість матеріальних і фінансових ресурсів, що виділялися державою для системи військової освіти, було досягнуто головне — забезпечено якість підготовки військових фахівців відповідно до армійських вимог, зменшено витрати на їхню підготовку, забезпечено розвиток моральних якостей захисника вітчизни.

Аналіз розвитку освіти на Катеринославщині буде неповним і без розгляду розвою шкільництва іноземних колоністів, поселення яких зосереджувались переважно в трьох південних губерніях — Катеринославській, Херсонській і Таврійській. Згідно з Маніфестом Катерини II від 22 червня 1763 р., в якому обумовлювалася система пільг і обов'язків уряду Росії щодо переселенців, вони отримували особливий статус «колоніст», що відводило їм окреме місце в російському суспільстві. Іноземним переселенцям гарантувалося внутрішнє самоврядування колоній, а також обцинне і шкільне самоврядування.

В Україну вони почали переселятися з 1787 р. і цей процес в основному завершився на початку 20-х рр. XIX ст. На цей час виникло близько 120 поселень, об'єднаних у 9 округів, що утворювались не за адміністративно-територіальним, а релігійно-територіальним принципом (лютерани, меноніти, католики тощо). Колоністські округи не входили в компетенцію губернаторів, а підпорядковувались відомству іноземних поселенців — з 1800 р. Канторі опікунства новоросійськими іноземними поселенцями, а з 1818 р. — Попечительному комітету про колоністів південного краю Росії з трьома канторами в Катеринославі, Одесі та Кишиневі.

Переселенці принесли з собою традиції шкільної освіти Німеччини, передусім протестантських держав, де вона була найбільш розвинутою в Європі. Зокрема, в окремих державах (Веймар, Вюртемберг, Гесен та ін.) закони про обов'язкове початкове навчання тривалистю від 4 до 6 років були прийняті ще в XVII ст. Традиційно школи в колоніях носили конфесійний характер і вчителі були помічниками пастора. З 1806 р. питання «про заведення у колоніях шкіл» і надання відомостей про них знаходились у полі зору опікунського відомства, але колоністське духовенство уважно стежило за тим, щоб шкільна справа не потрапила під нагляд уряду, побоюючись уніфікації і втрати етнічної самотутності. В колоніях домінувала німецька

Карта округів іноземних колоністів на території Катеринославської губернії

ортодоксально-конфесійна школа з властивими їй характерними рисами: загальне обов'язкове навчання для всіх без виключення дітей шкільного віку; керівництво школою з боку пастора; тісний зв'язок школи з общиною, яка практично без допомоги уряду утримувала її, а, отже, і керувала нею. За указом від 25 жовтня 1819 р. завідування сільськими школами і «нагляд за вчителями» в колоніях покладался на парафіяльне духовенство і консисторії відповідного віросповідання.

Кінець XVIII — 20-ті рр. XIX ст. — це період становлення шкільництва в німецьких колоніях, коли на ньому в найбільшій мірі позначилися труднощі, пов'язані з переселенням і облаштуванням в Україні. Колонії, зазначає Л.С. Тутік, були бідними і в більшості своїй не мали можливості побудувати в кожному поселенні спеціальні шкільні приміщення, але завжди намагалися створити початкову школу, віднайти людей, здатних навчати дітей хоча б елементарному читанню і письму.

Вже на початку XIX ст. в німецьких колоніях складається своя специфічна система освіти. Головна роль у виборі вчителя, а нерідко й вивчаємих предметів належала громаді. Вона фактично знаходила й затверджувала вчителя, забезпечувала його житлом з опаленням і освітленням, сплачувала жалування і натуральні виплати. Великі й багаті колонії могли утримувати двох і більше вчителів, невеликі — одного. Кожний кандидат мав пройти випробування перед місцевим церковним начальством на відповідність до рівня знань, моральних якостей і «чистоту віросповідання». Остання вимога фактично була вирішальною при прийомі на роботу.

Общини надавали перевагу вчителям з числа освічених місцевих колоністів або прибулих з Німеччини емігрантів. Поступово основну масу шкільних учителів почали складати малоземельні колоністи, для яких отримання гарної освіти забезпечувало добре оплачувану роботу. Тому молодь цієї категорії нерідко отримувала базову освіту в Німеччині і Швейцарії, в той час як майбутні володарі «повних наділів» нерідко задовольнялися закінченням місцевої школи. Складувалися цілі династії вчителів, як, наприклад, у менонітів — Вілери, Нейфельди, Герці тощо.

Початкові школи були восьмирічними, в них навчалися всі хлопчики і дівчата віком від 7 до 14 років, як правило, до конфірмації. В середині 20-х рр. у колоніях Катеринославської губернії нараховувалось декілька десятків шкіл. У школах існувало велике різноманіття в програмах, у виборі дисциплін. Діти переважно вивчали основи арифметики, читання, письмо, географію Росії, німецьку мову, Закон Божий, катехізис, біблійську і церковну історію. Головним завданням школи вважалося навчання дітей читанню, письму, лічбі, а також засвоєння напам'ять катехізису і отримання понять про основні догмати віри. Вивчення російської мови, внаслідок повної автономності колоній, було необов'язковим. Навчальний рік офіційно тривав з 1 вересня до 1 (або до 15) травня, але фактично він скорочувався, так як діти допомагали батькам у сільськогосподарських роботах.

Другою великою спільнотою, яка мала свої особливості в управлінні, а, отже, і в організації освітньої справи, були євреї. Підставою для

облаштування євреїв стало видане у 1804 р. «Положення про облаштування євреїв», яким вони виділялися немов би в окремий стан, організований в особливі адміністративні громади (кагали) на чолі з виборними старостами. Велику роль в общині відігравав рабин. У зв'язку з уведенням царським урядом так званої «смуги осілості», що забороняла переселення євреїв за територію колишньої Речі Посполитої, їх питома вага серед населення України завжди була високою. Відомо, що в середині 30-х рр. XIX ст. в Катеринославській губернії проживало близько 6 тис. євреїв. Більшість єврейського населення скупчувалась у містах і містечках.

Уявлення про добре облаштовану єврейську общину, зазначає Е.В. Овчаренко, були висловлені ще мудрецами епохи Талмуду (III — VII ст. н.е.): «Освічена людина не повинна жити в місті, де немає десяти речей: суду і караючої влади, добродійної каси, синагоги, лазні, відхожих місць, лікаря, фельдшера (що лікує кровопусканням), писаря і вчителя для дітей першого шкільного віку». Тобто, тут визначалися і головні функції громадського управління: турбота про зовнішній благоустрій і народне здоров'я, про синагогу, суд, добродійність і народну школу. Протягом століть в єврейському суспільстві склалася традиційна система єврейської освіти, яка не зазнала істотних змін майже до XIX ст.

Традиційно існувало три типи шкіл: талмуд-тори, для бідних, які не мали змоги платити за навчання, та дітей-сиріт, утримувані за рахунок добровільних пожертвувань; хедери, що утримувалися меламедами — домашніми вчителями, і ешибати, в яких навчалися рабини. Більшість дітей отримувала лише елементарну освіту, меншість переходила до вивчення усної традиції, переказів та коментарів до біблійного вчення, Усного Закону. Освіта була повністю релігійною, світських знань у хедерах та ешивах не давали.

В той же час, згідно з височайше затвердженим Положенням 1804 р., в якому містився цілий розділ під назвою: «Про освіту євреїв», вони могли навчатися разом з іншими дітьми у всіх училищах, гімназіях і університетах без виключення. Теж саме було підтверджено і в положенні про євреїв 1835 р.

Ще однією етнічною спільнотою Катеринославської губернії була грецька, яка утворилася після переселення у 1778—1779 рр. більшості грецького населення Кримського ханства (понад 18 тис. осіб) у Північне Приазов'я після укладення Кючук-Кайнарджійського миру, за яким Росія здобула право здійснення протекторату над християнським населенням ханства. На нових землях кримські греки заснували м. Маріуполь і понад 20 сіл, що утворили Маріупольський повіт. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. грецьким переселенцям була надана автономія: у 1807 р. з Маріупольського повіту виокремився автономний грецький округ з центром у м. Маріуполі і адміністративна та судова влада в окрузі стала належати виборному Грецькому Суду.

Проте наприкінці XVIII — на початку XIX ст. грецька громада не мала власного освітнього закладу: навчанням дітей займалося, головним чином, місцеве письменне духовенство, а також спеціально запрошені громадами

ПОСЕЛЕННЯ, ЗАСНОВАНІ УРУМАМИ Й РУМЕЯМИ В ПІВНІЧНОМУ ПРИАЗОВ'І

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

- Межі областей
- Автошляхи
- ~ Річки

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ:

- ⬆ Міста
- Селища міського типу
- ⊞ Села

КИМ ЗАСНОВАНІ:

- Урумами
- Румеями
- Урумами та румеями

Примітки:

- Старонатівка – заснували грузини; перейшли на урумську мову
- Новонатівка – заснували валахи (молдавани); зберегли свою мову
- Анатоль – заснували вихідці з Анатолії (Туреччина)
- Зоря (Афіни) – в дужках наведена стара назва
- Донецьк – позначено як центр області

Карта поселень, заснованих греками у Північному Приазов'ї

греки з-за кордону. Так, з 1780 р. в м. Маріуполі «для навчання грецьких дітей читати і писати» рідною мовою перебував монах Агафангел. За наказом Азовської губернської канцелярії йому було призначено з її «митних, для потреб переселених з Криму християн», коштів, щорічне утримання в розмірі 60 крб. Діти збирались для навчання у будинках, що належали окремим особам, найчастіше, місцевому купецтву, яке наймало вчителя, або у церковному приміщенні. Їхні навчальні вправи мали на меті насамперед підготовку молоді до участі в церковних службах.

Наприкінці літа 1786 р. архієпископ Никифор (Феотокі) звернувся до Маріупольської грецької громади з пропозицією відкрити в Маріуполі початкове «єлліно-російське училище». За задумом Никифора, зазначає Н.І. Бацак, училище мало бути доступним для дітей усіх верств і майнових прошарків грецької громади Маріуполя і довколишніх сіл. Найбільш здібні учні отримували б можливість продовжувати навчання у заснованій у 1779 р. у Полтаві архієпископом Євгенієм (Булгарісом) єпархіальній семінарії, інших навчальних закладах, — по закінченні яких передбачав Никифор (Феотокі) — перед молодим поколінням відкривалися б перспективи корисної для маріупольської громади праці на посадах священників, учителів, державних службовців тощо. Однак, перша спроба відкрити в місті національний навчальний заклад видалась невдалою: восени 1786 р. архієпископ Никифор, під патронатом якого знаходилося майбутнє училище, був переведений до Астрахані.

Навчання грецьких дітей продовжувало відбуватися в невеликих приватних школах, де викладали місцеві письменні священники та спеціально запрошені громадами греки з-за кордону. Так, з 1810 р. в Маріуполі існувало приватне грецьке училище, утримуване купцем Поповим. Але такі школи були доступні лише обмеженому колу дітей із заможних родин і, звичайно, не могли задовольнити культурно-освітні запити усіх верств маріупольської грецької громади, що значно зросло на початку XIX ст.

За підтримки видатного грецького політичного діяча, майбутнього першого президента незалежної Греції, І. Каподістрії, який на той час перебував на посаді радника в російському уряді, маріупольська грецька громада у 1817 р. отримала дозвіл міністра народної освіти кн. О.М. Голіцина на відкриття грецького парафіяльного училища, яке розпочало роботу 15 вересня 1820 р. зусиллями й коштом міської і селищних громад, а також завдяки благодійній діяльності окремих осіб. Серед них слід відзначити насамперед відомого добродія, маріупольського дворянина Л.Ф. Калері, який був наглядачем парафіяльного училища протягом 1820—1848 рр.

Хоча, згідно зі «Статутом навчальних закладів, підвідомчих університетам» курс навчання в училищі мав складати один рік, у Маріуполі він становив два роки, оскільки відповідно до постанови місцевої грецької громади від 3 травня 1817 р., в ньому, крім Закону Божого, арифметики і російського читання та письма, викладались також новогрецьке читання, письмо, історія, а з 1827 р. — і географія. Першими учнями стали 30 хлопчиків, наступного року в училищі навчалося вже 49 учнів, а в 1822 р. — 95 і в 1825 р. — 75. Навчання дітей було безкоштовним.

Початок XIX ст. позначився розвитком на Катеринославщині і приватних навчальних закладів. Вони були своєрідною компенсацією нечисельності державних шкіл і розраховувались на дітей дворянства і заможного купецтва. Їх діяльність пов'язана передусім з активністю іноземців, які певним чином монополізували цю сферу освіти для привілейованих сімей, як найбільш доходну. Приватні пансіони переважно були призначені для надання освіти дівчатам.

Перший такий пансіон на правах повітового училища з викладанням іноземних мов і мистецтв відкрила в Катеринославі Віргінія Навер у 1818 р. Вартість навчання була досить значною: 600 крб. за повну пансіонерку і 400 крб. — за напівпансіонерку. Пансіон знаходився під особливим опікуванням дружини катеринославського губернатора Єлизавети Григорівни Калагеоргі — доньки Катерини II і Г.О. Потьомкіна. Зокрема, за її допомоги дружина полковника Пустошкіна пожертвувала 5 тис. крб. на купівлю будинку для пансіону, а полковник Перич — 2 500 крб. на облаштування бібліотеки. Але після смерті наступного року власниці пансіон у 1820 р. був закритий, а будинок перейшов у власність Катеринославської гімназії.

В наступні сім років іноземками було засновано ще чотири аналогічні пансіони. Більшість з них діяли не більше двох років, а найбільшим довгожителем виявився пансіон Анни Арнольд, який надавав послуги до 1831 р. Хоча плата за навчання була високою (700 крб. за навчання повної пансіонерки і 500 крб. — напівпансіонерки) в пансіоні в останні роки навчалось до 40 учениць.

Є.Г. Калагеоргі

Щодо чоловічих пансіонів, то їх, як зазначалося, існувало лише два — І.І. Любачинського та К.І. Герна. Основною метою створення цих пансіонів була підготовка дітей до гімназії, а при навчанні в ній також проживання дітей під належним наглядом, поглиблені практичні заняття з іноземних мов та заняття музикою і танцями. Плата за утримання вихованців, скажімо, в пансіоні І.І. Любачинського становила від 600 до 800 крб. на рік.

Приватні пансіони були поставлені урядом у залежність від органів управління освітою. Приписом міністерства народної освіти 1811 р. визнавалося, що дозвіл на їх відкриття мав видаватися лише іноземцям, які володіють необхідними пізнаннями в науках і російською мовою. Засновник пансіону при його відкритті зобов'язаний був подати клопотання директору гімназії з переліком предметів і навчальним планом, списком учителів та свідоцтвами про їх освіту. Методи викладання і підручники в приватних пансіонах мали бути однаковими з державними навчальними закладами.

Вчителі приватних пансіонів повинні були навчатися методам викладання в гімназіях і отримувати від них відповідні свідоцтва. Щорічні іспити в пансіонах також мали відбуватися в присутності директора гімназії (в повітових містах — доглядача повітового училища). Пансіони зобов'язувалися надавати директору гімназії звіти про свою діяльність.

Реформи початку XIX ст. торкнулися не лише системи загальної освіти. В загальному контексті перетворень була проведена і реформа духовної освіти, яка ставила за мету забезпечення єдності і наступності всіх ступенів духовних навчальних закладів і програм навчання, підвищення їх загальноосвітнього рівня, дотримання обов'язкової вимоги освітнього цензу для всіх кандидатів на духовні посади.

Справа в тому, що до початку XIX ст. семінарії не мали певних джерел утримання, крім грошей, які відпускало державне казначейство. Скажімо, Катеринославська семінарія продовжувала отримувати з казни 2 000 крб. щорічно, згідно з іменним указом від 18 грудня 1797 р. утримання було збільшено ще на 1 500 крб. Але ця сума була доволі незначною, тому преосвященні, вирішуючи питання утримання своїх семінарій, розраховували не стільки на ці кошти, скільки на благодійність єпархіального духовенства. Консistorії кожного року розсилали укази про надсилання пожертв, які становили важливе джерело фінансування навчальних закладів.

Так, у 1818 р. на Катеринославську семінарію було вислано 320 крб. щорічних пожертв та 2 154 крб. 60 коп. одноразових, у 1819 р. відповідно — 630 і 265 крб., а у 1820 р. — 1 104 та 595 крб. Ще однією значною статтею доходів були так звані суми вінчикові і за прощальні (розрішальні) молитви. У 1817 р., наприклад, семінарія отримала їх 571 крб., у 1818 — 712 крб., у 1819 р. — 185 крб. і в 1820 р. — 1 259 крб. Тобто, надходження з цих джерел були зіставні з надходженнями від казни, але вони не були встановлені і зазнавали серйозних коливань. За таких матеріальних умов зберігалася практика попереднього періоду, коли кожна семінарія здійснювала навчальний процес по своєму, відповідно до тих коштів, які були в її розпорядженні, тому курси в одних семінаріях були ширшими, в інших — вузкими. Це і стало одним з спонукальних мотивів реформи.

Початок реформі поклав указ імператора від 29 листопада 1807 р. про створення Комітету для удосконалення духовних училищ і забезпечення парафіяльного духовенства під головуванням петербурзького митрополита Амвросія. В червні 1808 р. Комітет подав на розгляд Олександра I підготовлену М.М. Сперанським «Доповідь про вдосконалення духовних училищ», покладену в основу законодавчих актів про реформу духовної освіти. За аналогією зі світськими школами встановлювались чотири типи духовно-навчальних закладів: парафіяльні школи, повітові училища, семінарії, академії. Закріплювалась окружна система організації духовної освіти: формувались чотири навчальні округи на чолі з духовними академіями. Кожна з дев'яти єпархій округу зобов'язувалась мати одну семінарію, 10 повітових і 30 парафіяльних шкіл. Уводився принцип виборності при заміщенні посад ректорів академії і інспекторів семінарій.

Центральним органом управління всією системою духовних навчальних закладів стала утворена в червні 1808 р. при Синоді, але незалежна від нього, Комісія духовних училищ. До неї ввійшли майже всі члени Комітету для удосконалення духовних училищ і представники від професури духовних академій. На Комісію покладалося завдання розробки статутів академій і семінарій, навчальних планів і програм, видання постанов і інструкцій по духовному навчальному відомству. Статути 1808—1814 рр. передбачали викладання суворо визначеного комплексу дисциплін на різних ступенях духовної школи. Віднині викладацький склад духовних семінарій формувалася з випускників академій, а повітових і парафіяльних духовних училищ — з випускників семінарій.

Дворічні парафіяльні школи базувалися на принципах загального початкового навчання. До них приймалися переважно діти духовенства у віці 6—8 років. У парафіяльному училищі мали вивчати читання і письмо російською мовою, перші початки російської граматики, чотири правила арифметики, церковний нотний спів і скорочений катехізіс. Дітей дозволялося навчати і вдома, але вони щорічно на великий піст мали проходити випробування у парафіяльному училищі: ті з них, хто успішно їх витримав продовжували навчатися дома, інших же залишали в училищі. Дітям, які не показали успіхів у навчанні протягом дворічного курсу, продовжували навчання в училищі ще на один рік. Якщо і через рік вони не засвоїли курс навчання, то призначалися до найнижчого розряду церковнослужителів у дячки і паламарі.

У чотирирічному повітовому духовному училищі продовжували вивчати російську граматику, арифметику, церковний нотний спів (повсякденний і партесний), вивчали слов'янську мову, початки грецької і латинської мов (включаючи вивчення граматики і вправи в перекладах), початки історії і географії, особливо Священої і церковної історії, розлогий катехізіс і церковний Статут. Крім цього учні у зручний час мали вивчати правильне ведення метричних книг, сповідальних відомостей тощо. Закінчення повітового духовного училища давало право на зайняття посад причетників і вступу до семінарії.

В семінаріях устанавлювався шестирічний термін навчання в трьох дворічних класах: риторики, філософії, богослов'я. Таким чином, за складом предметів, що викладалися, семінарія із суто богословського навчального закладу перетворювалася в загальноосвітній з посиленням вивчення богослов'я тільки на вищому відділенні. Їх випускники, в залежності від успішності, поділялися на три розряди. Кращим випускникам присвоювалися перший розряд, вони отримували звання «студент» і могли продовжувати освіту в академії або отримувати кращі парафії чи займати посади викладачів в епархіяльних духовних училищах. Семінаристи другого розряду отримували право вступу до Медико-хірургічної академії. Ті, кому присвоювалися третій розряд, поступали священниками чи дияконами в церкви четвертого розряду.

Катеринославська семінарія була включена до округу Київської духовної академії, але оскільки сама академія була реорганізована за Статутом

1808 р. лише у вересні 1819 р., то тимчасово вона знаходилася у віданні Петербурзької духовної академії. Саме під її керівництвом у 1817 р. відбувалася реорганізація семінарії. З старого складу викладачів залишилися лише ректор, архімандрит Никифор, та вчитель Г. Крижанівський — випускник Київської академії. Інші вакансії заповнили випускниками Петербурзької академії. В семінарії посада префекта скасовувалась, замість нього вводився інспектор, який мав здійснювати нагляд за студентами.

Після реорганізації в ній збереглися лише три відділення — нижче (риторика), середнє (філософія) і вище (богослов'я), функції ж початкової школи передавалися повітовому та парафіяльному духовним училищам, які почали діяти в Катеринославі. Причому парафіяльне училище включало нижчий і середній граматичні класи (проформа й інфіма), а повітове, яке мало два відділення, старші класи (синтаксис і піїтику). Пізніше такі училища були відкриті й в інших містах єпархії. Вони знаходилися у віданні семінарії, яка призначала туди вчителів, подавала на затвердження Комісії духовних училищ кандидати на посади їх ректорів та доглядачів, вимагала звітності і направляла наставників семінарії в якості ревізорів.

Духовні семінарії в 1817 р. були поділені на три, а духовні училища — на чотири розряди. Катеринославська семінарія, як і всі семінарії в Україні, відносилась до третього розряду. На семінарію третього розряду мало виділятися 12 850 крб. Повітові і парафіяльні училища українських єпархій також належали до третього розряду: їх фінансування передбачалося у розмірі 950 і 400 крб. відповідно.

За штатним розписом духовних навчальних закладів, які уряд затвердив у 1820 р., штат семінарії складався з ректора, шести професорів, інспектора, економа, лікаря і трьох письменників, штат повітового училища — з ректора, двох учителів вищого і двох учителів нижчого відділень та інспектора, парафіяльного — з доглядача, учителя першого та учителя другого класів. Звання професора в семінарії носили викладачі, які мали ступінь магістра (тобто випускники духовних академії першого розряду), а ті, що закінчили академію зі ступенем кандидата називалися вчителями. Їх призначення і звільнення здійснювала Комісія духовних училищ за поданням окружної академії. Усі справи, пов'язані з діяльністю семінарії, вирішувалися семінарським правлінням, яке складалося з ректора, інспектора та економа.

Утримання вчителів семінарії було досить скромним: наприкінці XVIII ст., наприклад, префект Катеринославської семінарії отримував 180 крб., учитель математики, географії і історії — 200 крб., риторики і поезії — 150 крб., синтаксими і грецької мови — 180 крб., латинської граматики — 70 крб., російського класу — 70 крб., філософії — 180 крб., учитель німецької мови — 100 крб. тощо. На початку XIX ст., після реформи навчально-духовних закладів, жалування суттєво зросли. Так, ректору Катеринославської семінарії призначалося жалування 600 крб., крім того він отримував 500 крб. професорських, інспектор отримував відповідно 300 і 500 крб., професор — 500 крб. На казеннокоштного учня виділялося 70 крб. на рік, а на утримання будинку, служителів, на канцелярські витрати — 900 крб.

При цьому треба мати на увазі, що існувала серйозна різниця в оплаті праці ректора й інспектора семінарії та учителів. Так, ректор отримував 1 100 крб. на рік, маючи казенну квартиру з опаленням, освітленням і «столом». До того ж, після перших двох ректорів семінарії — І. Башинського та І. Станиславського, які були протоієреями і належали до білого духовенства, їх наступники були ченцями і за посадою були настоятелями Бізюкова монастиря, котрий вважався одним з найбагатших на півдні Росії й один міг забезпечити життя свого настоятеля. Крім того ректор Никифор тримав у себе семерих учнів, пансіонерів. Тому, як зазначав М.І. Нікольський, перший ректор перетвореної Катеринославської семінарії, архімандрит Никифор міг внести до банку 1 000 крб., щоб на відсотки з цієї суми можна було утримувати одного з бідних учнів семінарії. Інспектор, у свою чергу, отримував 300 крб. на рік за посаду, 500 крб. професорських та 350 крб. за ступінь магістра або 250 крб. за ступінь кандидата при казенній квартирі з опаленням, освітленням і прислугою. Крім того, до реформи духовної освіти 1867 р., всі інспектори семінарії водночас були ректорами катеринославських повітового та парафіяльного духовних училищ, отримуючи за це 200 крб.

Професор же семінарії, отримуючи 500 крб. жалування і 350 чи 250 крб. магістерських або кандидатських, знаходився в набагато гірших умовах, особливо, якщо не мав казенної квартири або не отримував квартирних грошей в якості допомоги. Наприклад, у Катеринославі у 1819 р. наймання квартири з двох кімнат коштувало 200 крб. на рік. Якщо ж урахувати, що для багатодітної сім'ї потрібна була мінімум трикімнатна квартира, яка коштувала не менше 250 крб., то на житло він мав витратити половину свого штатного вчительського жалування. Ще гіршим було становище вчителів повітових і парафіяльних духовних училищ: учитель старших класів повітового училища отримував 175 крб., молодших класів — 150 крб., а учитель парафіяльного училища — 125 крб.

За штатним розписом духовних навчальних закладів 1820 р. ставки були дещо підвищені: ректор семінарії отримував 1 200 крб., інспектор — 900 крб., професор — 600 крб. (не рахуючи магістерських і кандидатських надбавок). У повітовому училищі жалування вчителя другого класу становило 350 крб., а першого — 300 крб., учитель 2-го класу парафіяльного училища почав отримувати 200 крб., а 1-го — 180 крб. Тобто, порівняно з попередніми штатами учитель семінарії отримував тепер більше на 100 крб., удвічі більше почали отримувати вчителі повітового училища, набагато меншим було збільшення жалування вчителів парафіяльного училища.

Вихованці Катеринославської семінарії поділялися на три категорії: частина з них утримувалася за свій кошт (так звані своєкоштні учні), частина знаходилася на казенному утриманні (казеннокоштні), а частина утримувалася напівкоштно (напівкоштні), тобто користувалися тільки безплатно казенним харчуванням і сплачували за житло. З початку існування семінарії казеннокоштних та напівкоштних вихованців було не дуже багато. Наприклад, у 1805 р. їх налічувалося відповідно 37 і 24 особи. На власному утриманні в 1818 р. перебували 103 особи, на казенному — 6, на напівказенно-

му — 3. З часом кількість казеннокоштных та напівкоштных семінаристів поступово збільшувалася.

Що стосується загальної чисельності учнів, то вона протягом першої чверті XIX ст. суттєво зросла: з 94 учнів у 1819 р. до 178 у 1825 р. Матеріальне забезпечення вихованців Катеринославської семінарії, особливо у до-реформений період, було незначним. На утримання одного учня надавалося 120 крб. на рік. Семінаристи нерідко підробляли вчителюванням, а інколи й виконували фізичну роботу. Архієпископ Іов (Потьомкін) і семінарське правління шукали способи для покращення стану вихованців семінарії, але їх можливості були обмежені. У попередній період одним із джерел фінансування були пожертви парафіян, але у зв'язку із реформою духовної школи єпархіальна влада внесла зміни в свою політику щодо використання цього джерела, хоча відмовлялись від нього не збиралась. 5 серпня 1818 р. Іов віддав наказ Катеринославській духовній консисторії: «Оскільки тутешня семінарія отримала нині нове заснування, то влаштовані по церквах для семінарських вихованців карнавки скасувати, а замість них запровадити такі ж на користь імператорського людинолюбного товариства...; семінарському правлінню дати знати, що якщо воно знайде за необхідне влаштувати де карнавки для повітових і парафіяльних училищ, куди з них гроші направляти, то із своєю думкою представляти для розгляду і затвердження до нас».

Бо ситуація дійсно була складною, економ семінарії протоієрей Максим Моторний у квітні 1818 р. доповідав правлінню, що «житлові кімнати такі тісні, що зі збільшенням вихованців немає де їх розмістити. Опалення, із-за ветхості будівель, потребує дуже багато дров; лікарня розміщується у саміх кімнатах; їдальня знаходиться у кухні і тісна; учні ніколи не обідають і не можуть обідати всі разом; у той час, як одні обідають, інші чекають і обідають після, втрачаючи таким чином зовсім даремно час. Житлові кімнати для вчителів і професорів позбавлені будь-яких зручностей». Правління клопоталося, щоб побудувати хоча б будинок для вихованців. У червні 1819 р. був даний дозвіл на будівництво і в 1820 р. воно завершилось. Було витрачено 6 114 крб.

Але це не вирішувало питання, оскільки у зв'язку з реорганізацією семінарії і виділенням з її складу нижніх класів у вигляді парафіяльного та повітового училищ постала проблема приміщень для них. У 1820 р. поміщик Жмельов виявив бажання продати свій будинок разом з 4 флігелями і службами (колишня садиба П.І. Штерича) і архієпископ Іов вирішив купити його для семінарії. Інспектор семінарії Макарій заперечував, вказуючи на непристосованість і досить незручне розташування будівлі. Він вважав, що за 9 тис. крб. можна побудувати новий будинок на території семінарії. Але до його думки не прислухались і навесні 1823 р. будинок був куплений.

Значно покращилося становище семінарії та інших духовних навчальних закладів єпархії за часів діяльності архієпископа Катеринославського Гавриїла (Василя Розанова), який до призначення у 1828 р. на катеринославську кафедру був ректором Вологодської та Ярославської семінарії. За його ініціативи старі і тісні споруди семінарії були добудовані новим

кам'яним флігелем, а пізніше був придбаний і просторий кам'яний будинок. Архієпископ часто відвідував навчальний заклад, турбуючись станом навчального процесу, умовами навчання й побуту семінаристів. Для підтримки малозабезпечених учнів Гавриїл виділяв щорічно з власних коштів гроші на придбання для двадцяти з них навчальних посібників, одягу, взуття.

Тогочасні засоби виховання у навчальних закладах не відрізнялися гуманністю, особливо до реформи духовної освіти 1867 р. За погану поведінку учнів карали різкими, примушували стояти на колінах і залишали на тиждень на хлібі та воді. Щоправда, існувала й система заохочень: за успіхи в навчанні вихованців нагороджували книжками і грошовими преміями. У зв'язку з недавніми гарячими дискусіями навколо 12-бальної системи оцінювання знань у школі, слід послатися на гнучку систему оцінок у духовних училищах України в першій половині XIX ст. В них застосовувалася фактично 17-бальна система, за якою знання учнів оцінювалися як «препохвальные», «достохвальные», «похвальные», «прекрасные», «преизрядные», «очень изрядные», «изрядные», «очень хорошие», «довольно хорошие», «хорошие», «немалые», «не последние», «нехудые», «средственные», «посредственные», «не совсем худые», «невеликие».

Характеризуючи діяльність Катеринославської духовної семінарії в першій чверті XIX ст., варто згадати думку М.В. Поповича, що в часи, коли університети і гімназії стали центрами європеїзованої культури в Російській імперії, духовні академії і семінарії продовжували відігравати велику роль. Духовні навчальні заклади були більш демократичними за своїм складом, доступними для юнаків із простого люду.

Перша чверть XIX ст. це і початок формування системи професійної освіти. Першим таким закладом у губернії стало засноване в 1815 р. в селі Кам'янка на Дніпрі річкове училище, в якому готували кваліфікованих лоцманів для проведення суден через дніпровські пороги. У тому ж 1815 р. у Катеринославі при ливарно-гарматному заводі почала діяти реміснична школа, метою якої була безпосередня підготовка учнів до роботи на підприємстві.

У 1806 р. Олександр I наказав новоросійському генерал-губернатору А.Е. де Рішельє надати «сад нижній» у Катеринославі для публічних гулянь, а «верхній перетворити для розвитку систематичного садівництва в плантаціях фруктових, рідкісних дерев і рослин, щоб забезпечувати ними

Гавриїл (Розанов)

С.Х. Контеніус

Новоросійський край». На виконання цієї вказівки, у 1817 р. з ініціативи голови контори Опікунства іноземних поселенців С.Х. Контеніуса у Катеринославі було організоване Помологічне товариство (з охорони і влаштування зелених насаджень). Тоді ж тут почало функціонувати казенне училище садівництва — один з перших навчальних закладів цього профілю в Україні, яке налічувало півтора десятка учнів. Ці заклади знаходилися в Казенному саду (сучасний парк ім. Глоби), який з 1817 до 1848 р. доглядав видатний ботанік А. Гуммель з Маннгейму. За відгуками сучасників, завдяки йому Казенний сад перетворився на третій Ботанічний сад у Південній Росії, після Нікитського та Одеського садів. У ньому наприкінці 40-х рр. XIX ст. росли 31 тис. фруктових і

193 тис. лісових дерев, майже 23,5 тис. кущів, близько 700 видів квіткових та городніх рослин, щорічно по всій території Катеринославської губернії відпускалось у продаж від 15 до 20 тис. штук садженців.

У зв'язку з початком інтенсивного освоєння природних багатств Донецького басейну починають відкриватися і гірничі школи. Першою гірничо-заводською школою в Донбасі стала школа при Луганському ливарному заводі, відкрита в 1823 р. з ініціативи начальника гірничого округу А.А. Гесса де Кальве. Вона готувала робітників та молодших спеціалістів. Школу відвідувала приблизно п'ята частина дітей віком від 7 до 12 років.

У цілому можна зробити висновок, що освітня реформа 1803—1804 рр. здійснила значний вплив на розвиток освіти Катеринославщини у першій чверті XIX ст. У губернії була відкрита чоловіча гімназія — перший середній навчальний заклад у нашому регіоні, розпочався процес відкриття повітових училищ, які були створені у більшості повітових центрів. Порівняно з іншими губерніями України була створена досить розгалужена мережа парафіяльних училищ, з'являються перші приватні навчальні заклади, розпочалося формування системи професійної освіти. Певні особливості мали навчальні заклади, створені у військових поселеннях, у німецьких колоніях, єврейською та грецькою спільнотами. У загальному руслі освітньої реформи відбулося реформування системи духовної освіти.

Розділ 4. ОСВІТА НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ У ДРУГІЙ ЧВЕРТІ ХІХ ст.

Друга чверть ХІХ ст. позначилася суттєвими змінами в освітній політиці Російської імперії. Звичайно, це відбулося і на розвиткові освіти на Катеринославщині. Зміни в освітній політиці в другій чверті ХІХ ст. обумовлювалися, насамперед, поглядами нового імператора Миколи І (1825—1855) на роль і значення освіти в суспільстві. Протягом ХVІІІ-ХІХ ст., зазначає Р.Г. Еймонтова, загальний напрям урядової політики багато в чому визначався ставленням до освіти, яка розумілась широко, — як категорія пізнавальна, світоглядна і моральна. Але, якщо за Петра І, Єлизавети Петрівни, Катерини ІІ, Олександра І верховна влада всіляко сприяла розширенню масштабів і підвищенню рівня освіти в країні, то при Миколі І, послідовному прихильнику станової імперії, колишнє заступницьке ставлення до освіти змінилось суто настороженим. Вступивши на престол після повстання декабристів, він усвідомлював, що Росія потребує змін. Слідство в справі декабристів, які належали до найосвіченіших кіл країни, зміцнило молодого царя в переконанні, що причина всіх революційних рухів полягає в неправильній постановці освітньої справи. На загрозу європейської освіти звертали увагу царя і представники консервативного дворянства.

Зокрема, співзвучними позиції імператора були ідеї поданої йому в квітні 1826 р. записки «Про народну освіту в Росії» О.О. Перовського, попечителя Харківського навчального округу, до якого тоді входила і Катеринославська губернія. Автор записки, син графа О.К. Розумовського, відомий у свій час письменник, людина високоосвічена, доктор філософії і словесних наук, помітний чиновник, обґрунтував у ній програму перебудови всієї справи освіти в імперії, спрямовану на консервацію існуючих в Росії порядків і рекомендував привести у відповідність з ними навчальні заклади. Перевага надавалася розвитку точних наук. Держава має потребу в медиках, хіміках, технологах, писав О.О. Перовський, але сумнівно, щоб була користь від появи російських Кантів і Фіхте. В існуючому порядку управління навчальними округами його не влаштувала університетська автономія, керівна роль університетів щодо інших загальноосвітніх навчальних закладів. Засуджувалась відміна тілесних покарань у навчальних закладах, що, на його думку, живить «дух непокори» і

О.О. Перовський

привчає молодих людей до самовпевненості, аж до думок про державні перетворення.

Записка впливового О.О. Перовського підкріпила думки царя щодо необхідності створення єдиної освітньої системи імперії, яка знаходиться під неослабним контролем і керівництвом держави. Ще до закінчення слідства над декабристами рескриптом імператора від 14 травня 1826 р. створюється Комітет по облаштуванню навчальних закладів і при ньому особливий Комітет для розгляду навчальних посібників. До складу Комітету ввійшли як консерватори-патріоти О.С. Шишков, М.М. Сперанський, граф С.Г. Строганов, так і європеїсти князь К.А. Лівен, С.С. Уваров, граф Д.М. Блудов. До складу Комітету був включений і О.О. Перовський.

Комітетам доручалось терміново виробити нові статuti навчальних закладів з метою досягнення їх одноманітності, визначити обсяги курсів наук у кожному їх типі і розробити для них навчальні плани, а також визначити підручники, щоб припинити «всіляке самовільне викладання вчень за довільними підручниками і зошитами». У своїй директиві 1827 р. Микола I вказував, що предмети навчання, як і методи їх викладання в школі мають разом з «загальними поняттями про віру, закони і моральність» готувати людину до виконання її станових обов'язків. Відомий дореволюційний історик освіти І.А. Альошинцев у зв'язку з цим відзначав, що Миколаю I в його навчальній реформі керувало не бажання бачити освічених людей на всіх щаблях суспільного становища своєї імперії, а бажання надати кожному станові відповідне світобачення, забезпечити йому певне тісне коло понять.

З позицією імператора щодо необхідності посилення становості освіти в цілому були згодні і члени Комітету, які висловилися проти встановленої Статутом 1804 р. єдиної системи шкіл. Протягом семи років роботи Комітет по облаштуванню навчальних закладів розробив Статут гімназій і училищ повітових та парафіяльних від 8 грудня 1828 р., Положення про навчальні округи від 25 червня 1835 р. і Загальний статут імператорських російських університетів від 26 червня 1835 р. Ці документи знаменували собою розрив з ліберальними ідеями реформи 1803—1804 рр. і визначили офіційну освітню політику практично до кінця царювання Миколи I.

Головний сенс нововведень полягав у запровадженні яскраво вираженого станового характеру освіти. Як пояснював міністр народної освіти в 1824—1828 рр. адмірал О.С. Шишков: «Парафіяльні училища мають існувати у нас переважно для селян, міщан і

О.С. Шишков

промисловців нижчого класу; повітові училища для купецтва, обер-офіцерських дітей і дворян; гімназії переважно для дворян, не позбавляючи, разом з тим, права вчитися в них і людей нижчого звання, особливо тих, хто готується до університету або до вченого звання». Статут 1828 р. якраз чітко закріплював цю лінію.

Дея наступності ступенів системи навчання змінилась принципом «закінченого курсу навчання» стосовно кожного рівня школи. Існуючі типи навчальних закладів хоча й зберігалися, але між ними ліквідувалась будь-яка наступність. Кожний тип школи набував закінченого характеру і призначався для обслуговування певних станів. Відповідно до цього визначався навчальний курс кожного з них.

Варто підкреслити, що поряд зі становістю в освіті, наголос робився на виховному аспекті: на школу покладалося завдання не тільки навчання, а й виховання підростаючого покоління в дусі уваровської тріади «Правослов'я, самодержавство, народність», формування моральних підвалин, доброчесності, любові до Батьківщини, поваги до начальства. Міністр народної освіти у 1834—1849 рр. С.С. Уваров зазначав, що без належної постановки виховання простого народу вся система освіти, — це будівля на піску. Особливе застереження щодо головного обов'язку педагогічного персоналу було зроблене і в Статуті 1828 р.: цей обов'язок полягає в тому, щоб «пояснювати учням святі істини християнської віри і правила чеснот».

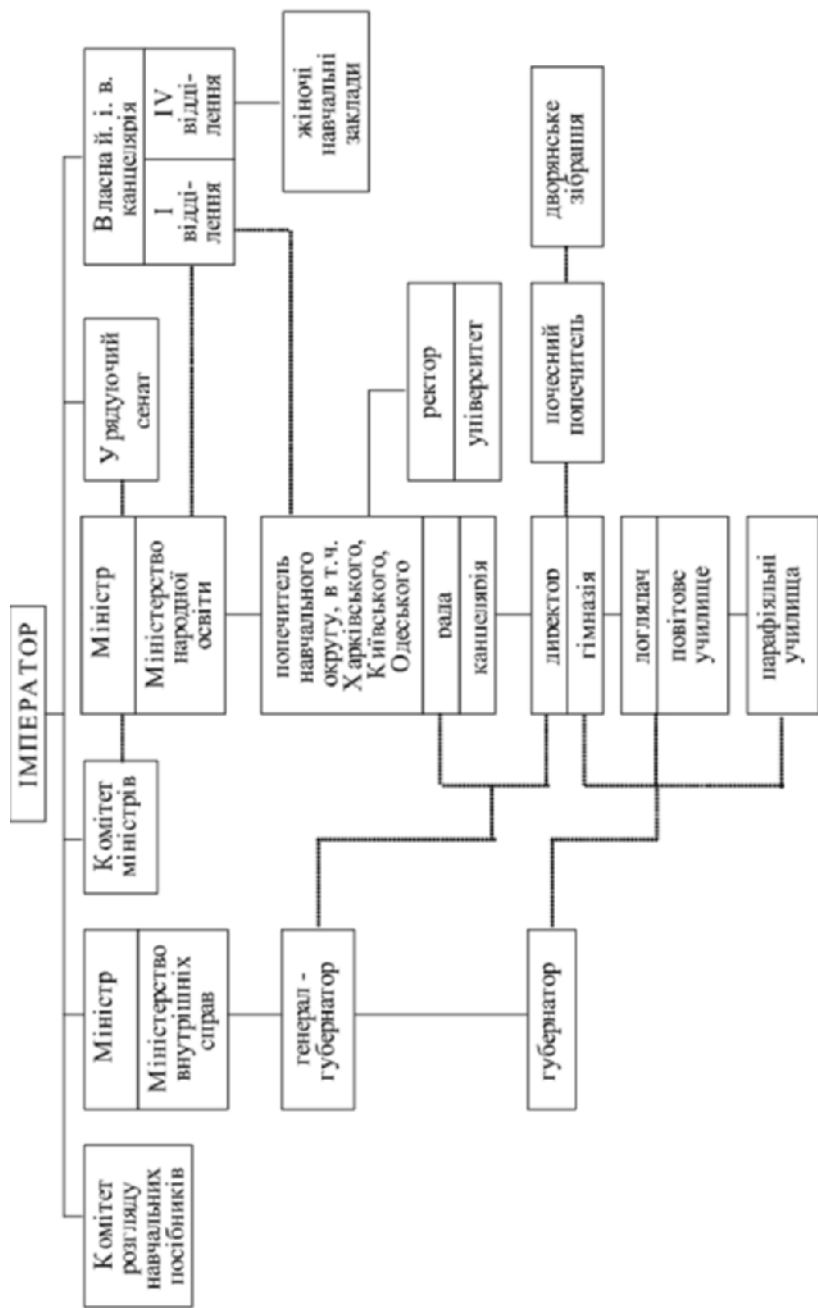
Це відображало ставлення до освіти самого Миколи I, який з нагоди сторіччя Московського університету висловився так: «Навчання і вченість я поважаю і ставлю високо. Але ще вище я ставлю моральність. Без неї навчання не тільки марне, але навіть може бути шкідливим, а основа моральності свята віра. Разом з навчанням треба виховувати релігійне почуття».

Події 1830 р. зміцнили молодого царя в переконанні, що причина всіх революційних рухів полягає в неправильній постановці освітньої справи. Вихід з цього уряд бачив у посиленні нагляду за діяльністю навчальних закладів. Цьому мало сприяти перетворення системи державного управління ними, яке завершилось прийняттям Положення про навчальні округи і університетського статуту 1835 р.

Намагаючись захистити нижчі і середні навчальні заклади від університетського лібералізму, уряд вирішив передати їх у відання попечителів навчальних округів. У Положенні це мотивувалося тим, що професори не мають ані часу, ані належних здібностей до практичного керівництва й успішного огляду

С.С. Уваров

Система державного управління освітою в Наддніпрянській Україні у 1830-х — 1860-х рр.

гімназій і училищ. Згідно імператорським указам 1831—1835 рр. усі навчальні заклади розподілялися за 8 навчальними округами, у тому числі двома новими, створеними в Україні — Київським та Одеським. Одеський навчальний округ на чолі з Рішельєвським ліцеєм був утворений поступово указами від 30 липня і 8 листопада 1830 р., коли йому були підпорядковані навчальні заклади Одеси та Бессарабської області. Указом від 9 грудня 1832 р. з підпорядкування Харківського округу до нього були передані Херсонська і Таврійська губернії, а в травні 1833 р. й Катеринославська губернія і округ, таким чином, став охоплювати територію всього Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства.

За Положенням і Статутом 1835 р. суттєво змінювалась роль попечителя навчального округу. Укладачі Статуту 1804 р. намагалися звести до мінімуму його втручання в безпосереднє управління життям навчальних закладів, а також вплив на нього «місцевих партій та інтриг», тому він мав мешкати в столиці і бути там представником навчального округу. Тепер він був зобов'язаний знаходитися в університетському місті і ставав «первенствующим членом університета, стоящего под его началом». Він міг залучати університети до всіх справ округу, що потребували «учених міркувань» щодо удосконалення викладання наук, запровадження додаткових курсів, навчальних посібників тощо. Попечителю підпорядковувалися усі навчальні заклади округу, інспектори приватних училищ і пансіонів. Йому надавалося право обирати всіх чиновників і викладачів, затверджувати на посаді інспекторів гімназій, штатних доглядачів повітових училищ, їх вчителів.

При попечителі «для нарад про навчальні і господарські справи» створювалася рада під його головуванням. В Одеському навчальному окрузі, наприклад, до її складу входили помічник попечителя, директор й інспектор Рішельєвського ліцею та інспектор казенних училищ округу.

Положенням на раду покладалися значні господарсько-адміністративні функції: відкриття нових і закриття існуючих навчальних закладів, проведення слідчих дій щодо фактів зловживань службовим становищем з боку чиновників і вчителів, розгляд питань про купівлю, побудову і наймання училищних будинків, про продаж власності училищ і т. ін. Підвідомчим навчальним закладам належало узгоджувати з попечителем усі одноразові витрати до 300 крб. сріблом з економічних сум, а також затверджувати контракти на підряди з казною в обсязі до 3 тис. крб.

Попечителями Одеського навчального округу у другій чверті XIX ст. були дійсний статський радник Н.Ф. Покровський (1830—1836 рр.), таємний радник Д.М. Княжевич (1837—1844 рр.) та дійсний статський радник М.М. Бугайський (1846—1854 рр.). Найбільш помітною постаттю серед них був Дмитро Максимович Княжевич, відомий своєю літературною діяльністю, засновник Товариства історії і старожитностей Південної Росії, ініціатор перетворення Рішельєвського ліцею на базі нового статуту 1837 р., за яким ліцей своєю структурою, навчальними планами і програмами наближався до вищих навчальних закладів. Це мало бути етапом на його перетворенні на університет, проект якого був розроблений Д.М. Княжевичем.

Д.М. Княжевич

Керівництво всіма навчальними закладами підпорядкованих губерній попечитель здійснював через директорів губернських гімназій, які за Статутом 1828 р. були «хазяєвами гімназії і начальниками усіх казенних училищ, що знаходилися в губернії». Нагляду директора доручались також усі пансіони і приватні навчальні заклади. Головний обов'язок директора полягав у контролі за ними, за виконанням положень статуту і приписів начальства. Директор гімназії обирався переважно з чиновників, що мали вчені ступені, і після обрання затверджувався на посаді міністром. Його посада відносилась до VII класу, а з 1837 р. була переведена у VI клас. З метою посилення нагляду і контролю за навчальними закладами в

1836 р. засновується особливе відомство під назвою дирекції училищ, яке мало займатися всіма повітовими і парафіяльними училищами, приватними пансіонами, а також контролювати домашніх учителів. Добір чиновників дирекції училищ також знаходився під контролем попечителя навчального округу.

Статут 1828 р. залишив у силі положення Статуту 1804 р. щодо віку прийому до гімназії, тривалості навчального року, вакації учнів, розкладу навчального тижня, але більш істотних змін назвали положення про встановість навчання, про часові межі навчальних курсів, про програми навчання. Гімназії призначалися переважно для дітей дворян і чиновників, які абсолютно переважали серед учнів, складаючи у 1843 р. 78,7% їх загальної чисельності. Тому гімназії зберігали наступність з університетами.

Перед ними ставилося подвійне завдання: готувати молодь для продовження освіти в університеті, забезпечивши «необхідними для цього попередніми знаннями», а також випускати її у життя зі знаннями, «приличними» їх станом. У гімназіях за Статутом 1828 р. встановлювався семирічний термін навчання, тобто фактично поєднувалися розділені раніше курси гімназії й повітового училища з додаванням ще одного року. Термін навчання за пропозицією С.С. Уварова збільшувався з тим, щоб протримати в ній молодь довше, поки «перекиплять пристрасті», і випускати в життя «не по шістнадцатому, а, принаймні, по вісімнадцатому року».

Поступаючи до гімназії, діти мали добре читати, писати й твердо знати чотири дії арифметики. Статут узаконював зміни, внесені С.С. Уваровим у 1811 р. Навчальний план гімназій передбачав вивчення 8 предметів: Закону Божого, Священної і церковної історії, російської граматики, словесності і логіки, математики, фізики, латинської, німецької і французької мов,

географії і статистики, історії, чистописання, креслення і малювання. У гімназіях університетських міст вводилась і грецька мова. Причому на вивчення Закону Божого відводилося 8,2% кількості годин, на математику — 14,4% і на латинську мову — 16,25%. У зв'язку з реорганізацією указом 1830 р. військових навчальних закладів і створенням мережі з 16 губернських кадетських корпусів у гімназіях перестали викладати курси фортифікації та артилерії. Таким чином, гімназія ставала суто класичним навчальним закладом, в якому основними предметами були давні мови і математика.

Навчальний план гімназій 1828 р. виглядав наступним чином:

Предмети	Число уроків в класах на тиждень							Всіх уроків на тиждень	Всіх годин на тиждень
	I	II	III	IV	V	VI	VII		
Закон Божий	2	2	2	2	1	1	1	11	16 1/2
Російська словесність і логіка	4	4	4	3	3	3	2	23	34 1/2
Латинська мова	4	4	4	4	4	3	3	26	39
Німецька мова	2	2	2	3	3	3	3	18	27
Французька мова	-	-	-	3	3	3	3	12	18
Математика	4	4	4	3	3	3	2	23	34 1/2
Географія і статистика	2	2	2	1	1	-	2	10	15
Історія	-	-	2	2	3	3	3	13	19 1/2
Фізика	-	-	-	-	-	2	2	4	6
Чистописання	4	4	2	-	-	-	-	10	15
Креслення і малювання	2	2	2	1	1	1	1	10	15
Разом уроків годин	24 36	24 36	24 36	22 33	22 33	22 33	22 33	16 0	- 240

На початку 1832 р. Комітет по облаштуванню навчальних закладів схвалив розроблені Комітетом для розгляду навчальних посібників детальні плани гімназій. Попечитель Одеського навчального округу Д. М. Княжевич особливу увагу приділяв забезпеченню однаманітності викладання в усіх гімназіях округу. Із цією метою вчителі гімназій були зобов'язані наприкінці кожного місяця подавати відомості про успіхи у навчанні і поведінку учнів, складати й подавати на розгляд ради гімназії детальні програми своїх предметів і практичних занять, які потім разом із зауваженнями ради направлялися попечителю. Цю практику було припинено наприкінці 40-х — на початку 50-х рр., після того як округ розробив нові програми, в яких детально визначалися обсяги предметів, які викладалися, із розподілом їх частин та всіх практичних занять за класами.

Навчальний план гімназій 1828 р. і засновані на ньому програми 1832 р. настільки зміцнили перевагу давніх мов, що міністерство не вважало за потрібне йти далі в цьому напрямку, і навчальні плани гімназій не зазнавали корінних змін до 1849 р. Переважання давніх мов стало ще яскравішим, коли з гімназійного курсу виключили останні залишки наук філософських і суспільних — статистику і логіку, та послабили викладання математики.

Циркуляр 17 листопада 1844 р. передписував поєднати викладання статистики з географією, «обмежуючись лише висновками даних, що належать статистиці, відсікаючи від цієї останньої всілякі міркування, які мають найближчий зв'язок з політичними науками», в 1846 р. було припинено викладання нарисної та аналітичної геометрії — задля усунення «зайвого» абстрагування, і циркуляром 9 січня 1847 р. припинено викладання логіки, яка «зближує з філософією», «недоступна ані віку, ані ступеню розвитку гімназистів» і до того ж «майже не приносить користі і тільки залишає в пам'яті учнів відволікання, темні поняття, які або забуваються ними, або слугують приводом до помилкових застосувань». У такому вигляді навчальний план гімназії залишався до 1849 р., коли змінився сам погляд на мету й призначення цього типу навчального закладу.

Перетворення Катеринославської гімназії за статутом 1828 р. відбулося лише 1836 р. Здійснювати його випало другому директору гімназії статському раднику Якиму Яковичу Ковалевському, який змінив Д.Т. Мізку на цій посаді в лютому 1831 р. Варто охарактеризувати директорів Катеринославської гімназії, які очолювали її у другій чверті XIX ст. Я.Я. Ковалевський був одним з перших випускників Катеринославської гімназії, закінчивши її в 1811 р. М.П. Чабан зазначає, що коли в 1905 р. святкувався сторічний ювілей гімназії, то з 1 466 її випускників окремо було відзначено 35 найкращих, серед них і Я.Я.Ковалевського. Після навчання в Харківському університеті й отримання диплому кандидата права, він до призначення директором деякий час працював за фахом у Петербурзі і Харкові.

Ставши директором, він багато зусиль доклав до удосконалення навчального процесу в гімназії. При ньому були запроваджені уроки музики та співів, обладнано снарядами гімнастичний зал, відкрито обсерваторію

для метеорологічних спостережень. За директорування Я.Я. Ковалевського у 1840 р. був відкритий також шляхетний пансіон. До 1837 р. у гімназіях не існувало єдиного підходу до оцінювання учнів. І.А. Альошинцев зазначає, що у відомостях, які надавалися гімназіями попечителям навчальних округів, учні поділялися на різноманітні групи, для кожної гімназії зі своїм поділом, наприклад, на: «отличных, хороших, средних, не худых, слабых, ленивых, слабых и худых, дурных и т.д.». Коли Правилами міністерства від 29 січня 1837 р. була запроваджена п'ятибальна система оцінювання успіхів та поведінки учнів, її з самого початку рішуче підтримав директор гімназії Я.Я. Ковалевський.

Сучасна дослідниця Л. Філатова вказує ще на одну сторону педагогічної діяльності Я.Я. Ковалевського, відзначаючи, що демократичні університетські традиції неформального позанавчального спілкування професорів зі студентами, вихідцями з різних станів, Ковалевський реалізував у педагогічній діяльності, вважав за доцільне встановлювати не лише офіційні, а й дружні стосунки з учнями, незважаючи на їх соціальний стан. Вихованців, які виявляли успіхи в навчанні, запрошував на суботні й святкові обіди, де вони могли спілкуватися з відомими діячами міста.

У 1842 р. із-за хвороби він пішов у відставку, повернувшись до Катеринослава після одужання через три роки, і майже два десятиліття (до 1862 р.) очолював цивільну палату місцевого суду. «Любов і повага, — зазначав відомий катеринославський педагог і вчений І.Я. Акініфів, — оточували його протягом усієї служби як у гімназії, так і у судовій діяльності».

Після нетривалого директорства статського радника Гаврила Михайловича Фовицького (1842—1846 рр.), гімназію у березні 1846 р. очолив колезький радник Яків Дмитрович Грахов, який був своєрідною постаттю. Він досить активно займався літературною працею, зокрема, в 1830-х рр. друкував перекладні статті з хімії, мінералогії у «Гірничому журналі», у 1843 р. переклав з німецької і надрукував «Ручну книгу для господарського поводження з лісами», за яку отримав заохочення від міністерства державного майна, у 1853 р. склав «Статистико-географічний опис Катеринославської губернії» і подав його до Імператорського Російського географічного товариства, у 1855 р. подав до нього також метеорологічні спостереження за

Я.Я. Ковалевський

1849—1854 рр., які проводилися в обсерваторії гімназії. У 1847 р. був обраний кореспондентом департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі, а в грудні 1854 р. — дійсним членом Імператорського Російського географічного товариства.

У 1856 р. разом з учителем С.І. Верєбрюсовим опублікував «Короткий історико-статистичний огляд Катеринославської гімназії та підпорядкованих їй навчальних закладів», де йому належала перша частина роботи (з 1793 р. до 1836 р.), а С.І. Верєбрюсову — друга (з 1836 р. до 1855 р.). Тобто, Я.Д. Грахов став першим історіографом гімназії і в цілому освітянської галузі в краї. Він був також одним з засновників, організаторів і завідувачем у 1849—1862 рр. Громадського музею Катеринославської губернії. Цей музей сучасники називали також «Фабрівським», тому що саме губернатор Катеринославської губернії А.Я. Фабр підтримав ініціативу освітан, зокрема Я.Д. Грахова, щодо створення музею у Катеринославі, і передав до його зібрання деякі єгипетські старожитності, а також сприяв вивченню, збереженню й збиранню кам'яних статуй. Сам директор передав до музею цінні колекції російських та іноземних монет, мінералів, рідкісні палеонтологічні знахідки, книги.

Разом з тим, як відзначав на початку 1880-х рр. Г.В. Донцов, як педагога його часто згадували колишні вихованці, оскільки він не пропускав нагоди попрактикувати головний на той час педагогічний виправний засіб, запроваджений Статутом 1828 р., — різки.

Перетворення гімназії за Статутом 1828 р. відбулося, як зазначалося, у 1836 р., коли згідно припису міністра народної освіти С.С. Уварова від 5 лютого 1836 р. попечителю Одеського навчального округу Н.Ф. Покровському і відповідного доручення останнього директору гімназії Я.Я. Ковалевському, рада гімназії визначила, що з 1 вересня буде відкрито не сім класів, а додасться лише п'ятий клас. За результатами попередніх іспитів, 122 учні відповідно до їх здібностей і знань були розподілені за класами: до 1-го кл. — 13, до 2-го — 20, 3-го — 43, 4-го — 24 і до 5-го — 22 учня. До кінця навчального року кількість учнів гімназії зросла до 144, а протягом наступних років подвоїлась, перевищивши в 1841 р. 200 учнів, і понад 250 — у 1846 р. У 1850 р. у гімназії навчалось 255 учнів. Якщо порівнювати з іншими гімназіями Одеського навчального округу, то це було більше, ніж у гімназії Рішельєвського ліцею (163), Сімферопольській (177) та Херсонській (206) гімназіях, але менше, ніж у 2-й Одеській (515) та Кишинівській (366) гімназіях.

Статут 1828 р. вносив певні зміни в управління гімназією, зокрема запроваджувалась нова посада інспектора гімназії, який визначався помічником директора. Йому доручався нагляд за викладанням навчальних предметів, порядком у класах, за моральністю учнів. З цією метою до його обов'язків входило щоденне відвідування класів, нагляд за поступовістю викладання предметів, надання раді гімназії щомісячних відомостей учителів про успіхи і поведінку учнів. Він заміщував директора у випадку його відсутності. Посада інспектора відносилась до VIII класу. Першим інспектором Катеринославської гімназії став випускник Харківського університету з і

ступенем кандидата, колезький радник І.С. Афанасьєв, який з 1809 р. викладав у гімназії математику. За тривалу і відмінну службу був нагороджений орденами Святослава 3-го ст., Анни 3-го ст., Володимира 4-го ст., знаком відзнаки за бездоганну службу за XXXV років.

Його наступники призначалися на цю посаду з інших навчальних закладів і працювали інспекторами нетривалий час. Так, колезький радник П.Г. Комісарський, який змінив І.С. Афанасьєва у 1845 р., пропрацював лише рік, у 1846—1848 рр. інспектором гімназії був надвірний радник О.М. Сумароков, а в 1848—1849 рр. — колезький радник О.І. Морозов. О.М. Сумароков запам'ятався учням своєю улюбленою приказкою, якою переконував учнів щодо необхідності вчитися: «Леность есть мать всех пороков, сказал инспектор Сумароков».

Неофіційні щомісячні зібрання вчителів і директора, встановлені Статутом 1804 р., перетворювались у раду гімназії. Вона складалася зі старших учителів під головуванням директора і обговорювала всі найважливіші справи гімназії, питання управління підпорядкованими училищами. Ф.В. Локоть указує, що рада заслуховувала повідомлення інспектора про успіхи та поведінку учнів і визначала заходи заохочення та покарання, проводила іспити на отримання свідоцтв домашніх учителів, учителів повітових і парафіяльних училищ та аптекарських учнів, вирішувала питання про прийом учнів до гімназії і переведення з класу в клас, здійснювала ревізію грошових сум та ін.

У зв'язку з цим варто зазначити, що за правління Миколи I значно посилювався контроль за діяльністю губернських училищних дирекцій. Була введена сувора періодичність подання звітів про стан навчальної справи на місцях: звіти по губернській гімназії слід було складати три рази на рік і щорічно робити загальне повідомлення до університету. Були чітко регламентовані ведення і перевірка шнурованих книг по доходах і видатках навчальних закладів, складання послужних списків чиновників, службовців в училищному відомстві, звіти по навчальних закладах, формування архіву дирекції училищ тощо. У губернську казенну палату щорічно подавався повний розпис доходів і витрат по відомству. За неподання звітів у термін директорів училищ карали доганами по відомству, а за недостовірні відомості піддавали суду.

Слід відзначити, що згідно новому статуту значно покращувалось матеріальне забезпечення навчальних закладів. Асигнування на їх потреби суттєво зросли, а оклади навчального персоналу збільшились у 2—3 рази. Ставлячи перед царем питання про поліпшення фінансування, міністр народної освіти С.С. Уваров підкреслював, що інакше немає ніякої можливості вимагати від них корисного впливу на поширення в державі наук і на хід суспільного розвитку. Так, у гімназій, залежно від поділу на три розряди, загальний бюджет зростав до 22,4-26,3 тис. крб., тоді як за Статутом 1804 р. він коливався від 5 650 до 6 650 крб. Зокрема, на утримання Катеринославської гімназії, яка була віднесена до третього розряду, виділялося 22 400 крб.

Навчальний процес у гімназії згідно Статуту 1828 р. мали забезпечувати 10 вчителів наук і мистецтв. За ступенем важливості предметів вони поділялися на старших — викладачів давніх мов, математики, російської словесності та історії і молодших — учителів російської граматики, географії, нових мов. У Статуті зазначалося, що викладання розподіляється між учителями наступним чином: навчання Закону Божому, Священній і церковній історії; логіці і російській словесності; російській граматиці і географії; історії і статистиці; математиці; вищим частинам математики і фізики; латинській мові, німецькій і французькій мовам; малюванню і кресленню.

Статут відносив старших учителів до IX класу, молодших — до X і вчителів малювання до XII класу. На підставі загального Положення про порядок надання чинів від 25 червня 1834 р. і «Положення про надання чинів і пенсії по навчальній частині» від 18 листопада 1836 р. всі службовці навчального відомства поділялися на 2 розряди. До першого розряду відносилися особи, які мали атестат вищих навчальних закладів, а до другого — що закінчили курс середнього училища. Відповідно до цього старші вчителі відносилися до першого розряду, а молодші — до другого. Строк вилуги вчителям для отримання наступного чину встановлювався чотири роки, з урахуванням старшинства з дня вступу на службу. Всім їм надавалося право надання трьома чинами вище присвоєного їх посаді класу. Скажімо, старший учитель міг отримати чин колезького радника, який відносився до VI класу, а інспектор гімназії — статського радника (V клас).

Що стосується викладацького корпусу Катеринославської гімназії, то протягом першої половини XIX ст. навчальний процес у ній забезпечувало в цілому 50 учителів. Переважна більшість з них викладала в гімназії недовго: від 1 до 5 років. Проте, основний склад учителів був стабільний. Так, згадуваний уже І.С. Афанасєв працював у гімназії 36 років (1809—1845), О.І. Бартошевич — 31 рік (1831—1862), В.П. Усіков — 31 рік (1815—1846), А.М. Черкасов — 30 років (1820—1850), І.І. Любачинський — 27 років (1808—1835), М.І. Королькевич — 25 років (1815—1840), Н.Є. Цабель — 24 роки (1833—1857), П.С. Семеновський — 23 роки (1838—1861), А.С. Понятовський — 20 років (1829—1849), К.І. Герн — 19 років (1812—1831), М.М. Ларуй — 19 років (1831—1850), С.І. Веребрюсов — 15 років (1842—1857), М.І. Садовський — 13 років (1831—1844) тощо. Переважна більшість учителів гімназії були випускниками Харківського університету або Рішельєвського ліцею.

Серед вчителів гімназії цього періоду особливо виділялись колезький радник А.С. Понятовський, надвірний радник М.М. Ларуй і колезький радник М.І. Садовський. Андрій Степанович Понятовський після закінчення з дипломом кандидата богослов'я Петербурзької духовної академії у 1819 р. отримав призначення до Катеринославської духовної семінарії вчителем математики і грецької та німецької мов. У 1829 р. був переведений до гімназії вчителем німецької мови, а з 1836 р. викладав у ній у молодших класах латинську мову протягом наступних тринадцяти років. Його учень Г.А. Залюбовський згадував, що «викладав він надзвичайно доладно і

розумно, так, що не знали його предмета тільки відчайдушні ледарі», до того ж був одним з найсправедливіших учителів і це дуже цінувалося гімназистами. У визначенні балів учням був у вищій мірі справедливим і добросовісним. Взагалі, він володів «найважливішою для вчителя здатністю — невідчутно вселяти учню бажання до предмета, що вивчається, зацікавити до ступеня захоплення, підтримувати ревність до занять і спрямовувати їх до успішного досягнення цілі». У старших класах гімназії латинську мову викладав колезький радник Олександр Іванович Бартошевич, який працював у гімназії понад 30 років.

Майже двадцять років пропрацював у гімназії й Микола Миколайович Ларуй, прийшовши сюди в 1831 р. молодим випускником Рішельєвського ліцею. Його уроки французької мови були грозою для гімназистів. Викладав дуже добре, але не терпів нероб і до кінця тижня учні мали найбільше одиниць саме з його предмету.

У тому ж 1831 р. прийшов після закінчення Харківського університету до гімназії і вчитель історії Микола Іванович Садовський. У 1837 р. за поданням почитателя округу Д.М. Княжевича міністерство дало згоду на його відрадження на три місяці до Петербурга для ознайомлення з мнемонічним методом вивчення хронології, винайденим О.А. Язвінським. Прослухавши в березні 1838 р. лекції Язвінського й отримавши відповідне посвідчення, він для кращого ознайомлення з практичним застосуванням метода відвідав ряд столичних навчальних закладів, а після повернення запровадив його у гімназії, суттєво полегшивши учням запам'ятовування чисел і подій. М.І. Садовський під час поїздки вивчив також у Сергіївській ланкастерській школі метод взаємного навчання дітей. Метод Ланкастера полягав у тому, що учитель вибирав кращих учнів як помічників, і вони мали пояснювати окремих групам учнів те, що самі безпосередньо засвоїли від учителя. Організацію навчання цим методом він пояснив вчителям нижчих відділень повітових училищ, спеціально зібраних у Катеринославі.

Близько 30 років викладав у гімназії й колезький радник Аристарх Матвійович Черкасов. Після закінчення Харківського університету він спочатку був учителем військових наук, потім викладав російську мову й географію, а в 1844 р. змінив у якості вчителя історії М.І. Садовського. За словами Г.А. Залюбовського історію він викладав погано і знав її ще гірше, зазвичай позначаючи олівцем у підручнику загальної історії Смарагдова, що треба вчити учням. Проте знав силу-силенну анекдотів і рідкий урок обходився без них, а найчастіше саме з них і складався. За це учні його любили, до того ж він «був великим добрягою» й гімназисти часто звертались до нього з проханням заступитись за них.

Катеринославській гімназії везло на вчителів малювання. Його, ще в головному народному училищі, в 1804 р. почав викладати випускник Академії мистецтв Флор Пилипович Репнін-Фомін (1778—1857). Про рівень викладання можна судити вже по тому, що його дипломна робота в академії «Вигнання з храму» була відзначена атестатом першого ступеня і золотою медаллю. В числі 12 кращих учнів був залишений при Академії й за картини

«Смерть Сократа» і «Втеча святого сімейства до Єгипту» у 1802 р. був обраний кандидатом в академіки історичного живопису. Перебуваючи в академії став членом Вільного товариства аматорів словесності, наук і мистецтв, створеного 1801 р. поетами-радищевцями. Наступного року разом з Андрієм Івановим та Олександром Востоковим розробив проект Товариства митців, яке б «мало зв'язок з Товариством словесності». Учасник таємного гуртка, який ставив питання «улаштування внутрішнього буття Росії», прихильник ідей Олександра Радищева.

У гімназії він працював десять років і вніс значні зміни в методику викладання художніх дисциплін, регулярно організовував виставки учнівських творів. Його викладацька й просвітницька діяльність здобула йому ім'я гуманного і освіченого педагога. Одночасно він активно займався і творчою діяльністю, велике місце в якій посідала історична тематика, про що свідчать картини: «Смерть Гостомисла», «Марфа Посадниця», «Сибірський володар пропонує Єрмаку свою дочку» та ін. З рядом його картин, зокрема, портретом батька Д.Т. Мізка та «Звернення Мініна до нижегородців» можна і сьогодні ознайомитися в Дніпропетровському художньому музеї. В 1815 р. Ф.П. Рєпніна-Фоміна запросили на викладацьку роботу до Харківського університету, з яким були пов'язані його наступні 23 роки життя.

На посаді вчителя його змінив теж випускник Академії мистецтв М.К. Королькевич, який навчав гімназистів малюванню і кресленню наступну чверть століття. Навчаючись в академії отримав другу срібну медаль і атестат першого ступеня. В Катеринославі як художник брав участь у розписуванні Преображенського собору. Його наступником у 1840—1850 рр. був І.І. Гроднинський (Гродницький). Народився Іван Іванович у сім'ї кріпака і 15-річним хлопцем був відпущений паном на волю з огляду на його талант. У 1834—1840 рр. був стороннім учнем рисувальних класів Товариства заохочування художників і вільним слухачем Академії мистецтв, де навчався одночасно з Тарасом Шевченком. 1840 р. І.І. Гроднинський з атестатом некласного художника залишає академію й переїздить до Катеринослава. Створена тут низка живописних полотен: «Невідомий купець», «Лірник», «Попик», портрети міського голови Катеринослава Івана Шевельова та його дружини Варвари, характеризуються високим професіоналізмом.

За статутом 1828 р. і Положенням 1836 р. значно зростали зарплати учителів, поліпшувалось їх пенсійне забезпечення. Жалування директора гімназії становило 2 000 крб. на рік, інспектора — 1 600, старшого учителя — 1 375 крб., молодшого учителя — 1 200, учителя малювання — 900. Крім того, директор додатково до штатного розпису отримував 250 крб. квартирних з економічних сум та 405 крб. із сум шляхетного пансіону, інспектор — 314 крб., учитель французької мови — 171 крб., а німецької — 170 крб. тощо. Вчителям, яким не вистачало казенних квартир, з економічних сум сплачувалося по 300 крб. квартирних. При 25-річному стажі роботи пенсія встановлювалася у розмірі жалувannya, 20-річному — двох його третин, 15-річному — однієї третини. За службу понад 25 років визначалася співрозмірна надбавка, при чому не встановлювалось обмежень на отримання

зарплати при подальшій роботі. Удовам учителів з 20-річним стажем і вище виплачувалася пенсія чоловіка. Для осіб, які підірвали здоров'я на службі або захворіли невиліковною хворобою, пенсійний стаж встановлювався відповідно 5 і 10 років. Їх пенсії у випадку смерті теж переходили до дружин і дітей.

Разом з тим, Статут 1828 р. висував перед учителями і досить високи вимоги. Зокрема, у ньому було записано: «Вчителі мають вселяти учням, що викладання є тільки їх керівництвом для досягнення знань, які набуваються не інакше, як власними зусиллями. Відповідно до віку учнів це керівництво може бути двох родів. У молодших класах учитель має більше пояснювати і часто повторювати свої пояснення, намагаючись при цьому шляхом питань і задач, привчати дітей розмірковувати, одним словом діяти розумом своїм. У старших класах ця розумова діяльність учнів має бути посилена». Просте диктування уроків, яке слугує лише до механічного затвердження напам'ять, Статутом заборонялося.

Статутом 1828 р. суттєво — з 250 до 750 крб. — збільшувалися щорічні суми на придбання книг та навчальних посібників, що дозволяло набагато краще поповнювати бібліотеку гімназії, точніше три її бібліотеки: фундаментальну, учнівську та пансіонну. Гімназія забезпечувала книгами не тільки себе, а й інші навчальні заклади губернії. З цією метою при ній, як зазначалося, був створений так званий «книжковий магазин», яким завідував один зі старших учителів. При гімназії й училищах знаходилися особливі шнуровані книги, до яких записувалися всі отримані, продані та надіслані книги. Фундаментальна бібліотека гімназії мала науковий характер, для неї купувалися книжки, котрі відображали рівень, досягнутий на той час провідними галузями знань. Якщо в 1820 р. вона нараховувала 2 109 томів, то в 1830 р. — 2 600, 1835 р. — 2 728, 1850 р. — 3 500 і 1855 р. — 4 749 томів. Учнівська бібліотека комплектувалась підручниками, затвердженими міністерством народної освіти (всього 39 підручників). Міністр С.С. Уваров «найсуворіше» передписував ні під яким приводом не використовувати для викладання книги замість схвалених міністерством.

Що стосується організації навчального процесу, то тривалість урока зменшувалась з двох годин до 1,5 години. Заняття в гімназії розпочинались о 9-й ранку і продовжувались до 12-ї години, з 12-ї до 15-ї год. був обід і відпочинок, а з 15-ї до 18-ї год. — два останніх уроки. Тижневе навантаження учнів збільшувалось і замість 30 год. складало у старших класах гімназії 33 год., у молодших — 36. Літні канікули, або «вакації», тривали один місяць. По закінченні літньої вакації згідно зі Статутом 1828 р. учні всіх класів мали підлягати випробуванню. Його проводив учитель предмета у присутності директора чи інспектора гімназії та одного зі старших учителів. Випускні экзамени здавалися при повному складі педагогічної ради гімназії й охоплювали всі предмети гімназійного курсу.

Правилами міністерства від 29 січня 1837 р., як зазначалося, запроваджувалась п'ятибальна система оцінювання успіхів та поведінки учнів. Правила вводилися спочатку тимчасово, на 4 роки, а остаточно були

затверджені 15 лютого 1846 р. Успіхи в навчанні оцінювалися: «одиниця» як «слабкі», «двійка» — «посередні», «трійка» — «достатні», «четвірка» — «добрі», «п'ятірка» — «відмінні», що стосується поведінки, то «п'ятірка» означала відмінну поведінку, «четвірка» — добру, «трійка» — добропорядну, «двійка» — посередню і «одиниця» — погану.

Міністерство вказувало, що на «5» мали оцінюватися успіхи тих учнів, які все пройдене з предмету знають дуже ґрунтовно, на всі питання відповідають дуже задовільно і притому у систематичному порядку, всі заперечення спростовують, висловлюються ясно, точно і вільно. «4» мали отримувати учні, які ґрунтовно знають предмет, на найважливіші питання відповідають задовільно, але непослідовно роблять висновки з головних понять, не всі заперечення спростовують, висловлюються не завжди точно, інколи плутано і не вільно. На «3» повинні були оцінюватися учні, які знають пройдений матеріал, на всі питання відповідають, але не точно, не послідовно, заперечень не спростовують, висловлюються не зовсім ясно. Оцінка «2» мала ставитися на тих учнів, які достатньо розуміють пройдений матеріал, відповідають на питання посередньо, не в належному порядку, і на деякі зі сторонньою допомогою, висловлюються невизначено. Нарешті «1» ставилася тим, які багато з пройденого матеріалу не розуміють, відповідають плутано, переказують лише завчене напам'ять, притому з багатьма помилками і неясно.

Із оцінок, отриманих на випробуванні, та щомісячних оцінок викладача визначався рівень знань учня. До наступного класу переводилися тільки ті учні, в яких середня оцінка за усіма предметами дорівнювала 2,5—3 балам і з жодного предмету не було «одиниці». Учень, що отримував з одного з предметів «двійку» чи «одиницю», залишався на другий рік у тому ж класі.

Г.А. Залюбовський

Ті учні, які пропустили протягом року без поважних причин 100 уроків, узагалі не допускалися до випробувань.

За Статутом за «леность и нерадение» належало виключати з гімназії після четвертого залишення на другий рік. Хоча Г.А. Залюбовський у спогадах зазначає, що під час його навчання у гімназії у 1845—1852 рр. нерідкими були випадки, коли учень знаходився в одному класі по п'ять років, і наводить приклад свого однокласника у третьому класі, який вчився у тому ж III класі разом з його старшим братом за п'ять років до цього. Втім деякі батьки не дуже турбувалися про успіхи своїх дітей і просто чекали, коли їм виповниться 16 років, щоб забрати з гімназії й прилаштувати на цивільну чи військову службу.

У цілому, скажімо, за звітними даними Харківського навчального округу успішність у 1833 р. в підпорядкованих навчальних закладах не перевищувала 83%.

Кращі учні нагороджувалися похвальними листами і книгами. Для отримання нагороди першого ступеня (книги та похвального листа) вимагалось мати «відмінно» з усіх предметів, причому допускалось тільки одне «добре» з неголовного предмета. Ті, хто мав дві «четвірки» з неголовних предметів, отримували нагороду другого ступеня (похвальний лист). На нагороди учням кошторисом гімназії передбачалось 150 крб. на рік. Кількість учнів гімназії, які отримували нагороди, у 1836 рр. коливалась від 12 до 16, скажімо, у 1836 р. їх отримало 12 учнів (9%), у 1840 р. — 15 (9%), проте у 1842 р. нагороди отримало лише 8 (3,7%) учнів. Найбільше нагород припадає на 1848 р. — 46 (17,1%).

Для отримання атестата про закінчення гімназії учень повинен був мати за успіхи та поведінку не менше трьох балів, і при цьому з жодного із предметів не отримати «одиницю». Причому, незалежно від цього правила, він повинен був мати не менше трьох балів з таких головних предметів як Закон Божий, російська словесність, латинська мова, арифметика і геометрія. Найкращі з випускників на підставі §235 Статуту 1828 р., крім похвальних листів і книг нагороджувались золотими і срібними медалями, малюнок яких, розроблений Академією мистецтв, був затверджений у 1835 р. царем. На кожну гімназію припадали одна золота і дві срібні медалі. Рішення про нагородження затверджувалось попечителем навчального округу. За 11 років (1839—1849) гімназію з золотою медаллю закінчило 7 учнів і срібною — 12.

У цілому, за час після перетворення за Статутом 1828 р., Катеринославську гімназію закінчили 124 учня, тобто в середньому за 13 років (1837—1849) її щороку закінчувало 8,63 учня, в той час як за попередній період (1805—1835) рр. — 335 учнів, або відповідно 11,17. Отже, далеко не всі учні гімназії отримували атестат. Якщо урахувати, що у 1836 р. до 3-го класу було зараховано 43, до 4-го — 24 і до 5-го — 22 учні, то курс навчання з них закінчило в 1839 р. семеро (32%), у 1840 р. — четверо (16,2%), у 1841 р. — семеро (16,3%). Тому, не дивно, що Г.В. Донцов, аналізуючи випуски у 30—60-х рр. XIX ст., визнавав 35% отриманих атестатів дуже хорошим результатом.

**Золота медаль
випускника гімназії**

Серед тих, хто закінчив Катеринославську гімназію в другій чверті XIX ст. можна назвати майбутнього професора Київського університету Данила Цецуріна (1826), професора Харківського університету Григорія Риндовського (1828), професора Демидівського ліцею і Московського університету, пізніше директора Маріїнського землеробного училища та Уманського училища землеробства і садівництва Якова Калиновського (1831), професора Петербурзької медико-хірургічної академії Миколу Якубовича (1832), професора Московського університету, попечителя Дерптського та Петербурзького навчальних округів Михайла Капустіна (1843), професора Рішельєвського ліцею та Новоросійського університету Корнілія Карастельова (1844) тощо. Зупинимося на постатях чотирьох випускників Катеринославської гімназії цього періоду.

Я.М. Калиновський

Гейдельберзькому, Мюнхенському університетам, вивчав у Гогенгеймському вищому землеробському інституті організацію сільського господарства і скотарства.

Протягом 1844 р. об'їхав цілий ряд відомих сільськогосподарських шкіл і академій Німеччини, Швейцарії та Бельгії і в 1845 р. захистив у Галле-Віттенберзькому університеті дисертацію «De Natura societatis fabricaeque amyli» («Про властивості крохмалю і його видобування») на ступінь доктора філософії. Після повернення в Росію, Я.М. Калиновський у 1846 р. був запрошений читати лекції з сільського господарства у Демидівському ліцеї в Ярославлі. У 1847 р. захистив у Харківському університеті дисертацію «Про зовнішні ознаки рогатої худоби щодо її здатності до роботи, молочності, відгодовування на м'ясо і приплоду» і отримав ступінь магістра сільського господарства і лісівництва. У 1847—1853 рр. працював штатним ординарним професором Демидівського ліцею.

Яків Миколайович Калиновський (1814—1903) народився у Катеринославі, походив з багаті дворянської сім'ї, яка мала великі маєтки на півдні України. Ця обставина багато в чому визначила майбутні наукові інтереси вченого. Після закінчення Катеринославської гімназії він вступив до Харківського університету на медичний факультет. У 1837 р., отримавши звання лікаря, був призначений на службу у флот і рік провів в якості військового лікаря 22-го флотського екіпажу Балтійського флоту і ординатора морського шпиталю в Кронштадті. У 1838 р. Я.М. Калиновський вийшов у відставку і надовго виїхав за кордон, де слухав лекції з природничих наук і сільського господарства в Берлінському, Віденському,

У 1853 р. він був переведений до Московського університету і став екстраординарним, а з 1855 р. ординарним професором кафедри сільського господарства і лісівництва. У 1871 р. у зв'язку з досягненням двадцятип'ятирічної вислуги років та у зв'язку зі скасуванням кафедри, яку він очолював, Я.М. Калиновський вийшов у відставку і зайнявся практичною сільськогосподарською діяльністю, керуючи великими маєтками в Тульській, Саратовській і Пензенській губерніях. У 1879 р. повернувся до викладацької діяльності і був призначений директором Маріїнського землеробського училища, а в 1881 р. перейшов на посаду директора Уманського училища землеробства і садівництва. У 1884 р. у зв'язку з похилим віком остаточно вийшов у відставку. Основними його роботами були: «Цукрове сорго» (М., 1856), «Історичний досвід акліматизації найважливіших у сільському господарстві рослин і тварин», «Охорона ссавців і птахів, суттєво корисних для землеробства, лісівництва і садівництва» (М., 1871), «Культура пшениці» (1885).

Михайло Миколайович Капустін (1828—1899) народився в Катеринославській губернії. Після закінчення юридичного факультету Московського університету, зайняв у ньому в 1850 р., в якості ад'юнкта, кафедру «загальнонародного», пізніше міжнародного права Московського університету. Взяв участь у підготовці Санкт-Петербурзької конвенції 1868 р. про заборону застосування розривних снарядів масою менше 400 грамів.

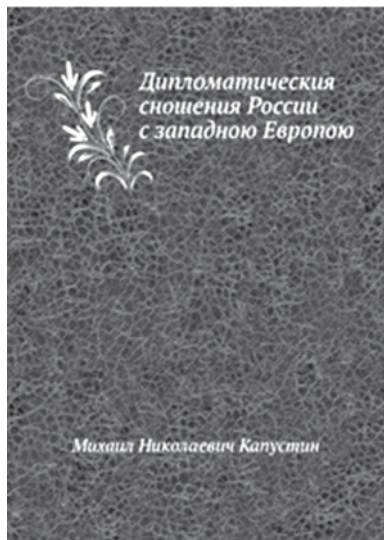
1 червня 1870 р. був призначений директором і професором щойно перетвореного Демидівського юридичного ліцею в Ярославлі. Залучив до викладання видатних учених, під його керівництвом були засновані 13 юридичних кафедр, сформована юридична бібліотека, ввів систему читання й записування лекцій, бесіди професорів зі студентами, щорічні перехідні іспити, домігся (1871)

дозволу на видання «Временника Демидівського ліцею», в якому публікувалися наукові праці викладачів та студентів і новини ліцею, ініціював (квітень 1871 г.) створення Ярославського товариства піклування про недостатніх студентів.

У 1883 р. перейшов на посаду попечителя Дерптського, а в 1891 р. — Санкт-Петербурзького навчального округу; виконував, разом з тим, обов'язки інспектора класів у привілейованому Училищі правознавства. Читав лекції з міжнародного права імператору Миколі II. Був у 1898 р. членом арбітражу по вирішенню суперечки між Францією і Нідерландами щодо Гвіани.

М.М. Капустін

М.М. Капустін
«Дипломатичні відносини Росії
з Західною Європою»

нагороджений орденами Володимира 2-го ст., Анни 1-го ст., Станіслава 1-го ст. і Анни 2-го ст., отримав чин дійсного таємного радника.

К.І. Карастельов

Більша частина творів М.М. Капустіна присвячена історії та теорії публічного права: «Дипломатичні відносини Росії з Західною Європою у другій половині XVII ст.» (М., 1852); «Огляд предметів міжнародного права» у 4-х випусках (М., 1856—1859); «Міжнародне право» (Яр., 1873); «Історія (загального) права» (Яр., 1872); «Читання про політичну економію і фінанси» (Яр., 1879); «Про значення національності у міжнародному праві» (М., 1863) та ін. М.М. Капустін був автором перших у Росії підручників з міжнародного права. З суто юридичних праць Капустіна найбільше значення має «Давньоруське поручительство» (К., 1855), «Юридична догматика» та «Інституції римського права» (М., 1881).

За організацію Демидівського юридичного лицю та педагогічну і управлінську діяльність М.М. Капустін був

Корнилій Іванович Карастельов (1829—1886) після здобуття середньої освіти у Катеринославській гімназії навчався у Рішельєвському лиці, після закінчення якого у 1847 р. вступив на фізико-математичне відділення філософського факультету Московського університету, яке закінчив у 1850 р. У 1851 р. він почав викладати математику в Рішельєвському лиці і в 2-й жіночій гімназії Одеси. У березні 1854 р. став ад'юнктом чистої математики в Рішельєвському лиці. Захистивши у 1860 р. в Московському університеті дисертацію «Теорія інтегралів функцій уявної змінної кількості», К.І. Карастельов отримав ступінь магістра чистої і прикладної математики і став професором лицю. З перетворенням Рішельєвського лицю в Новоросійський університет К.І. Карастельов, захистивши восени 1865 р. в

Харківському університеті дисертацію на ступінь доктора прикладної математики на тему «Теорія вимірювання довільних постійних і застосувань її за способом Лангранжа і Пуассона», став ординарним професором і читав прикладну математику й механіку. Одночасно займався журналістською діяльністю: в 1868 р. був редактором газети «Новоросійський телеграф». У 1869—1884 рр. був деканом фізико-математичного факультету. Крім дисертацій були надруковані його роботи: «Зібрання формул і завдань, що відносяться до інтегрального числення» (Одеса, 1857 г.); «Додаток теорії функцій уявного змінного до розкладання в ряди координат еліптичного руху і пертурбаційної функції» (Одеса, 1876 г.) та ін.

Микола Мартинович Якубович (1817—1879) — відомий гістолог і фізіолог — навчався спочатку у приватному пансіоні у Катеринославі, а потім у Катеринославській гімназії. Після закінчення у 1836 р. медичного факультету Харківського університету залишився ординаром університетської клініки, був асистентом у відомого хірурга і офтальмолога Тіто Ванцетті. У 1840 р. перейшов до Дерптського університету, де займався у професорів Фолькмана, Гука, Біддера, Рейхерта і Шлітте. У 1848 р. захистив докторську дисертацію «De Saliva» («Про слину»), виконував обов'язки прозектора при анатомічній кафедрі. Улітку 1851 р. приїхав до Петербургу і продовжив свої дослідження по гістології під керівництвом академіка В.Ф. Овсяннікова.

М.М. Якубович

У 1853 г. був обраний ад'юнкт-професором по новоствореній кафедрі гістології, ембріології і фізіології у Петербурзькій медико-хірургічній академії, в 1857 г. — екстраординарним професором, у 1860 р. — ординарним. Будучи в 1848 і 1850-х рр. за кордоном, М.М. Якубович займався в лабораторіях багатьох німецьких професорів (Молюшотта, Зібольда, Келлікера, Генріха Мюллера, Вірхова та ін.). Тут він здійснив ряд мікроскопічних досліджень, головним чином центральної нервової системи. Його діяльність привернула увагу Олександра фон Гумбольдта, що дав високу оцінку працям Якубовича. За свої роботи в цій галузі М.М. Якубович був удостоєний великої фізіологічної премії (так званої Монтіонівської) від Паризької медичної академії.

Автор біографії М.М. Якубовича С.П. Боткін, характеризує його діяльність як науковця і викладача, відзначав, що «Якубович, володіючи чудовим даром слова, дивовижною здатністю відтворювати гістологічні малюнки, швидко зібрав біля себе учнів, що працювали під його керівництвом, і здійснював надзвичайно сильне враження на своїх слухачів; не мина-

ло майже жодної лекції без захоплених оплесків. Його енергія, його цілковита відданість інтересам академії давали йому великий вплив на членів конференції і принесли чимало користі медичній академії». У червні 1869 р. М.М. Якубович змушений був піти у відставку за станом здоров'я, але продовжував бути почесним, а з 1871 р. — неодмінним членом військово-медичного вченого комітету.

Статут 1828 р. встановлював систему суворого нагляду за учнями і викладачами, дріб'язкову регламентацію їх життя, навчання і поведінки. Для посилення нагляду за навчальними і моральними справами на допомогу директору гімназії призначався наглядач гімназії і кімнатні наглядачі при пансіонах (по одному на 15 вихованців). Цій меті мало слугувати й впровадження форменого одягу для учнів гімназій, уведеного листом департаменту міністерства народної освіти за розпорядженням міністра кн. К.А. Лівена 1832 р. Вона декілька разів змінювалася, поки в 1840-х рр. загальними для всієї Росії не стали мундири темнозеленого коліру. Кашкети гімназисти носили з червоними околицями, такі ж коміри і кантики мали на руках спортуків і задніх кишенях. Красивий комір негайно викривав особу гімназиста на вулиці, на гулянні в саду чи за містом, і найменший негожий помічений вчинок тягнув за собою певне покарання.

У ході навчального процесу в гімназії використовувалися різні засоби стимулювання для кращого навчання й поведінки. Зокрема, університетським статутом 1835 р. установлювалися чіткі правила вступу до університетів. Усі бажаючі мали витримати попередні випробування за «Правилами випробувань для бажаючих вступити до університетів», затвердженими 1837 р. міністерством народної освіти. Перевагою при зарахуванні користувалися ті, хто закінчив повний гімназійний курс. За рішенням ректора університету кращі випускники гімназій могли зараховуватись у студенти без попередніх випробувань. Одночасно в 40-х рр. XIX ст. було прийняте рішення про недопущення до вищих навчальних закладів тих, хто закінчив гімназію з незадовільними оцінками.

Проте, переважно, як зазначав випускник гімназії 1852 р. Г.А. Залюбовський, «засоби переконання тоді зовсім не відрізнялися лагідністю». Статутом 1828 р. передбачалися такі «заходи виправлення: догани, присоромлення, позбавлення вищого місця в класі, виставлення імені винного учня на чорній дошці, нарешті, залишення вдень на декілька годин у закритому класі з обов'язковим повідомленням батьків про застосування цього заходу і причини його». До двох перших покарань могли призначити вчитель і інспектор, але до двох останніх — лише директор гімназії.

У Катеринославській гімназії, за спогадами Г.А. Залюбовського, з одного боку, кращі учні отримували нагороди, за рішенням педагогічної ради заносились на білу дошку, з іншого ж, тих, хто отримав дві-три «двійки» заносили на чорну дошку, за одну «одиницю», і навіть за «двійки», залишали без обіду, за пропуски уроків без поважної причини в святкові дні залишали в зачиненому класі на стільки ж годин, скільки було пропущено уроків, на тих, хто бешкетував і до того ж не встигав, одягали сірі куртки тощо.

Статутом 1828 р. впроваджувалися також тілесні покарання для учнів 1-3 класів, які мали здійснюватися «не інакше, як у присутності інспектора і в окремому місці». Саме різки стали в гімназії головним педагогічним засобом виправлення на багато років уперед. Особливо практикувались вони за часів директорства Я.Д. Грахова (1846—1862). Різками, за словами Г.А. Залюбовського, шмагали за дві і більше «одиниць», а іноді й навіть за одну, «виходячи із суб'єктивного настрою начальства». Зазвичай до суботи збиралися відомості про кількість «одиничників» за тиждень і в суботу вони під час перерви (о 12-й годині дня) запрошувалися наглядачем гімназії до канцелярії, а потім в карцері чи приміщенні 7-го класу гімназійні сторожі в присутності інспектора гімназії «частували їх березовою кашею». Тому для гімназиста нижчих класів досягти 4-го класу було заповітною мрією. У старших класах, за проступки, які тягли за собою тілесні покарання, учнів відраховували з гімназії.

Випускникам, які успішно закінчили гімназію, Статутом 1828 р. надавалися серйозні переваги щодо службової кар'єри, оскільки при вступі на державну службу вони відразу призначалися на посади канцелярських службовців вищого розряду. Крім того, їм скорочувалися терміни надання XIV класу, встановлені законом від 14 жовтня 1827 р. про порядок вступу на державну службу: родові дворяни отримували його вже через рік, особисті через три, інші — через п'ять років служби. Випускники гімназій, які показали відмінні успіхи і нагороджені золотими та срібними медалями, у випадку, якщо вони мали право вступу на цивільну службу за походженням, відразу отримували чин XIV класу. Діти ж купців, міщан, особистих почесних громадян, нагороджені медалями, отримували звання особистих почесних громадян.

Новий стан почесних громадян (спадкових і особистих) був уведений Маніфестом 10 квітня 1832 р. Його введення переслідувало дві мети: поперше, скоротити поповнення дворянства вихідцями з непривілейованих верств, а, по-друге, надати хоча б мінімум прав: головні з них — звільнення від рекрутської повинності, подушного податку і тілесних покарань, таким категоріям населення, як купці першої гільдії (після 10 років перебування в гільдії), комерції і мануфактур-радники, особи, що отримали вчені ступені, випускники університетів і ряду інших вищих навчальних закладів, діти особистих дворян і православних церковнослужителів тощо.

Зважаючи на зростаюче прагнення різночинців отримати середню і вищу освіту, міністерство вжило ряд заходів: від осіб податних станів почали вимагати пред'явлення відпускних свідоцтв своїх громад, збільшилась плата за навчання в гімназіях. Тимчасовими правилами міністерства 16 березня 1838 р. вона визначалась у розмірі 15 крб. на рік асигнаціями для гімназій 1-го розряду і 10 крб. — для гімназій 2-го розряду, до яких, поряд з харківською, чернігівською, новгород-сіверською, полтавською, сімферопольською, херсонською, відносилась і катеринославська гімназія. Плата вносились за півріччями — 1 січня та 1 липня. Від неї звільнялися діти вчителів і чиновників навчального відомства, вихованці шляхетного пансіону, а та-

кож діти бідних батьків при наданні свідоцтв, що підтверджували їх незможність. Право рішення про звільнення від плати надавалося попечителю округу. В 40-х рр. плата в асигнаціях була замінена на плату відповідно 4 і 3 крб. сріблом.

У 1845 р. С.С. Уваров запропонував ще збільшити плату «не стільки для збільшення сум навчальних закладів, скільки для утримання прагнення юнацтва до освіти в межах деякої домірності з громадянським побутом різнорідних станів». Імператор, погодившись з цією пропозицією, запропонував обмірковувати інші способи утруднення доступу різночинців до гімназій. На підставі «Положень», затверджених міністром народної освіти 15 червня 1845 р., плата в Катеринославській гімназії встановлювалась у розмірі 5 крб. сріблом. За розпорядженням міністра 1833 р. плата за навчання мала йти на нагороди вчителям, на збільшення так званих економічних сум гімназій і на формування пенсійного капіталу для вчителів парафіяльних училищ міністерства.

Підтримуючи прагнення дворянства відокремити своїх дітей в освіті від дітей інших станів, міністерство народної освіти прийняло постанову про влаштування при гімназіях шляхетних пансіонів. Останні почали створюватися ще на початку XIX ст. з ініціативи самого дворянства, але значна частина дворян надавала перевагу приватним пансіонам, які утримувалися іноземцями. Коли в ході слідства над декабристами з'ясувалося, що багато з них отримало освіту саме в приватних пансіонах, то уряд зробив відповідний «педагогічний висновок». С.С. Уваров у 1832 р. ініціював розширення мережі шляхетних пансіонів при гімназіях з тим, щоб ширше залучити дворянство до державних середніх шкіл. Положення про шляхетні пансіони дозволяло доповнення їх навчальних планів понад гімназійний курс, такими дисциплінами, як співи, музика, фехтування, танці. Хоча пансіони засновувалися і повністю утримувалися за рахунок дворянства відповідної губернії, вони знаходилися у віданні міністерства народної освіти. Водночас указом царя Сенату від 18 лютого 1831 р. передисувалося виховання дітей у віці від 10 до 18 років здійснювати тільки в Росії, оскільки за кордоном вони отримують «ложные понятия». Особи, які виховувались не згідно з цими правилами, позбавлялись права вступу на цивільну службу.

У 1840 р. пансіон відкрився і при Катеринославській гімназії. Історія його відкриття досить цікава. Катеринославське дворянство ще в травні 1810 р., отримавши грамоту Олександра I дворянству губернії від 3 травня 1808 р. за сприяння в утворенні земського ополчення, зобов'язалось заснувати й утримувати за власний рахунок пансіон при гімназії для дітей бідних дворян і різночинців і визначило зібрати для цього таку суму, щоб відсотків з неї вистачило на утримання 20 вихованців. Проте, з різних обставин ця сума не була вчасно зібрана. Тому у вересні 1817 р. дворянське зібрання призначило щорічні внески по 55 коп. з кожної ревиської душі протягом п'яти років, з тим щоб скласти капітал у 60 тис. крб. До 1819 р. було зібрано понад 20,5 тис крб. асигнаціями. Спочатку збирались віддати зібраний капітал у приватні руки під 7% річних, але новоросійський генерал-губернатор

граф О.Ф. Ланжерон запропонував у 1820 р. покласти його до кредитної установи — приказу громадської опіки чи банку.

До 1 січня 1826 р. було зібрано понад 42 тис. крб. і на початку 1829 р. в приказі нараховувалось вже з відсотками 65,5 тис. крб., до 1832 р. ця сума зросла до 79 тис., а до 1 січня 1834 р. — до 82 тис. На цей час за дворянами залишалося незібраними 14,5 тис. крб. У вересні 1832 р. дворянство визначило зібрати ще по 15 коп. з ревізької душі, що мало скласти (з 148 425 душ) 22 263 крб. 75 коп. на рік і 66 791 крб. 25 коп. за три роки, необхідних для зведення будівлі пансіону. 5 січня 1839 р. це рішення було затверджено царем і катеринославсько-

О.Ф. Ланжерон

му дворянству оголошена височайша подяка. На 1 січня 1836 р. пожертвування дворянства (понад 104 тис. крб.) та приватних осіб (поміщика Павлоградського повіту майора А.І. Скорнякова — понад 34 тис., поміщика Олександрівського повіту міського секретаря І.С. Бородавки — 70 тис. та ін.) склали 223 тис. 386 крб. 84 коп. На «недоторканий капітал» було виділено 215 тис., інші майже 8,4 тис. з відсотками призначались на первісне обзаведення і наймання квартири.

Сума відсотків з недоторканого капіталу обраховувалась у 9 145 крб. 33 коп. щорічно. На ці кошти передбачалось утримувати щорічно 8 пансіонерів з дітей бідних спадкових дворян (по одному з кожного повіту), а з сум приватних пожертвувачів — 2 пансіонерів ім. А.І. Скорнякова, 3 — ім. І.С. Бородавки і 2 — благодійних. Стипендіанти ім. І.С. Бородавки могли користуватися утриманням і в вищих навчальних закладах, для чого щорічно виділялося 1 500 крб. На відсотки, що залишалися, надавалося право нагороджувати учнів медалями.

Крім того, на підставі §253 Статуту 1828 р. вище училищне начальство для виховання дітей заслужених бідних дворян і чиновників, могло клопотатися про відпуск з державного казначейства коштів на утримання 7 пансіонерів (по одному в кожному класі). Пансіонери, які утримувалися за рахунок дворянських сум і казначейства, після закінчення гімназії мали відслужити 6 років за призначенням у цивільній службі своєї губернії. За бажання вони могли продовжити навчання в університеті за казенний кошт з зобов'язанням прослужити після нього не менше 6 років у навчальному відомстві. Вихованці приказу громадської опіки готувались до вступу за казенний кошт на медичні факультети університету або до медико-хірургічної академії з тим, щоб після отримання медичного ступеня, відслужити за призначенням начальства 10 років на посадах міських та повітових лікарів.

Пансіонери від дворянства призначалися губернським предводителем дворянства, а інші — директором гімназії з наступним затвердженням попечителем навчального округу. У пансіоні крім того на перший час передбачалося мати 15 своєкоштных вихованців з дворян і дітей чиновників, які теж визначалися директором. Плата за їх утримання встановлювалась у 700 крб., крім того вимагалось сплатити на первісне обзаведення 100 крб. і мати срібну ложку, або 15 крб. замість неї. Восени 1839 р. керуючий міністерством народної освіти, обер-прокурор Св. Синоду граф М.О. Протасов затвердив «Положення шляхетного пансіону при Катеринославській гімназії» з кошторисом на утримання 20 вихованців. Пансіон відкрився 9 серпня 1840 р. У 1856 р. в ньому виховувалося вже 48 своєкоштных вихованців, 7 пансіонерів від державного казначейства, 2 пансіонери Миколи I, 6 вихованців приказу громадської опіки, 8 пансіонерів від дворянства і 7 пансіонерів на благодійний капітал, усього 78 учнів.

Ті, хто не міг потрапити до шляхетного пансіону із-за нестачі місць, високої вартості або з причини походження, наймали приватні квартири у місті. Десятки пансіонерів-гімназистів тримали практично всі учителі гімназії, в тому числі й директор Я.Д. Грахов. Не було їх в другій половині 40-х — на початку 50-х рр. тільки у законовчителя о. Й. Деркачова та вчителя історії Я.Г. Навроцького.

Оскільки головною метою гімназії визначалося надання пристойного виховання дітям дворян, то при гімназіях Статутом 1828 р. засновувалося нове звання почесних попечителів, які обиралися дворянством губернії на трирічний термін. Як правило, почесними попечителями обиралися губернські або повітові предводители дворянства. За посадою почесний попечитель відносився до V класу і носив мундир, однаковий з губернським директором училищ. Він разом з директором мав загальний нагляд за станом гімназії і в деяких випадках брав участь у засіданнях педагогічної ради. Особливим його завданням була турбота про відкриття й добробут пансіонів при гімназіях. Першим почесним попечителем Катеринославської гімназії в 1833—1836 рр. був статський радник, барон Ф.Є. Франк, його змінив у 1836 р. статський радник М.М. Іваненко, який двічі переобирався на цю посаду, а з 1845 р. попечителем був капітан гвардії у відставці, камер-юнкер Д.П. Гавриленко. Якраз на прикладі останнього добре проглядається роль почесного попечителя. Незважаючи на те, що дворянство губернії збрало значну суму, пансіон відкрився не у власному, а найнятому будинку Антонова. Лише 1845 р. Д.П. Гавриленко передав під пансіон спеціально придбаний ним, поряд з гімназією, будинок. Оскільки пансіон швидко розширювався, то 1852 р. для нього найняли ще й будинок купця Птіцина. У цілому жертви гімназії, переважно від почесних попечителів, у 1836—1862 рр. склали близько 10 тис. крб.

Хоча, гімназія обіймала велику садибу площею 7 десятин, на якій розташовувались головний корпус, будинок директора, два флігелі, два будинки вчителів, побудована в 1849 р. невелика обсерваторія, пансіон, але розширення класів потребувало розширення приміщень. Тим більше, що

будинки були дерев'яні і, незважаючи на численні ремонти (1839 р. головний корпус навіть поставили на цегляний підмурок), знаходилися не в кращому вигляді. Я.Д. Грахов в одному з листів до начальства наприкінці 40-х рр. відзначав, що в головному корпусі вийшли зі своїх гнізд деякі колони, які тримали піддашок над галереєю, а стан порогів класних дверей і деяких віконних рам й луток не захищає зимою від зовнішнього холоду.

Тому, ще в 30-х рр. за директорства Я.Я. Ковалевського ставилося питання про побудову кам'яних приміщень для гімназії і пансіону. Проект архітектора Сергія Грязнова і кошторис на побудову нової гімназії та шляхетного пансіону при ній був затверджений уже за його наступника Г.М. Фовицького (1842—1846 рр.). Затвердивши 10 червня 1843 р. проект, Микола I при цьому власноруч відзначив на плані Катеринослава і місце її розміщення на Соборній площі (нині пл. Соборна, 2). Передбачалось, як зазначав Д.І. Яворницький, що будівля буде колосальною й стане прикрасою всього міста. На її спорудження планувалось відпустити величезну, як на ті часи, суму 120 908 крб. 60 коп. сріблом.

Загальний вид на Катеринославу у середині XIX ст.

Новий директор гімназії Я.Д. Грахов, враховуючи, що гімназія мала на будівництво лише 28 тис. крб., у 1846 р. запропонував значно скоротити проект. Проте, ніхто не міг взяти на себе відповідальність за це, оскільки проект був затверджений особисто імператором. Директор звернувся до губернського предводителя дворянства з проханням зібрати з дворян 92 тис. крб., яких не вистачало за кошторисом. Але дворянство питання про збирання грошей не вирішило, а початок Кримської війни взагалі загальмував розмови про будівництво гімназії.

Таким чином, у другій чверті XIX ст. середня загальна освіта на Катеринославщині отримала подальший розвиток, проте, слід відзначити її відставання за масштабами порівняно з іншими українськими губерніями, де гімназії почали засновуватися не тільки в губернському місті, але й у ряді

повітових. У 1843 р., скажімо, в Чернігівській і Подільській губерніях діяло по три гімназії, Київській і Волинській — по дві. Всього ж в Україні в 1850 р. діяло 18 чоловічих гімназій (у Києві, Харкові, Одесі — по дві, Чернігові, Ніжині, Новгороді-Сіверському, Полтаві, Катеринославі, Сімферополі, Херсоні, Житомирі, Кам'янці-Подільському, Вінниці, Рівному, Немирові — по одній), в яких за різними підрахунками навчалось від 4 до 5,3 тис. учнів.

У 1849 р., як зазначалося, відбулася зміна погляду уряду на мету і призначення гімназій. Ця зміна обумовлювалася подіями 1848—1849 рр. у Західній Європі, тому, якщо уряд раніше намагався насадити в середній школі класицизм, то тепер він почав викликати підозру, оскільки вивчення античної культури могло розвинути в молоді симпатії до античного республіканського ладу. Реформа гімназійної освіти мотивувалася необхідністю реалізації принципу біфуркації (розподілу старших класів навчального закладу на два відділення) з метою «більш рішучого поділу подвійного призначення гімназій» і переходу від загальної освіти до спеціальної з тим, щоб освіта для молодих людей мала «більш матеріальний напрям», який, «займаючи їх розум позитивними знаннями, не давав би часу уяві відволікати від корисних занять».

У зв'язку з цим, починаючи з п'ятого класу гімназій, мала відбуватися профілізація навчання: для тих, хто збирався продовжувати освіту в університеті, передбачалося вивчення в старших класах латинської мови, а для вступників на історико-філологічний факультет ще й давньогрецької мови, для інших, що збиралися відразу йти на державну службу, вводилось вивчення законодавства. Реформа повинна була також сприяти намаганням уряду спинити приплив в гімназії та університети людей з нижчих станів.

Керівництво гімназії провело необхідні організаційні заходи щодо переорієнтації навчання. Вже на початку 1848/49 навчального року від батьків учнів, які перейшли до 4-го класу, були затребувані відомості про те, якою вони бачать подальшу долю своїх дітей: чи вони будуть орієнтуватися на навчання в університеті, чи після гімназії будуть вступати прямо на службу.

Вивчення законознавства в Катеринославській гімназії було запроваджено ще у 1848 р., першим його викладачем був А.С. Понятовський. Але, оскільки викладати законознавство мали тільки випускники юридичних факультетів університетів і Рішельєвського ліцею, то з 1850 р. його змінив молодий викладач Ф.Ф. Ордин, до речі випускник Катеринославської гімназії 1845 р.

Відповідно до указу від 12 жовтня 1851 р. «Про припинення в деяких гімназіях викладання грецької мови і заміні цього предмету курсом наук природничих» встановлювалося три типи гімназій: класичні гімназії з давніми мовами, яких залишилося всього дев'ять (в університетських містах, а також по одній в Одесі, Ніжині, Таганрозі і Кишиневі, з огляду на «значущість там грецького населення»), класичні гімназії з однією латинською мовою, де вивчалися природничі науки і законознавство та реальні гімназії з викладанням законознавства.

До третього різновиду відносилась Катеринославська гімназія, в якій грецька мова не викладалася, а отже, і не могла бути замінена природничими науками. Але педагогічна рада гімназії звернулася до попечителя Одеського навчального округу з клопотанням щодо введення викладання природничих наук і в Катеринославській гімназії, поклавши витрати на викладання на так звані економічні суми закладу.

З дозволу міністра народної освіти курс природничих наук в гімназії був запроваджений з початку 1852—1853 навчального року. З метою досягнення одноманітності викладання природничих наук в усіх гімназіях округу Рішельєвський ліцей за дорученням попечителя округу розробив єдину програму. Навчальний план гімназії відповідно до міністерського припису від 14 травня 1852 р. виглядав наступним чином:

Навчальні предмети	Загальні класи				Спеціальні класи для підготовки								
					на службу			в університет					
	I	II	III	IV	V	VI	VII	IV	V	VI	VII		
Загальні													
Закон Божий	2	2	2	2	1	1	2	2	1	1	2		
Російська мова	4	4	4	5	3	3	3	3	3	3	3		
Математика	4	4	4	5	3	3	3	3	3	3	3		
Фізика та математична географія	—	—	—	—	2	2	2	—	2	2	2		
Історія загальна та російська	—	—	2	2	2	4	3	2	2	4	3		
Географія	2	2	2	2	2	—	1	2	2	—	1		
Природознавство	2	2	2	2	1	1	1	2	1	1	1		
Німецька мова	3	3	3	3	3	3	2	3	3	3	2		
Французька мова	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3		
Чистописання	3	3	1	—	—	—	—	—	—	—	—		
Креслення та малювання	1	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—		
Спеціальні Російське													
закозознавство	—	—	—	—	4	4	4	—	—	—	—		
Латинська мова	—	—	—	—	—	—	—	4	4	4	4		

Порівняно з розкладом 1849 р. був доданий один урок Закону Божого в VII класі, на один зменшена кількість уроків німецької мови в VII класі та на три уроки чистописання у трьох нижчих класах. Загальне число уроків історії та географії залишилося тим же, але з іншим розподілом по класах: з історії в III, IV та V класах по два уроки, в VI класі три уроки; з географії в I, II, III, IV та V класах по два уроки і в VII класі один урок; на природознавство

призначено 11 уроків: по два уроки в I, II, III і IV класах і по одному уроку на V, VI і VII класах.

Новий розподіл предметів вимагав більшої кількості уроків, тому тривалість уроків була зменшена з 1 год. 30 хв. до 1 год. 15 хв., при цьому всі уроки закінчувалися до обіду. Заняття починалися о 9 ранку, після перших двох уроків з 11³⁰ була півгодинна перерва, після якої з 12 год. до 14³⁰ проходили два інші уроки.

Реформування за Статутом 1828 р. зазнали і повітові училища. Повітові училища могли засновуватися з дозволу міністра народної освіти і були «відкриті для дітей усіх станів, в особливості призначені для того, щоб дітям купців, ремісників та інших міських обивателів, разом з засобами кращої моральної освіти, надати ті відомості, які за способом життя їх, потребам і вправам, можуть бути їм найбільш корисні».

Курс навчання в училищах збільшувався до трьох років, а кількість предметів скорочувалася до семи. З числа предметів, передбачених Статутом 1804 р. виключались: «Про обов'язки людини і громадянина», фізика, природнича історія, технологія. Інші предмети залишалися у скороченому вигляді і навчальний план включав 1) Закон Божий, Священну і церковну історію. 2) Російську мову, включаючи вищу частину граматики. 3) Арифметику. 4) Початки геометрії до стереометрії включно, але без доказів. 5) Географію. 6) Скорочені загальну і російську історію. 7) Чистописання, креслення і малювання.

Щоб відволікти дітей міських непривілейованих станів від вступу до гімназії і разом з тим підвищити їх практичну спрямованість, забезпечити потреби суспільства в грамотних людях у сфері торгівлі, промисловості, сільського господарства, будівництва, в повітових училищах дозволялося відкривати залежно від місцевих потреб з дозволу міністерства народної освіти додаткові класи для «навчання тим мистецтвам і наукам, знання яких найбільше сприяє» успіхам торгівлі й промисловості. Вказувалося, що основними з цих додаткових курсів можуть бути: 1) загальні поняття про вітчизняне законодавство, порядок і форми судочинства, особливо у справах, пов'язаних з торгівлею; 2) основи комерційних наук і бухгалтерії; 3) основи механіки, технології, малювання, пристосовані до мистецтв і ремесел, найважливіші правила архітектури; 4) сільське господарство і садівництво. Так, у Катеринославі при повітовому училищі в 1835 р. були відкриті курси для вивчення комерційних наук, бухгалтерії, мінералогії і геодезії. Вказуючи на цю практику, М.Х. Вессель зазначав, що повітові училища в Росії перетворювались за зразком німецьких бюргерських шкіл.

Заняття в училищах відбувалися шість днів на тиждень, кожного дня по чотири уроки, крім середи й суботи, коли після обіду уроків не було. Навчання було безоплатним. При прийомі в училище від учня вимагалось, щоб він вмів читати й писати і знав чотири правила арифметики. У Статуті 1828 р. підкреслювалося, що в повітових училищах навчаються діти тільки чоловічої статі.

Повітове училище очолював доглядач, який обирався, як правило, з учителів училища і за поданням директора гімназії затверджувався на посаді

спочатку університетом, а після 1835 р. — попечителем навчального округу. Це була позитивна зміна, оскільки мінімізувала можливість призначення на відповідну посаду осіб без досвіду навчально-виховної роботи. Посада доглядача була віднесена до IX класу. Доглядач мав завжди жити у будинку училища і не менше двох разів на день бувати в училищі і контролювати його роботу. Будучи начальником навчальних закладів повіту, він мав кожний тиждень оглядати заклади, які знаходяться в одному з ним місті, а інші — не менше 2 разів на рік.

Чисельність учителів у повітовому училищі збільшувалися до п'яти: законовчитель, учителі російської мови, арифметики і геометрії, географії і історії, чистописання, креслення і малювання. Учителі наук отримували по 625 крб., законовчитель — 500 крб., учитель малювання — 200 крб. Учителі наук відносилися до XII, а вчителі малювання — до XIV класу.

Вчителями повітових училищ призначалися люди вільного стану, які довели на випробуванні в одній з гімназій, що мають знання необхідні для викладання. Випробування поділялися на загальні і часткові. Загальні призначалися для кандидатів на вчительські місця, які не мали атестатів про успішне завершення повного курсу в одному з державних навчальних закладів, і охоплювали без виключення всі предмети програми, з наголосом на тих, які кандидат збирається викладати. Часткові — для осіб, які отримали відповідну освіту, і мали за мету пересвідчитися у практичній здатності до викладання. До загального спеціального випробування на звання вчителя повітового училища допускалися кандидати тільки в тому випадку, якщо вакантні місця неможливо замінити особами, які з успіхом закінчили курс гімназії або університету.

Предметами загального спеціального випробування були: 1) Закон Божий, Священна і церковна історія; 2) російська граматики, словесність і логіка; 3) арифметика; 4) геометрія; 5) географія; 6) історія. Вони здавалися в обсязі гімназійного курсу, а самі випробування проводилися за правилами, затвердженими міністерством народної освіти для учнів, які випускаються з гімназії по закінченні повного курсу. Випробування з головного предмета, тобто з предмета, який кандидат збирався викладати, полягало в наступному: по-перше, він мав відповісти усно на п'ять питань і письмово — на два, по-друге, написати коротке міркування на задану тему, яка прямо відносилася до предмета випробування і, по-третє, дати пробний урок. В останньому випадку екзаменатори мали звернути «особливу увагу на ясність викладу, точність висловів і легкість, з якими випробуємий може викладати свій предмет, розвиваючи поступово незрілі ще поняття учнів».

Статут передбачав, що штатний доглядач, законовчитель та інші вчителі щомісяця мають збиратися на спільні наради, на яких розглядаються і перевіряються звіти про доходи й витрати місяця, що минув, про поліпшення викладання, успіхи і поведінку учнів тощо. На цих засіданнях також проходили випробування ті, хто бажав зайняти посаду вчителя парафіяльного училища.

Утримувалися повітові училища за рахунок Державного казначейства. Відповідно до затверджених штатів на училища Катеринославської губернії,

які відносилися до третього розряду, щорічно відпускалося 4 475 крб. Крім того, значну допомогу училищам надавало дворянство відповідних повітів, насамперед в особі почесних доглядачів, що обиралися з дворян або чиновників даного повіту і «користувалися загальною повагою». Вони призначалися на посаду попечителем навчального округу з затвердження міністром народної освіти. У другій чверті XIX ст. активніше почали давати кошти училищам міські думи, магістрати і ратуші, що суттєво розширювало можливості навчальних закладів.

Так, Катеринославське повітове училище у 1837—1855 рр. отримало 3 574 крб. пожертв, або в середньому 188 крб. на рік, причому майже поло-

Будівля Катеринославського повітового училища

навчальний заклад розміщувався у наступні десятиліття.

У Бахмутському училищі, яке за цей період отримало 5 039 крб, або 265 крб. на рік, приблизно половину коштів надали міський магістрат і міське товариство (2 552 крб.), а іншу — почесні доглядачі (2 487 крб.). У Павлоградському училищі, яке отримало 4 946 крб., або 260 крб. на рік, навпаки лівова частка пожертв надійшла від почесного доглядача І.П. Герценвіца — 3 560 крб. сріб., або майже 75%. У Новомосковському і Олександрівському училищах за значної підтримки міських ратуш (654 та 750 крб. відповідно) основними благодійниками теж були почесні доглядачі. Зокрема, у Новомосковському училищі із загальної суми 3 248 крб., або 171 крб. на рік, на почесних доглядачів припало 2 400 крб., а в Олександрівському училищі з 3 783 крб., або 199 крб. щорічно, — 2 857 крб. Тут варто відзначити, що у 1836 р. почесний доглядач Новомосковського повітового училища П.Д. Алексеев витратив на перебудову будівлі училища близько 20 тис. крб.

У Слов'яносербську, де у 1843 р. було відкрите парафіяльне училище, а в 1844 р. — повітове, при їх відкритті почесний доглядач М.П. Голуб у 1843 р. пожертвував куплений ним за 2 000 крб. будинок, а в 1845 р.

вина цих коштів (1 688 крб.) надійшла від міської думи. Коли у 1837 р. старі будівлі училища були продані за 5 850 крб., то за ці гроші, а також кошти з економічних сум училища (12 тис. крб.), був придбаний будинок катеринославської контори Опікунства іноземних поселенців з великим двором місцем, в якому

побудував у дворі училища за свій рахунок кам'яний флігель для квартири штатного доглядача вартістю 877 крб. Крім того він пожертвував на користь парафіяльного училища 1 228 крб. Значний внесок зробив колишній почесний доглядач О.П. Штеріч, від якого у 1844 р. постуило 1 257 крб. Загальна сума, яка надійшла від М.П. Голуба та О.П. Штеріча за 1843—1855 рр., склала 6 433 крб. або майже 495 крб. щорічно.

Міністерство народної освіти у циркулярі 1833 р. висловлювало занепокоєння тим, що в навчальних округах зросли випадки невиконання почесними доглядачами своїх фінансових обіцянок при призначенні на посаду та, як наслідок, суттєво збільшились такі недоїмки. Закликаючи заздалегідь приймати заходи для недопущення цього, міністерство навіть дозволило застосовувати таку санкцію як позбавлення звання. В іншому циркулярі (1838 р.) йшлося про обов'язкове стягнення заборгованості (відповідно до взятих зобов'язань) навіть після звільнення від виконання обов'язків почесного доглядача. Як ми бачили, почесні доглядачі повітових училищ Катеринославської губернії добросовісно виконували свої обов'язки.

Перетворення повітових училищ губернії за Статутом 1828 р. відбувалося поступово, в ході якого були додані треті класи, змінені і розширені програми предметів: восени 1836 р. були перетворені Катеринославське, Новомосковське і Бахмутське училища, а в 1837 р. — Павлоградське і Олександрівське. Слов'яносербське училище відразу відкривалося на нових засадах. У 1838 р. з дозволу міністерства народної освіти в Катеринославському і Новомосковському повітових училищах було запроваджено викладання латинської і німецької мов, а в Павлоградському — французької і німецької. З 1840 р. у Катеринославському училищі додалося й викладання французької мови. Це було зроблено з метою полегшити учням, які закінчували училища, вступ до третього класу гімназії. Обов'язок викладання цих предметів був покладений на штатних викладачів училищ, але оскільки за цю працю вони не отримували ніякої платні, то ставилися до викладання досить недбало. Тому в 1844 р. з дозволу міністра народної освіти їх викладання було припинено.

Кількість учнів в училищах була досить стабільною протягом всієї другої чверті XIX ст. Так, у Катеринославському повітовому училищі у 1825 р. навчалося 96 учнів, а напередодні перетворення, у 1835 р. — 117 учнів у віці від 7 до 17 років. З них 55 навчалися в нижчому відділенні (підготовчому класі), 38 у першому класі і 24 у другому. Нижче відділення було дворічним, а два основних класи мали однорічний курс. З 117 учнів дітей дворян і чиновників було 72, купців — 7, міщан — 19, селян — 9, різночинців — 8, іноземців — 2.

П. Яненко, який у цей період навчався у підготовчому класі Катеринославського повітового училища, так описує методику навчання. Перед початком занять усі учні, по дзвінку, виходили в окрему кімнату і ставали по двоє в ряд. Черговий учень, у присутності вчителя, командував: «Весь клас до навчання марш! — і починалася урочиста хода до класу зі співом у ногу таблиці множення: «Дважды два — четыре, дважды три — шесть» і так

далі; до класу учні заходили за парти по своїх місцях; черговий учень, як командир, займав місце біля кафедри, а вчитель — на своєму місці. По закінченні співу таблиці множення, черговий подавав команду: «Весь клас до молитви!». Співали «Царю небесний», по закінченні співу, черговий читав молитву «Преблагий Господі».

Потім учитель сідав, а черговий командував: «Перша половина праворуч, а друга ліворуч, марш!». Усі учні виходили з-за парт, ставали вздовж обох стін класу шеренгою. Затим черговий командував: «Шикуйсь у півкола, марш!». У цей час обидві шеренги склали півкола біля стін, на яких висіли великі друковані картонні таблиці зі змістом того, що треба було вчити кожному півколу. У середині півкола стояв з указкою в руках старший учень, віданню якого доручалося півколо. Він керував навчанням і визначав покарання за неуважність — становив на коліна, переставляв учнів з останнього місця на перше і навпаки. Перші години займалися читанням, другі — писанням, сидячи на лавах, а треті — арифметикою в напівколах. По закінченні навчання, черговий командував: «Весь клас до молитви!» — співали «Достойно есть» і після прочитання молитви розходилися.

За даними Я.Д. Грахова і С.І. Верєбрюсова на 1 січня 1855 р. у Катеринославському училищі навчалось вже 162 учня, Павлоградському — 126, Бахмутському — 125, Олександрівському — 104, Новомосковському — 102 і Словоносербському — 57. Усього ж за 1843—1852 рр. у Катеринославському училищі навчалось 1 499 учнів (з них 859 дітей дворян і чиновників), Павлоградському — 1 042 (430), Бахмутському — 847 (362), Олександрівському — 728 (320), Новомосковському — 671 (330), Словоносербському — 481 (160). Проте, далеко не всі з них закінчили навчання. Протягом 1836—1854 рр. кількість тих, хто вибув з повітових училищ губернії до закінчення навчання, майже в 3,5 раза перевищувала число тих, які отримали відповідні атестати. Зокрема:

Назва училища	Вибули з атестатами	Вибули без атестату
Катеринославське	143	689
Новомосковське	80	190
Павлоградське	82	261
Бахмутське	74	365
Олександрівське	74	232
Словоносербське	55	24
Усього	508	1 761

Проаналізувавши ці дані, вони дійшли висновку, що більшу частину учнів у повітових училищах становили діти небагатих дворян і чиновників, які не мали коштів виховувати дітей у гімназії. При цьому серед них було відносно мало дітей спадкових дворян, які, будучи достатньо багатими, мали більше можливостей відправляти дітей для виховання в гімназії, військово-

навчальні та інші заклади. Разом з тим, повний курс училищ закінчували переважно діти дворян і чиновників, які з отриманням атестату могли без перешкод вступати на службу і отримувати перший класний чин без основного на те випробування. До закінчення курсу навчання вибували в основному діти, які належали до податних станів. Більше всього учнів вибувало з 2-го класу. Однією з причин великого відсіву, крім матеріальної, було те, що повітові училища не надавали прав на подальше навчання і зайняття вигідних посад, а для місцевого торгу та інших практичних потреб можна було задовільнитися елементарними знаннями в межах двох класів.

Основною метою заснування парафіяльних училищ Статут 1828 р. визначав «поширення первісних, більше або менше усякому потрібних відомостей, між людьми і самих нижчих станів». У парафіяльні училища приймалися діти всіх станів і обох статей, але не молодше 8 років, а дівчата не старше 11 років. Строк навчання в парафіяльних училищах, як і раніше, становив один рік, протягом якого дітям давали початки Закону Божого, вчили читати, писати, лічити, але в посадах і поселеннях, де багато ремісників, могли засновуватися другі класи, «для викладання деяких предметів, призначених для нижчого класу повітових училищ».

У Статуті реалізовувалась, як вже зазначалося, ідея, що виховання — найважливіший компонент навчання, в якому на перший план має бути поставлене виховання релігійне. Заняття в класі мали починатися і закінчуватися молитвами. Визначалося, що навчання в парафіяльних училищах триває 4 години, крім неділі і святкових днів. У сільських училищах навчання починалося після закінчення польових робіт і продовжувалося до їх початку наступного року. Більш точно визначення часу для відкриття і закриття училища повинно було вирішувати місцеве начальство з затвердження губернатора директора училищ, при цьому необхідно було дотримуватися, щоб навчання продовжувалося не менше п'яти або у всякому випадку чотири місяці. У містах і тих поселеннях, жителі яких займалися переважно ремеслами й торгівлею, навчання мало продовжуватися цілий рік, за виключенням літніх канікул тривалістю від 6 тижнів до двох місяців.

У поміщицьких селах парафіяльні училища, як і за Статутом 1804 р., ввірялися «просвещенной и благонамеренной попечительности самих помещиков», які могли доручати нагляд за ними благонадійним людям за своїм вибором. Вони мали керуватися настановами доглядачів повітових училищ. У казенних поселеннях усією навчальною частиною завідував учитель, а де більше одного вчителя, старший з них, який залежав безпосередньо від штатного повітового доглядача. Крім того ближчий нагляд за училищем доручався благочинному священнику, до відомства якого належала парафія. У 1840 р. була заснована також посада почесного блюстителя по нагляду за парафіяльними училищами, які затверджувалися губернаторами.

Парафіяльні училища у містах і казенних поселеннях утримувалися за рахунок міських і сільських товариств, а в поміщицьких мастках — за рахунок добровільних приношень поміщика. У поміщицьких мастках, господарством парафіяльних училищ завідували самі поміщики, а в посе-

леннях, що належали казні, церковні старости, у селах, де не було церкви, ці функції виконував один з найпочесніших жителів, за обранням товариства.

Штатний доглядач призначав учителями парафіяльних училищ «людей усякого звання», але виключно таких, які «показали на випробуванні в повітовому училищі, що мають необхідні для цього знання і здатність навчати. Товариства і поміщики, які засновували або утримували парафіяльні училища, могли подавати кандидатів на учительські посади». Учителі парафіяльних училищ вільного стану користувалися перевагами чиновників XIV класу, поки перебували на посаді, і отримували цей чин при звільненні, якщо прослужили «старанно і беспорочно» не менше 12 років. Будинки, в яких жили вчителі, звільнялися від воїнського постюю, а власні їх будинки і від усіх інших повинностей, виконання яких покладалося на тих осіб або товариства, що взяли на себе утримання училища.

Найбільш надійним засобом досягнення успіху виховання, вказувалося в Статуті, є прихильність учнів до наставника; він легко може набути її, впливаючи на учнів «не стільки погрозами і страхом, скільки лагідним, ласкавим переконанням та повчальним прикладом, утримуючи їх з батьківською ніжністю від проступків і помилок, вирішуючи їх сумніви, помічаючи в них і схвалюючи всі похвальні спонукання: співчуття до нещастя, любов до справедливості, старання в навчанні, до трудів свого звання і взагалі до корисної діяльності». Водночас у Статуті дозволялося використовувати у випадку потреби і тілесні покарання, але не інакше, як після застосування всіх інших засобів впливу: вмовляння, догана, заборона брати участь в іграх, залишення учня на декілька годин у закритому класі тощо.

У другій чверті XIX ст. сільських парафіяльних училищ, підвідомчих Катеринославській гімназії, після їх закриття у 1832 р. було небагато. Але така картина була характерна в цілому для всієї України. Скажімо, на весь Одеський навчальний округ, який включав чотири губернії, у 1834 р. діяло лише 19 парафіяльних училищ. На початку 1836 р. на Катеринославщині існувало 3 училища: Петриківське (Новомосковський повіт), Кримське й Нижненське (Слов'яносербський повіт), однак у 1840 р. було закрите училище в Кримському, а в 1843 р. в Нижненському. У цьому ж році Петриківське училище перейшло у підпорядкування міністерства державного майна.

До 1854 р. були відкриті 4 нові училища: у 1836 р. на підставі височайше затверджених 26 січня 1834 р. Правил про матроські товариства і цехи засновано училище для дітей матросів у м. Нікополі, у 1843 р. відкрилося Слов'яносербське, у 1853 — Верхньодніпровське і в 1854 р. — Петрівське. Значно більше, ніж у попередньому періоді відкривалося парафіяльних училищ у поміщицьких селах. Зокрема, у 1837—1854 рр. діяла школа у маєтку поміщика Алфьорова (Верхньодніпровський повіт), у 1848—1849 рр. — у селі поміщика Дьякова Максимівці (Олександрівський повіт), у 1839 р. відкрилася школа в маєтку поміщика Скалона в Божедарівці (Верхньодніпровський повіт), а в 1854 р. — в маєтку поміщика Міюковича Петрівці (Слов'яносербський повіт).

У Лоц-Кам'янській школі після її переходу до відомства шляхів сполучення поряд з дітьми лоцманів, як зазначалося, почали навчатися і кантоністи відомства. Оскільки вчителі приділяли основну увагу навчанням кантоністів, то кількість лоцманських дітей не перевищувала 15 учнів. Незадоволені батьки у 1849 р. прийняли рішення відокремити свою школу від кантоністської і доручили викладання в ній місцевому священнику з помічником. Кількість учнів у школі поступово зростає до 60.

Діяли також парафіяльні класи при Катеринославському, Новомосковському, Павлоградському, Бахмутському і Олександрівському повітових училищах. Всього на 1 січня 1855 р. в цих школах навчалося 474 учня (463 хлопчики і 11 дівчат), найбільше учнів навчалося у Катеринославському (84), Павлоградському (70), Новомосковському (64), Бахмутському (61), Нікопольському (60), Олександрівському (57), Божедарівському (34) училищах. Причому 28% учнів становили діти спадкових і особистих дворян, насамперед у Катеринославському (39), Павлоградському (20), Новомосковському (22), Бахмутському (11), Олександрівському (24) училищах. Жалування вчителів становило від 85 крб. у Слов'яносербському до 147 крб. у Павлоградському і до 165 крб. у Бахмутському училищах.

Аби зменшити витрати на утримання шкіл, у 30-х рр. XIX ст. здійснюються заходи щодо широкого впровадження системи взаємного навчання. Статут 1828 р. визначав, що навчання в парафіяльних училищах могло здійснюватися або у звичайний спосіб, або за методом Ланкастера, причому підкреслювалось, що у всіх містах, містечках і поселеннях, де жителів не менше тисячі, начальство парафіяльних училищ має намагатися вводити спосіб взаємного навчання. Виконуючи цю вимогу Статуту, ланкастерська система наприкінці 1838 р. була запроваджена у всіх парафіяльних класах при повітових училищах губернії. В інших парафіяльних училищах діти навчалися звичайним способом. З метою допомоги в організації її впровадження, у Катеринославі спеціально була зібрана нарада учителів нижчих відділень повітових училищ, на якій, як зазначалося, вчитель Катеринославської гімназії М.І. Садовський пояснив їм сутність організації навчання цим методом. Це, дійсно, допомогало вирішити складні проблеми охоплення навчанням ширшого кола дітей при обмежених ресурсах. Так, у парафіяльному училищі Бахмута один учитель навчав 106 учнів.

Певні кроки в розширенні можливостей набуття нижчими станами початкової освіти були здійснені урядом наприкінці 30-х — в 40-х рр. XIX ст. За указом 1830 р. розпочалося створення волосних училищ, які готували писарів для сільських управлінь. Училища відкривалися по одному на волость і утримувалися за рахунок особливого збору з державних і удільних селян. Саме з їх створенням В.І. Фармаковський пов'язував виникнення дійсно народних шкіл. Вони числились у відомстві приказів громадської опіки, учням надавалися навички читання, письма, діловодства. В училищах навчалося близько 10% селянських дітей шкільного віку. У створенні таких училищ були зацікавлені різні міністерства — внутрішніх справ, фінансів, гриниче відомство тощо. Передусім, це стосувалося міністерства фінансів,

П.Д. Кисельов

оскільки у віданні створеного в його складі у 1811 р. департаменту державного майна знаходилися державні селяни.

У 1836 р. з метою перетворення управління цим сектором державного господарства було засновано V відділення власної його імператорської величності канцелярії, якому і підпорядкувався департамент, вилучений з міністерства фінансів. У грудні 1837 р. було створене окреме міністерство державного майна, керівником якого призначили П.Д. Кисельова, який користувався особистою довірою Миколи I. Саме перед ним імператор поставив завдання здійснити реформу управління цією другою за чисельністю категорією селян. За останньою, десятою ревізією (1858 р.)

їх нараховувалося понад 9 млн. осіб, або більше ніж 45% сільського населення Європейської Росії. У зв'язку з тим, що в Україні кріпацтво було запроваджене лише наприкінці XVIII ст., категорія державних селян тут була ще численнішою: на Правобережжі вони становили 42%, а на Лівобережжі і Півдні ще більше — відповідно 67,2% та 69%. У Катеринославській губернії питома вага державних селян у 1834 р. становила 51,7% населення.

Реформа управління державними селянами розглядалася П.Д. Кисельовим і Миколою I як перший етап загальної селянської реформи. Ця реформа, що дістала назву «кисельовської», в основному була проведена в 1837–1841 рр. Поліпшення селянського господарства в уявленні графа П.Д. Кисельова та його співробітників нерозривно пов'язувалося з поширенням початкового шкільного навчання, оскільки без набуття елементарної грамотності державними селянами важко було сподіватися на реалізацію господарських і культурних нововведень.

Тому в ході реформи відбувався процес планомірного і систематичного створення парафіяльних училищ. Спочатку планувалося відкрити школи в кожній громаді, але у зв'язку з обмеженістю ресурсів було прийнято рішення (в 1845 р. щодо дев'яти західних, а в 1851 р. і щодо всіх інших губерній) обмежитися лише одним училищем на волость. При міністерстві засновувався Вчений комітет, в якому на посаді старшого члена комітету з народної освіти близько чверті століття (1838–1862) працював відомий російський педагог князь В.Ф. Одоєвський. Комітет займався підбором і складанням підручників для шкіл, виданням різних керівництв, складанням і розсиланням на місця методичних вказівок для вчителів.

Височайше затвердженням 30 квітня 1838 р. наказом міністру державного майна і Установленням про управління державним майном на

міністерство поклалося поступове заснування у сільських товариствах парафіяльних училищ і освіта молодих людей з селян для призначення їх на посади волосних і сільських писарів.

На першому етапі, у 1838 р., було дозволено віддавати селянських хлопчиків благонадійним священникам для навчання Закону Божому і грамоті, для чого брали з кожних 1 000 душ населення на навчання по одному хлопчику. Священник за навчання кожного з них отримував, понад витрати на харчування, по 17 крб. на рік. Після закінчення навчання у священників, хлопчики на один рік розподілялися для практичних занять у палати державного майна, окружні і волосні правління, а потім, залежно від здібностей, призначалися на ті чи інші писарські посади. Оскільки досвід був успішним, то було прийнято рішення перейти до заснування постійних парафіяльних училищ на селі.

В.Ф. Одоєвський

У 1842 р. П.Д. Кисельов запропонував «з метою поширення і утвердження між державними селянами релігійно-моральної освіти і першопочаткових для кожного стану більш або менш потрібних відомостей організувати для сільського юнацтва училища для підготовки писарів, рахівників, для межових робіт тощо і припинити направлення учнів у міські школи». З кожних 1 000 душ населення на навчання до них брали по одному хлопчику. Ці училища мали широкий профіль підготовки своїх вихованців. Поруч з переліченими категоріями вони випускали також фельдшерів, коновалів тощо. Серед учнів було багато сиріт, які поступали до училищ безпосередньо з виховних будинків, і в подальшому 10 років (обов'язкова вислуга) залежали від сільських та волосних установ. Через 10 років вони могли бути приписані до селянського стану і отримати обов'язковий земельний наділ.

Згідно з указом від 27 червня 1842 р. школи міністерства державного майна були узгоджені зі Статутом 1828 р. і міністерство розпорядилося всі навчальні заклади, які існували в той час у казенних поселеннях під різними назвами, перетворити на парафіяльні училища і припинити також віддачу хлопчиків священникам. Указом 23 листопада 1842 р. визначалися завдання і межі навчання. Загальний нагляд за організацією навчання покладався на міністра народної освіти і обер-прокурора Св. Синоду. На міністерство державного майна покладалися турботи про благоустрій училищ, забезпечення приміщеннями, посібниками, сплату жалування вчителям.

Зміст курсу навчання в цих училищах, їх управління, система нагляду за ними, вибір наставників і способи утримання були детально визначені в «Настанові для управління сільськими парафіяльними училищами в

поселеннях державних селян», виданому міністерством у липні 1843 р. Настанова слугувала головною підставою для управління цими училищами до 1866 р., тобто до передачі їх у відання земств. Навчальні заклади засновувалися в великих селищах, населених виключно державними селянами. До них приймали дітей з 8 років за бажанням батьків. Навчання тривало три роки, після закінчення училища третину найбільш здібних учнів направляли на службу в палати державного майна в округи в якості помічників.

Призначенням училищ, на погляд міністерства, мало слугувати не тільки поширення серед селян знання грамоти і рахування, не тільки потрібних у селянському побуті первісних відомостей по сільському господарству, але, головним чином, утвердження серед селян правил православної віри і обов'язків вірноподданства, як головних засад моральності й порядку. Значна увага зверталася на навчання каліграфії та усній лічбі. Тому, крім грамоти, передбачено було викладати в нових школах Закон Божий з церковним співом, головні основи сільського господарства, чотири дії арифметики, з умінням рахувати на рахівницях, і навіть вивчати поліцейський статут, складений так, що у ньому в зрозумілій формі для селянина викладались його обов'язки, як православного, вірнопідданого, члена суспільства і родини. В статуті всі ці правила були викладені у формі коротких заповідей, які легко було запам'ятати.

Хоча повний курс навчання був визначений у три роки, саме навчання проводилося тільки у вільний від польових робіт час, але батькам надавалося право брати дітей з училища у будь-який час. Кращі учні ставали волосними і сільськими писарями за згодою батьків. Ці, хто поступив у волосні писарі, звільнялися від рекрутства.

Викладання ввірялося сільським священикам, так як в організації сільських училищ брало участь і духовне відомство. Спархіальне начальство повинно було дбати про «обрання гідних наставників з місцевих священиків, дияконів і паламарів, або із тих, хто закінчив курс вихованців семінарії». Священники охоче погоджувалися працювати в казенних школах, де їх праця винагороджувалася. Для більшої частини церковнослужителів, особливо для випускників духовних семінарій, які не отримали парафії, це було «найкраще місце в житті». Діяльність наставника сільського училища було набагато вигідніше і почесніше служби паламарем: вчитель отримував річне жалування і готову квартиру з опаленням і освітленням.

Утримання їх було віднесене на рахунок «частних» земських повинностей (місцеві, або земські повинності в дореформений час поділялися на державні, губернські та «частные», тобто станові). Таким чином, школи утримувалися за рахунок зборів із самих державних селян, розмір яких встановлювався палатами державного майна і затверджувався міністром на три роки. На утримання кожної школи призначалося 250 крб. на рік. Учителю отримував жалування за певним штатом. Якщо число учнів не перевищувало 20, то його жалування становило 85 крб., якщо на вчителя припадало понад 30 учнів, то його оклад підвищувався до 110–115 крб. За умови, що кількість учнів перевищувала 50 осіб, призначався помічник учителя з окладом 75 крб. Стимулювався і рівень кваліфікації вчителів: випускники семінарії за

Карта округів управління державним майном у Катеринославській губернії

вислугою шести років отримували півтора окладу, а через 12 років — подвійний оклад.

У 1853 р. було вирішено мати в кожній волості по одному постійному училищу, інші ж училища в волості визнавалися тимчасовими і мали переводитися кожні 6 років з поселення в поселення, виходячи з місцевої потреби, щоб «усі товариства поступово могли скористатися навчанням».

У школах казенного відомства серед учнів з'явилися дівчата, і їх чисельність щорічно збільшувалась. У зв'язку із збільшенням кількості дівчат у школах, було визнано необхідним готувати сільських наставниць з селянських дівчат, переважно круглих сиріт, шляхом віддачі їх в навчання, на рахунок громадського збору, сільським священникам, які заслуговують на особливу довіру, з платою від 15 до 30 крб. за кожен рік. На початку 50-х рр. ця практика була поширена і на Катеринославську губернію. Після навчання вони призначались в училища, в яких навчалось багато дівчат. У 1853 р. всі училища були поділені на два розряди, в першому розряді, тобто тих, де було від 50 до 100 учнів, якщо в тому числі було багато дівчат, призначалась особлива наставниця, замість помічника вчителя. Вони отримували жалування, нарівні з помічниками вчителя, 75 крб. на рік.

На початку реформи для державних селян діяло лише 60 шкіл, міністерство передбачало поступово — протягом десяти років — відкрити 2 000 училищ в казенних поселеннях Російської імперії. У підсумку, через 18 років, коли П. Д. Кисельов залишив посаду міністра, в Росії діяло 2 551 училище із 111 тис. учнів, серед яких 18,5 тис. дівчат, вони стали найпоширенішими селянськими народними школами. Як наслідок, грамотність державних селян була значно вищою, ніж приватновласницьких, хоча за підрахунками чиновників міністерства державного майна в 1864 р. один грамотний припадав на 300–400 неграмотних державних селян.

Процес створення парафіяльних училищ, які знаходилися у віданні відомства державного майна, торкнувся і Катеринославської губернії. У 1844 р. в губернії функціонувало вже 36 таких училищ з 1 197 учнями, а через 10 років їх кількість зросла до 42. У них працювало 55 учителів і навчалось 2 348 учнів, у тому числі 375 дівчат. У наступні декілька років кількість училищ збільшилась до 54. Для порівняння: у двох інших південних губерніях України — Херсонській та Таврійській — у 1844 р. діяло відповідно 14 та 24 училища.

Продовжували діяти і школи-«дяківки» з українською мовою навчання, утримувані власним коштом. Про навчання у такій школі у дяка отця Тимофія, який славився здібностями викладача і мав у себе по десятку учнів, в 30-х рр. XIX ст. у Підгородньому біля Катеринослава згадував П. Яненко. Плата на місяць становила 1 крб. асигнаціями (33 коп. сріблом). Учитель, зазначає П. Яненко, учив, мабуть, за методом того часу, коли сам вчився десь у 60-х — 70-х рр. XVIII ст. Учень отримував старий буквар і по ньому розпочиналося навчання таким чином: учитель показував літери — а, б, в, — к, л, м, п. та інші й наказував називати їх — «аз», «буки», «веди», «како», «люди», «мислете», «покой» — тощо. Для одного уроку задавався один друкований рядок. Після того, як учень твердо вивчив усі літери,

починали вчити склади: букиазба, ба, ведиазва, ва, мислетиазма, ма, покойа-зпа, па, потім переходили до потрібних складів: аз земляеръ, азъ, буки арцы азра, бра, како арцы азра, кра, добро арцы азра, дра. З вивченням складів, праця вчителя полегшувалася: він задавав уроки — молитви та ін. Це вчили при ньому у голос, кожний своє, а вчитель виправляв то невірну вимову, то пропуски, потім питає у певному порядку.

Після вивчення кожним учнем букваря влаштовувалося свято: всі учні в цей день звільнялися від занять, учень приносив великий горщик молочної пшонної каші, укритий новою хустиною, яку він вручав учителю як нагороду за працю. Після того як каша всіма учнями з'їдалася, горщик розбивався на дрібні друзки.

Вивчивши буквар, учні починали вчитися писати прописи літер гусиним пером на дерев'яній чорній дошці крейдою, розведеною як чорнило. Займаючись щоденно письмом та повторенням букваря, добре завчивши написання всіх літер, учень отримував зошит, в якому мав писати великими літерами речення, наприклад: «Аще кто хоцет много знать, тому подобает мало спать». Навчившись добре писати, починали вчити псалтир і часослов. Цим і обмежувалося навчання.

Подальший розвиток у другій чверті XIX ст. отримали приватні навчальні заклади. У Статуті 1828 р. зазначалося, що «для сприяння видам уряду у поширенні освіти, дозволяється відкривати приватні навчальні заклади». Вони могли бути двох видів: або тільки для навчання (школи), або для навчання, утримання та виховання учнів (пансіони). Варто зазначити, що до 1828 р. не було істотної різниці в назвах «приватна школа» і «приватний пансіон». Навчати дітей обох статей разом дозволялося тільки в школах і тільки за умови, що вони мають не більше 11 років.

Для відкриття приватного навчального закладу засновник мав подати клопотання місцевому начальству, в якому повинен був представити його «план», де мав міститися детальний опис того: якого роду планується відкрити заклад, які предмети в ньому будуть викладатися, скільки і яких учителів буде, яка передбачається найбільша чисельність учнів, де і в якому приміщенні буде розміщуватися заклад. На засновника покладалася й відповідальність за добір учителів.

Приватні заклади, які за кількістю предметів були не вище повітових училищ, відкривалися з дозволу губернського директора училищ, а для заснування навчального закладу, програма якого була вищою за повітове училище, потрібний був дозвіл університету. Після 1833 р. дозвіл на відкриття приватних пансіонів міг надати лише міністр народної освіти.

У 1835 р. було прийняте «Положення про приватні навчальні заклади», яке детально регламентувало порядок їх заснування і функціонування. У ньому були вироблені єдині вимоги щодо приватних шкіл і пансіонів, введені посади інспекторів для нагляду за ними у всіх навчальних округах. Приватні пансіони і школи повинні були суворо наближатися за своїми цілями, планами і комплектуванням за становим принципом до відповідних навчальних закладів: гімназій, повітових і парафіяльних училищ. Жіночі пансіони

і школи, які не мали аналогів у державній системі освіти, були підведені під своєрідну класифікацію «відмінних», «хороших» і «посередніх». Положення проіснувало без змін до 1857 р.

Приватні навчальні заклади дозволено було відкривати лише особам, які мали права вчителів і наставників, свідоцтво про «гарну поведінку», обов'язково російське підданство.

До приватної освіти відносилася і домашня форма освіти. Її надання було врегульовано «Положенням про домашніх наставників і вчителів» 1834 р., яке передбачало, що домашні наставники виконували навчальні та виховні функції, а особи у званні домашніх учителів обмежувалися здійсненням лише навчального процесу. Виходячи з професійних функцій домашніх наставників, до них висувались такі вимоги: закінчена освіта у вищих навчальних закладах (атестат дійсного студента чи диплом на вчений ступінь, у тому числі від духовної академії). Особам, які не здобули повну вищу освіту, Положенням 1834 р. надавалось право отримати звання домашнього вчителя, склавши іспити з предметів, яким вони потім будуть навчати, в університеті або гімназії. Іспити складалися з двох частин: спочатку кандидат відповідав усно на кілька питань з кожного предмета, які збирався викладати, а потім мав написати короткі міркування на задану тему щодо головного предмета випробування. На завершення він повинен був прочитати пробну лекцію.

Загальне спеціальне випробування для домашніх учителів охоплювало такі предмети: 1) Закон Божий, Священну і церковну історію; 2) один з предметів гімназійного курсу, до викладання якого призначав себе кандидат; 3) граматичне знання російської, а для іноземців — рідної мови; 4) арифметика; 5) географія; 6) загальна історія. Вони здавалися в обсязі їх викладання в повітовому училищі. Випробування відбувалися за тими ж правилами, що і для вчителів повітових училищ.

Домашні наставники і вчителі вважалися такими, які знаходяться на державній службі і отримують класні чини, починаючи з XIV класу, а також нагороди медалями і орденами. Ті, хто досягнув похилого віку або зазнав невиліковної хвороби, отримували позитивні допомоги із спеціального капіталу опіки, що знаходився в департаменті народної освіти. Цей капітал складався зі зборів, які збирались на підставі положення 20 лютого 1823 р. зі свідоцтв на право навчання у приватних будинках, з атестатів на звання наставників і вчителів за новим положенням. «Положення про пенсії і одноразові допомоги домашнім наставникам і вчителям» було вироблено і видано пізніше, у 1853 р. Повна пенсія за 25-річну службу призначалась домашнім наставникам у розмірі 270 крб. сріблом, домашнім учителям, учителькам і наставницям — 160 крб. сріблом, незалежно від суми винагороди, яку вони отримували у приватних будинках.

Приватні пансіони і школи у другій чверті XIX ст. зосереджувалися переважно у Катеринославі, причому чоловічі засновувалися виключно з метою підготовки дітей до вступу у перші класи гімназії. Жіночі відкривалися на ступені повітових і парафіяльних училищ. Тут варто зазначити, що у повітових містах пансіони другого розряду не могли довго існувати внаслідок обмеженості контингенту і, відповідно, із-за нестачі коштів. У жіночих закладах

викладалися в обсязі повітових училищ: Закон Божий, російська мова, географія, загальна і російська історія, арифметика, французька і німецька мови, чистописання, малювання, музика, танці, жіноче рукоділля, з часом набуло популярності викладання короткої теорії і історії російської словесності. У пансіонах на ступені парафіяльних училищ вихованки вивчали Закон Божий, читання і письмо російською, французькою і німецькою мовами, арифметику, чистописання, а в деяких ще викладались танці й жіноче рукоділля.

У другій чверті XIX ст. в Катеринославській губернії функціонували 7 чоловічих пансіонів, з них п'ять у Катеринославі: І.І. Любачинського (1820—1835), К.І. Герна (1821—1831), Чигиринцева (1831—1834), А.М. Черкасова (1835—1848) і М.М. Ларуя (1835—1847), один на ступені повітового училища — домашнього вчителя Кука — в Бахмуті (1844—1850), у колонії Ейнлаге в Олександрівському повіті діяв пансіон на ступені парафіяльного училища менонітів Гаденкнехта і Разена (1844—1851).

Якщо говорити про жіночі пансіони, то в цей період діяли 10 пансіонів, з них 6 на ступені повітових училищ, зокрема 5 у Катеринославі: М.Д. Понятовської (1828—1854), Б. Петровської (1830—1837), К. Следкової (1828—1837), який потім перейшов до О. Усікової (1837—1842), Башкатової з 1838 р., Байлат з 1846 р. і один у Бахмуті — Олени Кук (1848—1849). Діяло також 4 жіночі пансіони і школи на ступені парафіяльного училища: Стешенкової у Катеринославі (з 1848 р.), у Бахмуті Ольги Акімової (1844—1847) та Мальцевої (з 1850 р.) і Леньової у Павлограді (з 1850 р.) Скажімо, у пансіоні О. Акімової навчали Закону Божому, російській граматиці, арифметиці, чистописанню, рукоділлю. Приймалося 20 дівчат, плата за їх навчання становила від 15 до 20 крб. сріблом на рік.

Серед жіночих пансіонів виділявся, відкритий у вересні 1825 р., жіночий пансіон колишньої інспектриси Полтавського інституту шляхетних дівчат Любові Головної, на ступені повітового училища. Після її смерті у березні 1828 р. пансіон перейшов до її доньки Марії Дмитрівни, яка разом з матір'ю працювала класною дамою в Полтавському інституті. У 1829 р. вона вийшла заміж за А.С. Понятовського, який теж викладав у пансіоні. Пансіон набув такої популярності, що вихованок до нього привозили не тільки з Катеринославської і сусідніх губерній, але й з Криму і Кавказу. Він діяв до смерті М.Д. Понятовської у жовтні 1854 р. Плата за навчання становила 650 крб. з повної пансіонерки і 350 крб. — з напівпансіонерки. Про популярність пансіону свідчить зростання кількості вихованок, які в ньому навчалися: при відкритті пансіону до нього вступило 16 дівчат, у 1828 р. навчалось вже 23, у 1830 р. — 35, у 1834 р. — 43 і в 1835 р. — 56.

Подальший розвиток у другій чверті XIX ст. отримало шкільництво іноземних колоністів. Після створення міністерства державного майна колоністські округи у 1837 р., з підпорядкування відомству іноземних поселенців, перейшли в його відання. Органами внутрішнього самоврядування виступали окружні прикази. Початкові школи були восьмирічними, навчання в них було обов'язковим для всіх без винятку дітей шкільного віку віком від 7 до 14 років.

Відвідування регулювалося прийнятими в колоніях у 1841 р. «Правилами відвідування сільських шкіл і дитячого навчання». За цим документом кожний господар був зобов'язаний від початку жовтня і до кінця березня щодня відправляти своїх дітей віком від 7 років і старше до школи на заняття, а по неділях — на читання катехізису або урок Закону Божого. Вчителю належало вести суворий облік відвідування усіх учнів. Після закінчення ранкових і післяобідніх занять, а також після читання катехізису учитель мав проводити перевірку присутності. Якщо причина відсутності учня виявлялась неповажною, його батьків карали штрафом. За кожний пропуск занять без поважної причини встановлювався штраф у 3 копійки сріблом. Гроші стягувалися за квитанцією й надходили до шкільної каси. Ці кошти використовувались на придбання підручників для бідних дітей, на заохочення старанних учнів, які складали екзамени на «відмінно». Якщо сім'я була не в змозі сплатити штраф, заміняли його громадськими роботами, виходячи із принципу: половина робочого дня за кожний пропуск учнем школи без поважної причини.

У 1841 р. у колоніях дев'яти округів налічувалося 189 шкіл, в яких навчалось 9 766 учнів. У середині XIX ст. на одну школу припадало в середньому: в Херсонських колоніях — 135 учнів, Катеринославських — 82, Таврійських — 75. Що стосується Катеринославської губернії, то 1855 р. у німецьких колоніях, розташованих на її території, діяло 52 навчальні заклади з 4 152 учнями (2 195 хлопчиків та 1 957 дівчат). У школах існувало велике різноманіття в програмах, у виборі дисциплін. Діти переважно вивчали основи арифметики, читання, письмо, географію Росії, німецьку мову, Закон Божий, катехізис, біблійську і церковну історію. Головним завданням школи вважалося навчання дітей читанню, письму, лічбі, а також засвоєння напам'ять катехізису і отримання понять про основні догмати віри. Вивчення російської мови, внаслідок повної автономності колоній, до 1866 р. було необов'язковим.

Поступово стало зрозумілим, що монополізація освіти духовенством стає гальмом для розвитку шкільної справи. Духовенство як протестантське, так і католицьке довго опиралось спробам сільських товариств розширити курс навчання, вважаючи школу виключно парафіяльною, церковною установою, яка не має і не може мати іншого призначення. Однак потреба у кваліфікованих педагогах, особливо тих, які володіють російською мовою, стимулювала відкриття навчальних закладів середньої ланки. Ними стали чотирикласні центральні училища, орієнтовані на підготовку вчителів для сільських шкіл, волосних писарів, а також кістерів (помічників пастора).

Першими серед колоністів зрозуміли важливість цього меноніти. Тому саме в колонії Орлов Молочанського менонітського округу (Таврійська губернія) ще на початку 20-х рр. відомий менонітський реформатор освіти Й.Й. Корніс відкриває перше таке училище. У 1835 р. відкривається друге училище округу в колонії Гольбштадт Бердянського повіту. У 1842 р. аналогічне училище засновується в Катеринославській губернії, в Хортиці, для менонітів Хортицького округу. У ньому навчалось 180 учнів і працювало 5 вчителів. Тут, крім російської і німецької мов, учні вивчали загальну і російську історію, географію, арифметику, педагогіку, чистописання і співи.

Викладання велося німецькою мовою. Центральними училищами відали органи колоністського самоврядування — окружні прикази. Кошти на їх утримання склалися з відрухувань сільських общин, внесків просвітницьких установ, пожертвувань приватних осіб.

Значний внесок у розвиток менонітських шкіл вніс Генріх Франц. Учитель-професіонал, який пропрацював у початковій школі багато років, він з 1846 р. до 1858 р. працював у Хортицькому центральному училищі і мав великий вплив на студентів. Автор підручника з арифметики, він був одним з ініціаторів створення цілісної системи освіти, під його керівництвом шкільна освіта в Хортиці в середині XIX ст. вважалася найбільш зразковою серед усіх німецьких колоній, а Хортицьке училище — найбільш передовим серед менонітських колоній України.

Другою великою спільнотою, яка мала свої особливості в управлінні, а отже, і в організації освітньої справи, були євреї. У них традиційно існувало, як зазначалося у попередньому розділі, три типи шкіл: талмуд-тори, хедери і ешибати. У 1840 р. урядом був створений «Комітет по визначенню заходів докорінного перетворення системи єврейської освіти», який мав розглянути також заходи перетворення системи єврейської освіти. 22 червня 1842 р. всі єврейські навчальні заклади були підпорядковані нагляду міністерства народної освіти, а для сприяння «Комітету по визначенню заходів докорінного перетворення євреїв Росії» створена тимчасова Комісія з освіти євреїв з кількох рабинів і вчених євреїв із завданням виробити детальний план освіти євреїв. Комісія розпочала свою роботу у 1843 р. і наступного року завершила роботу.

Невдовзі, 13 листопада 1844 р., послідував ряд важливих постанов: указ міністру народної освіти про заснування особливих училищ для освіти єврейського юнацтва, виклад головних підстав освіти євреїв, Тимчасові правила про підпорядкування єврейських учених і навчальних закладів і домашніх учителів нагляду міністерства, Положення про казенні єврейські училища, Положення про рабинські училища, Положення про єврейські приватні навчальні заклади і домашніх учителів. Водночас була ліквідована єврейська общинна автономія внаслідок скасування кагалів, єврейське населення перейшло у відання загальних органів управління.

Згідно указу Миколи I «Про освіту єврейського юнацтва» від 13 листопада 1844 р. створювались казенні училища першого і другого розрядів, які у навчальному відношенні відповідали парафіяльним і повітовим училищам, рабинські училища — гімназіям і призначалися для підготовки вчителів для нижчих училищ, а також рабинів. Тим самим, зазначає В.О. Яшин, держава запропонувала євреям етнічні школи із викладанням світських дисциплін, створювані в рамках «примусового просвітництва». Головною метою цієї нової системи єврейських училищ визначалось «поступове зближення євреїв з християнським народонаселенням і викорінення забобонів і шкідливих упреждень, які вселяє вчення талмуду». Право євреїв навчатися в загальних державних і приватних християнських навчальних закладах залишалось в силі.

Усі існуючі єврейські учені і навчальні заклади, відкриті по особливим постановам з дозволу міністерства, і домашні учителі підпорядкувалися

віданню особливих тимчасових губернських і повітових комісій. Складалися ці комісії, як правило, з одного вчителя гімназії чи повітового училища, рабина і одного представника від єврейського купецтва під головуванням відповідно директора губернських народних училищ і доглядача повітового училища. У Катеринославській губернії вони були створені восени 1845 р. у Катеринославі та Новомосковську, Павлограді і Бахмуті.

На підставі указу «Про освіту єврейського юнацтва» казенні єврейські училища першого розряду були відкриті у Катеринославі (1850 р.), Павлограді (1852 р.), Бахмуті (1856 р.) та Новомосковську (1858 р.). В училищах першого розряду вивчали: закон Єврейський, читання й письмо російською та давньоєврейською мовами з початками граматики, чотири перші дії арифметики з поняттями про міри, ваги і гроші, які використовувалися в Росії, чистопописання. Курс навчання був розрахований на два роки. Училищем першого розряду завідував особливий доглядач, християнин, підпорядкований штатному доглядачу повітового училища. В адміністративному і господарському відношенні єврейські училища підпорядковувалися загальним правилам навчального відомства.

Утримувалися казенні єврейські училища за рахунок зборів із шабашних свічок. Тимчасові правила справляння цього збору були складені у 1845 р. і в подальшому поновлювалися указами Сенату 1849, 1850, 1852 рр. Міністерство внутрішніх справ за погодженням з освітнім відомством щорічно визначало розмір коштів, які губернські правління мали виділяти навчальним закладам з цього збору. Губернське ж правління з свого боку робило розкладку сум на окремі єврейські товариства. Останні в особі ратуш і міських дум кожне півріччя надсилали безпосередньо до навчальних закладів суми, які причитались з них. На утримання училища першого розряду, згідно штатного розпису, асигнувалося 1 200 крб., у тому числі жалування доглядачу, який також викладав російську мову і арифметику, 250 крб. і по 225 крб. двом учителям єврейських предметів.

Як зазначав П. Марек, добровільно своїх дітей у казенні училища ніхто не віддавав, навчання в них було подобою рекрутської повинності, більшість батьків намагалася віддати дітей у традиційні навчальні заклади. Тому урядом під суворий контроль місцевого навчального керівництва були поставлені і приватні єврейські школи: талмуд-тори, хедери і ешибати.

Найбільш поширеним типом навчальних закладів були хедери. У Катеринославській губернії станом на 1 січня 1855 р. діяли 25 хедерів і 1 талмуд-тора, в яких навчалася 308 учнів. У хедерах навчалися тільки хлопчики, навчання для приходящих учнів за обумовлену плату, зазвичай, відбувалося на квартирі меламеда. Заняття були організовані, як правило, у трьох групах. Молодша група (з трьох років) вчила азбуку і читання текстів на івриті без перекладу. Середня група (з п'яти років) вивчала Тору з коментарями і початкові відомості про Талмуд. Старша група (з восьми років) займалася вивченням Талмуду.

З 1845 р. учителі в хедерах — меламенти — мали здавати екзамени з граматики івриту та інших єврейських предметів, а через три роки ще й з російської та німецької мов. Здача екзамену була підставою для отримання в губернській та повітових училищних комісіях річних свідоцтв на право

викладання. Ті, хто не здав ці екзамени, утримували нелегальні хедери. Наприкінці XIX ст. нагляд над хедерами був покладений на рабинів.

Серед грецького населення на Маріупольщині крім грецького парафіяльного училища у другій чверті XIX ст. діяла незначна кількість приватних навчальних закладів — парафіяльних училищ та шкіл грамоти, які існували при церквах або в будинках приватних осіб і утримувались на кошти, що складались з платні за навчання. В селах Маріупольського повіту на початок 60-х рр. XIX ст. було 22 невеликі школи, утримувані коштом громад-парафій. У них, за офіційними даними, працювало 22 вчителів і навчалось 649 учнів, тобто близько 16% всіх грецьких дітей округу.

Прийнятий урядом Миколи I політичний курс вимагав особливої уваги до становища православної церкви. Згідно з Основними державними законами вона визнавалась «найголовнішою і пануючою в Російській імперії». За царювання Миколи I помітно збільшилась кількість монастирів і храмів, зростала чисельність релігійних видань. Усього в середині XIX ст. нараховувалося 32 тис. церков, які обслуговувало майже 114 тис. священників. Протягом 20-30-х рр. зросла і мережа духовних навчальних закладів, у тому числі і в Катеринославській губернії, де в другій чверті XIX ст. відкрились два духовних училища. Почасти це було пов'язано з тим, що, як зазначав Н.Г. Пом'яловський у «Нарисах бурси», у суспільство помалу проникала свідомість якщо не користі науки, то її невідворотності. Треба було пройти хоча б парафіяльне навчання, щоб мати право зайняти місце паламаря в селі.

Восени 1825 р. було відкрите Маріупольське духовне училище. Училище мало свою особливість — воно готувало священників до служби рідною мовою в парафіях грецьких сіл Приазов'я. Біля витоків училища стояв священник і просвітник з Сартани Володимир Мурафу. Саме з його ініціативи духовне правління Маріупольського грецького округу домоглося дозволу у Св. Синоду на відкриття в місті духовного училища. Щоб прискорити відкриття училища, В. Мурафу запропонував на перших порах розташувати його у власному будинку в Сартані. Училище складалося з двох старших класів повітового і двох нижчих класів парафіяльного училищ. У 1831 р. була зведена будівля для училища у Маріуполі і воно було переведено туди.

Матеріальне становище навчального закладу було складним, будинок з 1831 р. до 1847 р. жодного разу не ремонтувався і прийшов у такий стан, що довелося його покинути і перейти в наймане приміщення. Під час Кримської війни англо-французька ескадра навесні 1855 р. увійшла в Азовське море і з'явилася на маріупольському рейді. Після артилерійського обстрілу висадився десант. У зв'язку з загрозою з боку ворога училище було переведено в селище Карань, де існувало близько року тільки номінально. 15 березня 1856 р. обер-прокурор Св. Синоду розпорядився закрити училище, а його будівлю і майно продати з аукціону. Учні ж були переведені до Катеринославського і Бахмутського училищ. Рік по тому духовне училище в Маріуполі знову було відкрите, тепер воно іменувалося духовним повітовим училищем і складалося з підготовчого класу і трьох відділень: нижчого, середнього і вищого. Термін навчання в кожному відділенні становив два роки.

Рішення про відкриття духовного училища в Бахмуті було прийняте Духовно-навчальним управлінням Св. Синоду 23 червня 1841 р. За ним закріпили Бахмутський, Словоносербський, частину парафій Павлоградського і Олександрівського повітів, у зв'язку з чим до училища з Катеринославського училища переведився 41 учень і з Маріупольського — 24 віком від 9 до 16 років. Усього ж до училища було прийнято 118 хлопчиків. При училищі відкривалася також «бурса» для сиріт священників. Перші роки училище розміщувалося в двох будинках, викуплених у купця Іванова, а в 1848 р. заняття розпочалися в новому, спеціально спорудженому будинку.

Здійснювалися заходи щодо покращення матеріального забезпечення викладачів духовно-навчальних закладів. 4 липня 1828 р. було затверджено положення про пенсії професорам і вчителям духовно-навчальних закладів. Згідно закону всі викладачі, які мали стаж не менше 15 років визнавалися заслуженими і мали право на пенсію. При стажі не менше 15 років пенсія сплачувалася у розмірі третини окладу, не менше 20 років — двох третин і не менше 25 років — повний оклад.

У 1836 р. були затвержені нові штати духовно-навчальних закладів. Штат Катеринославської семінарії був затверджений наступним: ректору встановлювалося жалування у розмірі 900 крб., професору — 900 крб., інспектору — 450 крб., економу — 450 крб., лікарю — 500 крб., бібліотекарю — 250 крб. На утримання будинку, прислуги, опалення і освітлення виділялося 2 250 крб. на рік, на лікарню — 600 крб. Штати духовних училищ також були суттєво збільшені, зокрема, ректор повітового училища отримував 525 крб., інспектор — 200 крб. (крім учительських), учитель старшого класу — 525 крб. і молодшого — 450 крб. На утримання будинків, опалення та інше виділялося 400 крб.

Проте, у 1840 р. уряд перейшов на розрахунки срібним карбованцем, який дорівнював 3,5 крб. асигнаціями, що обумовило значне зростання цін. Так, мука, яка в 1820-х рр. коштувала 23-37 коп. асигнаціями за один пуд, у 1835 р. доходила до 98 коп. асигнаціями, а в 40-х — на початку 50-х рр. XIX ст. її ціна коливалася вже між 30 та 50-54 коп. сріблом. Це різко погіршило рівень життя викладачів духовних навчальних закладів, який і так був досить низьким. Як наслідок, багато викладачів Катеринославської семінарії і училищ намагалися перейти на посади священників у міські церкви, на службу в цивільні відомства. Достатньо сказати, що тільки за один 1831 р. Катеринославська семінарія і училища втратили 14 учителів. Можна навести приклад А.С. Понятовського, який у 1829 р. перейшов на викладацьку роботу до Катеринославської гімназії. Причому, він, по мірках семінарії, отримував непогане жалування: 600 крб. як професор, 250 крб. за ступінь кандидата, 120 крб. квартирних, а також за викладання німецької мови, тобто в цілому понад 1 000 крб.

30-і рр. XIX ст. позначилися і змінами в системі управління духовними навчальними закладами та в навчальних програмах. У березні 1839 р. був надрукований «Статут Духовно-навчального управління Святішого Синоду», за яким, замість раніше незалежної від Синоду Комісії духовних училищ, засновувався Училищний комітет і вся система духовної освіти віддавалася під повний нагляд обер-прокурора Синоду. Граф М.О. Протасов передбачав скороти-

ти і спростити в духовних навчальних закладах програми, виходячи з того ж утилітарного підходу, який насаджувався у світських навчальних закладах.

Ставилося завдання, щоб вихованці семінарії «при ґрунтовному вивченні богословських наук, вміли сходити до понять простого народу, і розмовляти з ним про рятівні істини віри та християнські зобов'язання мовою простою і зрозумілою», але разом з тим, щоб вони виносили з семінарії «такі пізнання, які могли б з користю для себе і для майбутніх своїх парафіян пристосовувати до сільського побуту і, сприяючи їх добробуту, набували б тим більше засобів до впливу морального на цей найважливіший за багаточисельністю клас народонаселення».

Тому викладання в семінаріях переводилося з латинської на російську мову. Філософія замінювалась логікою і психологією, єврейська і нові мови ставали необов'язковими. За програмою 1840 р. найбільш важливими предметами вважались пастирське богослов'я і гомилетика (грец. *ὁμιλητής* — проповідь, бесіда). Уводились і нові предмети — агрономія і медицина, на думку імператора необхідні для майбутніх пастирів, особливо сільських парафій, щоб вони могли надавати елементарну медичну допомогу, давати селянам корисні поради у сфері сільського господарства.

У другій чверті XIX ст. чисельність учнів Катеринославської семінарії, незважаючи на деякі коливання, залишалася приблизно однаковою. Так, якщо у 1825 р. в ній навчалось 178 учнів, то в 1830 р. — 174, у 1838 р. — 125, у 1841 р. — 146 і в 1851 р. — 154.

Ураховуючи таку чисельність учнів, семінарія намагалася постійно розширювати свої площі. Після купівлі у 1823 р. садиби Жмельова, семінарії у 1829 р. подарував сусідній будинок з флігелем і службами вартістю 5 тис. крб. поміщик Синельников. Наприкінці 1838 р. за 42 тис. крб. був куплений будинок Лассі.

Вид на нагорну частину Катеринослава (середина XIX ст.)

У підсумку наприкінці 30-х рр. XIX ст. семінарія займала величезну територію в районі вул. Новодворянської (нині вул. В. Вернадського), вздовж якої її володіння тягнулися до кордонів сучасного парку ім. Т.Г. Шевченка. Тут хаотично розташовувалися більше десятка невеликих дерев'яних будинків, в яких розміщувалися квартири викладачів, учнівський гуртожиток (бурса), лікарня, служби. Стан будинків був незадовільний, вони потребували постійних ремонтів, але неодноразові клопотання правління семінарії і катеринославських преосвящених про необхідність побудови нових приміщень постійно, під різними приводами, відхилялися Св. Синодом. У 1847 р. двори Жмельова і Синельникова були продані губернському предводителю дворянства П.А. Струкову.

Побут семінаристів залишався таким же, як і наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Бідні (казеннокоштні) семінаристи розміщувалися у бурсі. У вільний час вони могли займатися читанням книг, схвалених начальством, рекомендувалося також на дозвіллі займатися молитовним співом. Відлучатися з бурси у вільний час можна було лише з дозволу керівництва. На час канікул — різдвяних, великодніх, літніх — своєкоштных семінаристів відпускали до батьків.

Розвиток економіки стимулював становлення реальної освіти в Україні. Оскільки в першій половині XIX ст. провідною галуззю народного господарства було сільське господарство, то саме на його потреби орієнтувався уряд у своїй освітній політиці. У 1847 р. навчальні заклади цього профілю зазнали реформування і були поділені на три розряди. До першого розряду належало Головне училище садівництва в Одесі, випускники якого після чотирирічного навчання отримували звання вченого садівника. Училища другого розряду готували практичних садівників. До третього розряду відносилися садові розплідники, метою яких було поширення передових методів садівництва, для чого вихованцям при них надавалися деякі практичні відомості, пов'язані з розведенням садів.

Катеринославське училище, до якого в 1842 р. приєднали Полтавську школу садівництва, відносилося до другого розряду і було розраховано на 8 казенних та 6 приватних учнів. Вихованці училища мали практично вивчати садівництво, з викладанням учням також головних теоретичних основ цієї галузі, крім того у вільний від роботи час викладались: Закон Божий, російська грамота, чотири дії арифметики, латинське письмо і креслення планів садів та садових будівель. Курс продовжувався 6 років, після його закінчення вихованці могли переводитися до Головного училища садівництва. Для практичних занять училище мало 16 дес. землі. До 1855 р. училище закінчило 175 осіб, а до 1859 — ще двоє, тобто, усього 177. За свідченням сучасників, випускників училища очоче брали в свої мастки поміщики для розведення садів.

У зв'язку з черговою реорганізацією навчальних закладів Головне училище садівництва в Одесі було закрито і переведено в Умань. Оскільки керівництво міністерства державного майна вважало за недоцільне тримати ще одне училище неподалік від Умані, то в 1859 р. Катеринославське училище було закрито і на його базі у 1860 р. був створений Катеринославський розплідник, який до його скасування у 1867 р. закінчило 33 учні.

Ще одним навчальним закладом аграрного спрямування була Луганська зразкова ферма, створена з ініціативи міністра фінансів Росії Є.Ф. Канкрин в 1827 р. У Європі першу зразкову ферму заснували в Ровілі у 1822 р. відомий агроном Мат'є Домбаль та Ж. Вільнев-Баржемон. У квітні 1825 р. Комітет міністрів затвердив записку Є.Ф. Канкрин «Про заснування зразкових ферм для вирощування торговельних рослин і поліпшення хліборобства й сільського домогосподарства». На цій підставі Катеринославська казенна палата асигнувала на облаштування Луганської ферми 50 тис. крб. і по 20 тис. віділили Бахмутське та Ростовське повітові казначейства. У грудні 1826 р. указом Миколи I керівником зразкової ферми було призначено начальника луганського заводу обер-бергмейстера А.А. Гесса де Кальве, оскільки для створення зразкової ферми було виділено 650 десятин із лісових угідь Луганського гірничого округу. Наступного року його на цій посаді змінив К. Стіссер. З 1830 р. до Луганської ферми почали приймати кантоністів, дітей поміщиків і грамотних кріпаків для навчання раціональним сільськогосподарським прийомам. На фермі проходили практику студенти Санкт-Петербурзького лісового інституту.

З урахуванням накопиченого досвіду міністерство державного майна на початку 40-х рр. почало засновувати навчальні казенні ферми. Згідно з положенням «Про заснування навчальних ферм» від 28 травня 1841 р. вони мали за мету «поширення удосконалення, у всіх галузях сільського господарства, прикладом зразкового господарства, що запроваджується в них, та практичною освітою землеробів господарів». Засновувалося 5 ферм у різних регіонах Росії (у Вологодській, Казанській, Самарській, Тамбовській і Харківській губерніях), а існуюча в Катеринославській губернії Луганська зразкова ферма перетворювалася на загальних засадах на навчальну ферму для губерній Херсонської, Катеринославської, Таврійської, землі Війська Донського і Кавказької області.

На первісне облаштування кожної ферми передбачалося відпускати по 15 тис. крб., а потім щорічно виділяти по 5 600 крб. сріблом. Кожна ферма обслуговувала декілька губерній і була розрахована на навчання 75—150 державних селян віком 17—20 років і 25—50 поміщицьких селян. Фермою завідував керуючий, який разом з тим був викладачем сільського господарства. Під час теоретичних занять, що проводилися переважно в зимовий період, вихованцям викладалися: Закон Божий (катехізис, коротка Священна історія, з викладом загальних основ моральності, церковні співи), російська грамота

Є.Ф. Канкрин

(читання і письмо), перші чотири правила арифметики, із застосуванням рахунків, головні основи землеробства і прості способи лікування худоби, обов'язки державних селян, викладені у Поліцейському статуті.

Термін навчання, яке мало практичний характер, становив чотири роки і поділявся на два дворічних курси. Протягом перших двох років (I курс) учнів навчали виконувати роботи у різних галузях сільського господарства: землеробства, городництва, садівництва, тваринництва, бджільництва. На період наступних двох років навчання (II курс) учні отримували ділянки на кожному полі господарства, або на фермі, і обробляли їх за допомогою вихованців I курсу за особливу відрядну оплату. Протягом навчання викладачі знайомили своїх вихованців з новими способами обробітку ґрунту, раціональними сівозмінами, сільськогосподарськими знаряддями, травосіянням, новими технічними культурами та технологіями їх вирощування, збереження та переробкою сільськогосподарської продукції тощо.

Після закінчення навчання вихованців школи направляли в спеціально організовані у повітах зразкові маєтки поширювати сільськогосподарські знання та вчити селян новим методам ведення господарства. За період свого існування навчальні ферми підготували 2 410 вихованців, більшість з яких займалися землеробством на власних земельних ділянках, або працювали тваринниками, прикажчиками в маєтках поміщиків, сприяючи розвитку сільськогосподарської галузі.

Перші ферми були відкриті у 1843—1847 рр., а в 1848 р. Луганська ферма була закрита і переведена до Олександрівського повіту поблизу с. Новотроїцьке і стала називатися Катеринославською. Навчальні ферми мали стати взірцевими центрами поширення передових методів ведення сільського господарства. Однак поступово кількість ферм зменшилася. Однією з причин їх швидкого занепаду став постійний недобір учнів: батьки не хотіли віддавати дітей на навчання, оскільки це спричиняло втрату робочих рук у домашньому господарстві, а поміщики не поспішали витратити кошти на навчання дітей кріпаків. Не менш важливою причиною став економічний чинник. При заснуванні ферм розраховували, що вони якщо не стануть прибутковими, то хоча б вийдуть на самоокупність, але цього не сталося, що добре видно на прикладі Катеринославської ферми. Витрати на неї за п'ять років становили: на вихованців — 31 472 крб., на господарство — 16 488 крб., а доходи 11 410 крб., тобто доходи не покривали витрат не тільки на утримання вихованців, але й на ведення самого господарства. Тому у 1858 р. міністерство державного майна отримало дозвіл на скасування ферми до початку 1859 р., її було об'єднано з Великонадольською лісовою школою.

Перша спроба розведення лісів у Катеринославській і Таврійській губерніях іноземними колоністами належить до початку XIX ст. Лісорозведення отримало найбільший успіх після 1831 р., коли колоністи Молочанського повіту заснували товариство для правильного та методичного лісорозведення на чолі з авторитетним серед молочанського братства менонітом Й.Й. Корнісом (1789—1848).

Оглядаючи в 1841 р. менонітські плантації, міністр державного майна граф П.Д. Кисельов звернув серйозну увагу на заліснення степу. Він вирішив створити на півдні Росії зразкові лісництва зі школами лісівників-практиків при них, заснувати розсадники та школи садівництва і залучити населення степу до розведення лісу. Центром степового лісорозведення обрали, з одного боку, вже відомі Молочні води. Вибір другого центру вирішили доручити людині, яка б керувала надалі цією справою. Такою особою став молодий поручик корпусу лісничих Віктор Єгорович фон Графф, якому у 1841 р. П.Д. Кисельов доручив вибір місця для першого зразкового степового лісництва та лісорозведення в ньому. В.Є. Графф заснував у Катеринославській губернії Великоанадольське зразкове лісництво на території понад

В.Є. Графф

2,5 тис. десятин. У 1845 р. він зробив перші посадки лісу, до 1866 р. були створені перші 140 десятин лісових насаджень. У наш час Великоанадольське лісництво — найбільший у Європі штучно створений ліс.

У допомогу В.Є. фон Граффу і для навчання лісорозведенню в січні 1844 р. прибули 11 перших селянських хлопчиків. Він відібрав вісім, з яких чотирьох залишив собі, а чотирьох відправив Й.Й. Корнісу. Перший керівник Великоанадольського степового лісництва В.Є. фон Графф став і першим завідувачем школи лісників, заснованою при лісництві в 1850/51 навчальному році. У положенні про Великоанадольське навчальне степове лісництво у главі II про школу лісників було записано: «Для навчання обізнаних і досвідчених людей, призначених до дереворозведення, з сільських жителів південних губерній Росії і, крім того, для занять з лісорозведення в державних лісових дачах, знаходиться при Великоанадольському степовому лісництві, школа лісників».

Число учнів поступово зростало, що дозволило створити у 1850 р. 2 школи лісників: у Великоанадольському лісництві і під Бердянськом. Контингент школи мав становити 40 учнів з державних селян Катеринославської, Полтавської, Таврійської, Херсонської і Самарської губерній. До кінця 1848 р. в школі навчалися 12 учнів і тільки після офіційного відкриття число вихованців досягло 40 у 1852 р. Школа діяла в 1850—1866 рр., вона складалася з трьох класів з трирічним терміном навчання. Крім механічних прийомів сіяння і посадки викладалися такі предмети: Закон Божий, російська мова, чотири перші правила арифметики, чистописання, креслення, зйомка, лісова ботаніка стосовно тих порід, які можуть бути розведені в степу,

зоологія, лісорозведення. До 1867 р. було випущено 171 лісника, в Бердянській школі — близько 50.

В.Є. фон Графф був завідувачем школи і викладав «древоводство». Окрім завідувача були ще два викладачі. Вихованці носили військову форму з червоними кантами, і усе було побудовано на військовий зразок. Режим дня був наступним: взимку вставали по дзвінку о 5-й годині ранку, а влітку — о 4-й годині ранку, о 6-й годині снідали. З 7-ї до 11-ї години були ранкові класні заняття. О 12-й годині — обід, потім до 16-ї знову класні заняття. Після 16-ї години вихованці готували уроки до наступного дня, о 20-й годині — вечерея і о 21-й годині усі лягали спати.

З настанням весняних робіт класні заняття припинялися. Після сніданку вихованці йшли на роботу в ліс або на лісорозсадинок, працювали там до 11-ї години, з 11-ї до 12-ї години був обід, потім відпочинок до 15-ї години, після чого знову працювали до заходу сонця. Окрім класних занять і практичних робіт, вихованці навчалися військовим вправам, головним чином муштруванню. Усі роботи по лісорозведенню в лісництві виконувалися вихованцями школи і тільки у разі накопичення великої кількості робіт наймали сторонніх робітників. Учні, що закінчили курс навчання залишалися в лісництві ще на рік для практичних занять. Потім отримували звання лісників і переходили на роботу до лісового відомства.

Школа була закрита в 1867 р. Можна визначити дві причини її закриття, по-перше, призначення В.Є. фон Граффа у 1865 р. професором лісоводства Петровської земельної і лісової академії в Москві, по-друге, обмеженість розмірів степового лісорозведення, за якої багато випускників школи не знаходили місця роботи. При цьому була відхилена слушна пропозиція Олександрівського повітового земства про перетворення її на вчительську семінарію для підготовки народних учителів, які разом з тим були б і древоводами. Пізніше, у 1888 р., у Великонадольському лісництві відкрилась нижча лісова школа на однакових підставах з іншими подібного роду школами.

Інтенсивне освоєння природних багатств Донецького басейну обумовило розвиток гірничої освіти. Поряд з гірничозаводською школою при Луганському ливарному заводі, відкритою в лютому 1823 р., у 1834 р. відкрилась друга школа при вугільних розробках у районі Лисичанська.

Подальшому розвитку гірничозаводської освіти в Донбасі сприяло «Положення про навчальні заклади Луганського гірничого округу», затверджене головнокеруючим Корпусу гірничих інженерів у квітні 1839 р. Згідно з Положенням задля надання початкової освіти дітям «нижних і робочих чинів» в окрузі мали відкритися чотири гірничі школи на 540 учнів (Луганський завод — 200 учнів, Кам'яний Брод — 100, Лисичанськ і Третя Рота — по 120 учнів), а також Луганське і Лисичанське училища «для деякої вищої освіти і підготовки до занять технічних, кресленних, письмових, шпітальних і т. п.» на 24 учні кожне. Для керівництва навчальними закладами створювалась навчальна частина Луганського гірничого округу.

Дворічні гірничі школи діяли як підготовчі заклади до чотирирічних гірничих училищ, в яких продовжувало навчання близько 2% їх випускників.

У них вивчали Закон Божий, читання, письмо, початки арифметики, лінійного малювання. Викладання велося за методом взаємного навчання. Кожний учень гірничої школи отримував від казни по одному пуду провіанту і по 50 коп. жалування на місяць.

У заводському училищі діти вивчали Закон Божий, російську граматику і діловодство, арифметику, початки геометрії і геодезії, малювання, креслення, чистописання і технічні роботи. Діти чиновників, які навчалися своєкоштно, могли вивчати німецьку і французьку мови з метою підготовки до вступу у вищі навчальні заклади гірничого відомства. У рудничному училищі, крім Закону Божого, російської граматики, арифметики, чистописання і креслення, вивчали розв'язування гірничотехнічних розрахунків, гірничотехнічне малювання, початки геометрії і геодезії, а також практичні справи в чистописанні і діловодстві. Крім теоретичних занять, учні заводського училища вивчали формувальну, слюсарну, токарну або столярну справу, а учні рудничного — ковальську, злотницьку, столярну і, особливо, рудокопну. Учні училища отримували казенний одяг, по два пуди провіанту і 1,5 крб. жалування на місяць.

Випускники училищ розподілялись у гірничих (штейгерських і маркшейдерських) і заводських (машинних, токарних, слюсарних тощо) учнів, у помічників учителів, писарів, креслярів, у лікарських та аптекарських учнів з жалуванням не менше 50 крб. на рік і з правом надання вищого розряду через два роки. У 1843 р. у двох училищах і чотирьох школах округу навчалось 527 учнів. Школи за відомостями навчальної частини округу не відвідувало лише 69 дітей у віці 7–12 років. Навчальний процес забезпечували 24 вчителі і помічники вчителя. Жалування старшого вчителя складало 240 крб. на рік, молодшого — 180 крб. і помічника вчителя — 80 крб. Для порівняння: прожитковий мінімум (за розрахунком 1860 р.) на одного робітника в Луганському гірничому окрузі складав 13,5 крб. сріблом.

Таким чином, у другій чверті XIX ст. відбувався подальший розвиток освіти у Катеринославській губернії, яка в цей період зазнала суттєвих трансформацій, обумовлених прийняттям Статуту гімназій і училищ повітових та парафіяльних 1828 р. У 1836—1837 рр. відбулося реформування Катеринославської гімназії та повітових училищ на засадах Статуту. Наступна реорганізація Катеринославської гімназії була проведена у 1849—1850 навчальному році. Нестабільно розвивалася початкова освіта: парафіяльні училища, відкриті у 1809—1823 рр. за Статутом 1804 р., до 1832 р. фактично припинили своє існування. Наступний етап їх розвитку був пов'язаний з так званою «кисельовською» реформою у 30–40-х рр. XIX ст. Зазнала реформування система духовно-навчальних закладів. Продовжувала розвиватися система освіти етнічних спільнот: німців, євреїв, греків. Розвиток економіки стимулював і розвиток професійної освіти, насамперед у сільськогосподарській та гірничій галузях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Акинфиев И. Деятели старого Екатеринослава. Д.Т. Мизко, А.Я. Ковалевский, Александра Акимовна Рындовская / И. Акинфиев // Летопись Екатеринославской ученой Архивной комиссии. — Екатеринослав, 1915. — Вып. X. — С. 76-96.
2. Александр Степанович Понятовский // Екатеринославский юбилейный листок.— 1887. — №8. — С. 69-70. — № 10. — С. 87-89.
3. Алешинцев И. История гимназического образования в России (XVIII и XIX век) / И. Алешинцев. — СПб, 1912. — 346 с.
4. Антология педагогической мысли России XVIII в./ сост. И.А. Соколов.— М.: Педагогика, 1985. — 480 с.
5. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні/ В.Б. Антонович. — К.: Дніпро, 1991. — 238 с.
6. Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі/ О.М.Апанович. — К.: Либідь, 1993. — 288 с.
7. Бабенко М. Пріоритетні складові підготовки фахівців середньої ланки для гірничої промисловості на Катеринославщині в кінці XIX — на початку XX ст. / М. Бабенко. — Режим доступу: ipa.udpu.org.ua/article/download/112703/107332. — Назва з екрану.
8. Багалій Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры: исторический этюд/ Д.И. Багалій. — К., 1889. — 116 с.
9. Багалій Д.І. Історія Слобідської України/ Д.І. Багалій. — Х.: Дельта, 1993. — 256 с.
10. Баскова Л.Ю. Особенности государственной образовательной политики в России второй четверти XIX века/ Л.Ю. Баскова. — Режим доступа: <http://moluch.ru/conf/ped/archive/20/1403/>. — Загл. с экрана.
11. Бацак Н.І. Культурно-освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я (XVIII-XIX ст.)/ Н.І. Бацак. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. — 58 с.
12. Беднов В. Документы, относящиеся к истории Екатеринославской духовной семинарии/ В. Беднов. — Екатеринослав, 1912. — Вып. 1 (до 1813 года). — 86 с.
13. Беднов В. 100-летний юбилей существования Архиерейского дома и семинарии в Екатеринославе (1804—1904 гг.) / В. Беднов // Екатеринослав. епарх. ведомости. — 1904. — 11 авг.
14. Бекетова В.М. Яків Дмитрович Грахов — діяч культури та освіти в Катеринославській губернії/ В.М. Бекетова// Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки. — 2010. — Вип. 7. — С.22-27.
15. Білан Л.Л. Система підготовки фахівців-аграрників в Україні (XIX — початок XX ст.)/ Л.Л. Білан, С.О. Білан. — К.: Аграрна освіта, 2011. — 168 с.
16. Білівненко С.М. Лоцманська громада та нікопольські матроси/ С.М. Білівненко.— Режим доступу: <http://www.bizslovo.org/content/index.php/ru/istoriya-nikopolya/136-xviii-xix/1016-bilivnenko.html>. — Назва з екрану.
17. Бондарчук О.А. Розвиток освіти в Запорізькому краї (кінець XVIII — XIX століття)/ О.А. Бондарчук// Наук. праці іст. фак-ту Запоріж. нац. ун-ту. — 2010. — Вип. XXVIII. — С.39-41.
18. Быстряков А.Г. Евреи Екатеринослава-Днепропетровска (XVIII — нач. XX вв.)/ А.Г. Быстряков. — Д.: Арт-Пресс, 2001. — 144 с.

19. Василевский В. Полтавская 1 Мужская гимназия/ В. Василевский // Труды Полтавской ученой Архивной комиссии. — Полтава, 1909. — Вып. 5. — С.135—199.
20. Васильчук В. Розвиток освіти в німецьких поселеннях Катеринославщини, Херсонщини та Таврії (кін. XVIII — поч. XX ст.) / В. Васильчук // Наукові зошити іст. ф-ту Львів. ун-ту: зб. наук. пр. — 2008. — Вип.9. — С. 131—137.
21. Вессель Н.Х. Очерки об общем образовании и системе народного образования в России/ Н.Х. Вессель. — М.: Учпедгиз, 1959. — 320 с.
22. Військові поселення на Півдні України (на прикладі села Жовтого Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії). — Режим доступу: <http://klasnaocinka.com.ua/ru/article/viiskovi-poselennya-na-pivdni-ukrayini-na-prikla.html>. — Назва з екрану.
23. Военно-статистическое обозрение Российской империи: Екатеринославская губерния. — СПб., 1850. — Т.ХІ. — Ч.4. — 186 с.
24. Воронов А. Федор Иванович Янкович де-Мириево или народные училища в России при императрице Екатерине II-й/ А. Воронов. — СПб., 1858. — 168 с.
25. Воспоминания С.Г. Чернова// Екатеринославский юбилейный листок. — 1887. — №9. — С.79-80.
26. Высочайше утвержденное Положение о домашних наставниках и учителях от 1 июля 1834 г.// Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ). — Собр. 2. — Т. IX. — СПб., 1835. — Отд. 1. — С.674-681.
27. Высочайше утвержденное Положение о поизводстве в чины и об определении пенсий и единовременных пособий по учебной части Министерства народного просвещения от 18 ноября 1836 г.// ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. XI. — СПб., 1837. — Отд. 2. — С.203-207.
28. Высочайше утвержденное положение об учебных округах Министерства народного просвещения от 25 июня 1835 г.// ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. X. — СПб., 1836. — Отд. 1. — С.756-758.
29. Высочайше утвержденное положение об учреждении учебных ферм от 28 мая 1841 г.// ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. XVI. — СПб., 1842. — Отд. 1. — С.407-415.
30. Высочайше утвержденный Устав императорского Харьковского университета от 5 ноября 1804 г.// ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т.ХХVIII. — СПб., 1830. — С.589-607.
31. Высочайше утвержденный Устав учебных заведений, подведомственных университетам от 5 ноября 1804 г.// ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т.ХХVIII. — СПб., 1830. — С.626-647.
32. Высочайше утвержденный проект Устава Духовных академий от 30 августа 1814 г.// ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т.ХХХII. — СПб., 1830. — С.910—1002.
33. Глушенко Б.О. Формування системи початкової освіти в менонітських колоніях Катеринославщини/ Б.О. Глушенко// Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. — 2012/2013. — Вип. 11. — С.99—105.
34. Голобуцкий В.А. Запорожское казачество/ В.А. Голобуцкий. — К.: Госполитиздат УССР, 1957. — 461 с.
35. Головатий Антін Андрійович. — Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>. — Назва з екрану.
36. Гончар М.В. Розвиток нижчої професійної освіти на Півдні України у другій половині XIX — початку XX століття: дис... канд. пед. наук 13.00.01/ М.В. Гончар; Херсонська академія неперервної освіти. — Херсон, 2015. — 301 с.
37. Гончаров Н.И. Н.М. Якубович и его морфологический эпоним/ Н.И. Гончаров, А.В. Смирнов// Бюллетень Волгоградского научного центра РАМН. — 2006. — №4. — С.44-46.

38. Горелик А.Ф. История родного края (Луганская область)/ А.Ф. Горелик, Г.М. Намдаров, В.Я. Башкина. — Ч. II (XIX — начало XX столетия). — Луганск, 1997. — 255 с.
39. Горожанкіна Н.А. Розвиток освітньої системи у Катеринославській губернії— Дніпропетровському регіоні: історико-географічний аналіз/ Н.А. Горожанкіна // Культура народів Причорномор'я. — 2012. — № 225. — С. 100—102. — Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/55882>. — Назва з екрану.
40. Горожанкіна Н.А. Етнічна складова регіональної освітньої системи Катеринославської губернії — Дніпропетровської області/ Н.А. Горожанкіна // Часопис картографії: зб. наук. пр. — 2012. — Вип.5. — С.119—128.
41. Грамота на права и выгоды городам Российской империи// Законодательство императрицы Екатерины II. 1783—1796 годы/ сост. и автор вступ. статьи В.А. Томсинов.— М.: Зерцало, 2011. — С.52-89.
42. Грамотність. Канцелярія і школа у запорізьких козаків. — Режим доступу: http://www.e-reading.club/chapter.php/1039231/73/Kovalevskiy_-_Ukrainski_tradiciji.html. — Назва з екрану.
43. Графф Віктор Єгорович. — Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>. — Назва з екрану.
44. Грахов Я.Д. Краткий историко-статистический обзор Екатеринославской гимназии и подчиненных ей учебных заведений/ Я.Д. Грахов, С.И. Веребрюсов. — Одесса, 1856. — 330 с.
45. Гриневиц И.М. Развитие системы школьного образования до 90-х гг. XIX века/ И.М. Гриневиц // Молодой ученый. — 2010. — №4. — С. 311-314. — Режим доступа: <http://moluch.ru/archive/15/1226/>. — Загл. с экрана.
46. Губернське місто Катеринослав (1776—1880 pp.). Частина 2. — Режим доступу: http://gorod.dp.ua/history/article_ru.php?article=72. — Назва з екрану.
47. Даденков М.Ф. Історія педагогіки/ М.Ф. Даденков. — К.—Х.: Рад. школа, 1947.— 328 с.
48. Дальнейшее заселение немцами Новороссии, развитие причерноморских колоний. — Режим доступа: <http://www.geschichte.rusdeutsch.ru/16/38>. — Загл. с экрана.
49. Данилов В. Дмитрий Тимофеевич и Николай Дмитриевич Мизки / В. Данилов / Летопись Екатеринославской ученой Архивной Комиссии. — Екатеринослав, 1911. — Вып. 7. — С. 134—146.
50. Дворянская империя XVIII в. (основные законодательные акты): сб. док-тов / сост. М. Т. Белявский. — М.: Изд-во МГУ, 1960. — 224 с.
51. Двуреченська О.С. Катеринославська міська дума наприкінці XVIII ст.: формування і напрями діяльності / О.С. Двуреченська // Грані. — 2003. — №4. — С. 27-30.
52. Денисенко М.В. Вимоги до організації діяльності гувернерів в Україні у першій половині XIX ст./ М.В. Денисенко// Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. — 2010. — №7. — С.23-29.
53. Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області: історичні нариси: у 2 т. — Д.: АРТ-ПРЕС, 2009. — Т.1. — 448 с.
54. Діячі освіти на Катеринославщині. Династія Ковалевських. — Режим доступу: <http://www.history.vn.ua/article1/mi2i4.html>. — Назва з екрану.
55. Дмитриева Н.А. Процесс формирования системы женского образования в России в XIX веке как объект исторического исследования/ Н.А. Дмитриева. — Режим доступа: [http://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/29\(65\)/dmitriyeva_29_65_107_110.pdf](http://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/29(65)/dmitriyeva_29_65_107_110.pdf). — Загл. с экрана.
56. Днепрпетровску 200: истор.-публицист. очерк. — Д.: Промінь, 1976. — 143 с.

57. Днепропетровску 200 лет. 1776—1976: сб. док-тов и мат-лов. — К.: Наук. думка, 1976. — 511 с.
58. Дніпро (місто) . — Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>. — Назва з екрану.
59. Дніпропетровськ. Віхи історії. — Д.: Грані, 2001. — 256 с.
60. Довнар-Запольский М.В. Реформа общеобразовательной школы при императрице Екатерине II/ М.В. Довнар-Запольский. — М., 1906. — 47 с.
61. Документы, относящиеся до открытия главного народного училища в Екатеринославе// Екатеринославский юбилейный листок. — 1887. — №12. — С.109—110. — №13. — С.118. — №14. — С.125—126.
62. Донцов Г.В. Историческая записка о Екатеринославской гимназии с 1793—1882. С отчетом за 1881—1882 учебный год /Г.В. Донцов. — Екатеринослав, 1882. — 103 с.
63. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева: в 2 т./ Н. М. Дружинин. — М., 1958. — Т. II. — 618 с.
64. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг./ Е.И. Дружинина. — М.: АН СССР, 1959. — 279 с.
65. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800—1825 гг./ Е.И. Дружинина. — М.: Наука, 1970. — 383 с.
66. Екатеринославская духовная семинария. — Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>. — Загл. с экрана.
67. Екатеринославские казенные сады// Екатеринославский юбилейный листок. — 1887. — №7. — С.60.
68. Журба О.І. Культурна та історико-археологічна діяльність архієпископа Гавриїла (В.Ф.Розанова) в Південній Україні/ О.І. Журба //Дніпропетровський історико-археологічний збірник. — Д.: Промінь, 1997. — Вип.1. — С.220-238.
69. Залюбовский Г.А. Отрывки из школьных воспоминаний 1845—1852 гг. (Памяти А. Ст. Понятовского) / Г. Залюбовский // Екатеринославский юбилейный листок. — 1887. — № 23. — С.219—222.
70. Залюбовский Г.А. Отрывки из школьных воспоминаний 1852—1864 годов / Г. Залюбовский // Екатеринославский юбилейный листок . — 1887. — № 25. — С. 238—241.
71. З історії національного шкільництва: навч.-метод. посіб./ В.Ф. Живодьор, А.А. Сбруєва, М.Ю. Рисіна. — К.: ІЗМН, 1998. — 144 с.
72. Злобина Л.Г. Развитие образования в г. Александровске// Л.Г. Злобина, Н.В. Малаховская// Наук. праці істор. фак-ту: 25-річчю іст. фак-ту ЗДУ присвячується. 1971—1996. — 1997. — Вип.ІІ. — С.79-85.
73. Змеев В.А. Высшее образование в России во второй четверти XIX века/ В.А. Змеев // Соц.-полит. журнал. — 1998. — №2. — С. 187—198.
74. Змеев В. А. Министерство народного просвещения: первые годы деятельности/ В.А. Змеев // Соц.-гуманит. знания. — 2002. — №.6. — С.197—211.
75. Из записок сенатора А.Я. Стороженка. Военное поселение кавалерии в Херсонской и Екатеринославской губерниях// Киев. старина. — 1884. — Т.Х. — ноябрь. — С.447-477.
76. Исторический лексикон. XVIII в.: энциклопед. справочник. — М.: Знание, Владос, 1996. — 800 с.
77. Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ 1837—1887. — СПб., 1888. — Ч. II. Попечительство. Поземельное устройство. — 287 с.

78. Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ 1837—1887. — СПб., 1888. — Ч. III. Государственные имущества. — 265 с.

79. Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ 1837—1887. — СПб., 1888. — Ч. IV. Сельское хозяйство. Конезаводство. — 62 с.

80. Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ 1837—1887. — СПб., 1888. — Ч. V. Горное дело. — 296 с.

81. История Днепропетровского университета/ отв. ред. В.Ф. Присняков.—Д.: Вид-во ДДУ, 1993. — 240 с.

82. История Луганского края: учеб. пособие/ Ефремов А.С., Курило В.С. Бровченко И.Ю., Климов А.А., Красильников К.И., Семистяга В.Ф., Подов В.И.— Луганск: Альма-матер, 2003. — Режим доступа: http://vuzlib.com.ua/articles/book/17848-Istoriija_luganskogo_kraja_uche/21.html. — Загл. с экрана.

83. Ілларіонова О.П. Методичні матеріали до стаціонарної виставки «Учебноі заклади Катеринослава»/ О.П. Ілларіонова. — Д.: ДДІМ, 1994 (рукопис).

84. Тов (Потьомкін), архієпископ Катеринославський, Херсонський і Таврійський, як організатор духовної освіти. — Режим доступу: <http://www.history.vn.ua/article/1/dchls.html>. — Назва з екрану.

85. Історія Дніпропетровського національного університету/ гол. редкол. М.В. Поляков. — 3-є вид., перероб. і доп. — Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003.— 232 с.

86. Історія Луганського національного аграрного університету. — Режим доступу: http://www.logos.biz.ua/proj/lug_nau/pdf/01-016-033.pdf. — Назва з екрану.

87. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. — К.: УРЕ, 1969.— 958 с.

88. Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область. — К.: УРЕ, 1970. — 764 с.

89. Історія Одеси / гол. ред. В. Н. Станко. — О.: Друк, 2002. — 560 с.

90. Історія української культури: у 5 т. — К.: Наук. думка, 2003. — Т. 3. — 1246 с.

91. Історія Української РСР: у 2 т. — Т. 1. — К.: Наук. думка, 1967. — 807 с.

92. Історія церкви та релігійної думки в Україні: навч. посіб.: у 3 кн. — Кн. 3. — К.: Либідь, 1994. — 336 с.

93. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX века. (1719—1858 гг.)/ В.М. Кабузан. — М.: Наука, 1976. — 307 с.

94. Калинина Е.А. Реформа среднего и начального образования в России при Николае I/ Е.А. Калинина// Вопросы образования. — 2014. — №4. — С.227-245.

95. Калинина Е.А. Училища Министерства государственных имуществ в системе народного просвещения/ Е.А. Калинина// Вопросы образования. — 2011. — №1. — С.229-241.

96. Калиновский Яков Николаевич. — Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>. — Загл. с экрана.

97. Калиновский Яков Николаевич. — Режим доступа: <http://museum.guru.ru/personalii/articles/141/article.htm>. — Загл. с экрана.

98. Капустин Михаил Николаевич. — Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>. — Загл. с экрана.

99. Капустин, Михаил Николаевич// Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. — СПб., 1890—1907. — Режим доступа: <http://www.vehi.net/brokgauz/>. — Заглавие с экрана.

100. Карастелев Корнелий Иванович. — Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>. — Загл. с экрана.

101. Каргопольцев И. Екатеринославские иерархи в преемственном порядке/ И. Каргопольцев// Екатеринославский юбилейный листок. — 1887. — №8. — С.68-69. — №10. — С.85-87.
102. Катеринославська губернія. — Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>. — Назва з екрану.
103. Князьков С.А. Очерк истории народного образования в России до эпохи реформ Александра II/ С.А. Князьков, Н.А. Сербов. — М.: Польза, 1910. — 240 с.
104. Когтянц К. Перші Катеринославські архієреї / К. Когтянц// Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодні, перспективи. — Д.: ДДІМ, 1999. — С.75-77.
105. Козар П.А. Лоцмани Дніпрових порогів: історичний нарис/ П.А. Козар. — Д.: Вид-во ДДУ, 1996. — 96 с.
106. Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою південної України (друга половина XVIII — перша половина XIX століття)/ В.К. Козирев. — Запоріжжя: Б.в., 1999. — 528 с.
107. Константинов Н.А. Очерки по истории начального образования в России/ Н.А. Константинов, В.Я. Струминский. — М.: Учпедгиз, 1949. — 207 с.
108. Константинов Н.А. История педагогики/ Н.А. Константинов, Е. Н. Медынский, М. Ф. Шабаева. — М.: Просвещение, 1982. — 447 с.
109. Кордон М.В. Освіта Запорізької Січі/ М.В. Кордон. — Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/6946/1/%D0%9E%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0%20%D0%97%D0%A1.pdf>. — Назва з екрану.
110. Корольков К. Столетний юбилей города Екатеринослава (9 мая 1887 года)/ К. Корольков// Екатеринославские епархиальные ведомости. — 1887. — Отд. неофиц. — №8. — С.205-228. — №9. — С.237-275. — №10. — С.284-306. — №11. — С.316-340. — №12. — С.341-359.
111. Краткие исторические сведения об Екатеринославской духовной семинарии.— Екатеринослав, 1904. — 95 с.
112. Краткое историческое известие о Славенской Епархии, ныне именуемой Екатеринославскою, ея Архиереях и Семинарии// Летопись Екатеринославской ученой Архивной Комиссии. — Екатеринослав, 1909. — Вып. 5. — С. 133—156.
113. Круглов Ю.Г. Граф С.С. Уваров — министр-реформатор и создатель/ Ю.Г. Круглов, Е.В. Олесеюк// Соц.-гуманит. знания. — 2006. — №2. — С.211-222. — №3. — С.214-232.
114. Крымские греки Донетчины. От Константинополя до Урзуфа. — Режим доступа: <http://uaa.gr/greece/strgr/14952-krymskie-greki-donetchiny-ot-konstantinopolya-douzuza.html>. — Загл. с экрана.
115. Курило В.С. Образование в Донбассе (XIX — начало XX вв.)/ В.С. Курило, В.И. Подов. — Луганск: ЛГПУ, 1999. — 114 с.
116. Кушнір В.М. Особливості становлення системи вітчизняної освіти I чверті XIX століття/ В.М. Кушнір// Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. пр.— Вип. LXV. — Слов'янськ: СДПУ, 2013. — С. 268-274.
117. Лавренко Л.Я. Благотворительная деятельность в сфере образования дореволюционной России: исторические и культурно-просветительские аспекты/ Л.Я. Лавренко // Образование и общество. — 2004. — №1. — С.86-98.
118. Ливанов Михаил Григорьевич/Георгиевич/ (1751 — ок. 1800 гг.). — Режим доступа: history.mk.ua/784.htm. — Загл. с экрана.
119. Лиман І.І. Розвиток мережі сільських парафіяльних шкіл у Південноукраїнському регіоні (1800 — 1861 роки)/ І.І. Лиман. — Режим доступу: istznu.org/page/issues/18/18/liman.pdf. — Назва з екрану.

120. Лиман І.І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734 — 1775)/ І.І. Лиман. — Режим доступу: <http://www.i-lyman.name/RPCerkvaPivdUkr/Territories/Education/Seminarium.html>. — Назва з екрану.
121. Лиман І.І. Заснування семінарії/ І.І. Лиман. — Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. — 180 с.
122. Липовская Т.Д. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине (1817–1857 гг.): учеб. пособие/ Т.Д. Липовская. — Д.: ДГУ, 1982. — 84 с.
123. Липовская Т.Д. Из истории аграрного обучения в военных поселениях Украины (1825–1857 гг.)/ Т.Д. Липовская// Питання аграрної історії України та Росії: Мат-ли других наук. читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. — Д.: Промінь, 1997. — С.55–60.
124. Литвинова Т.Ф. М.П. Миклашевський: до історії соціальної еліти Півдня України початку ХІХ ст./ Т.Ф. Литвинова, С.А. Чернов// Історія та культура Подніпров'я: зб. ст. — Д.: ДДУ, 1998. — с.156—160.
125. Локоть Ф. Историческая записка о столетнем существовании Екатеринославской классической мужской гимназии/ Ф. Локоть. — Екатеринослав, 1908. — 386 с.
126. Лопухівська А.В. З історії розвитку гімназій і ліцеїв в Україні: посіб. для вчителя/ А.В. Лопухівська. — К.: ІСДО, 1994. — 100 с.
127. Лузан П.Г. Історія педагогіки та освіти в Україні : навч. посіб./ П.Г. Лузан, О.В. Васюк. — 2-ге вид., доп. і перероб. — К.: ДАКККіМ, 2010. — 296 с.
128. Любар О.О. Школа на Лівобережній Україні (друга половина ХVІІ-ХVІІІ ст.) / О.О. Любар// Рад. школа. — 1991. — №3. — С.80-85.
129. Любжин А.И. Создание главных народных училищ при Екатерине II / А.И. Любжин // Образование в соврем. школе. — 2000. — №3. — С. 73-76.
130. Лямцев Н. Исторический обзор народного образования в Екатеринославской губернии с 1767 по 1867 г. до введения земских и городских самоуправлений / Н. Лямцев // Вестник Екатеринослав. земства. — 1905. — №15. — С.370-372. — №19. — С.468-471.
131. Макидон А.В. Днепровская линия (1770—1797)/ А.В. Макидон. — Запорожье: Акцент Инвест-трейд, 2014. — 556 с.
132. Марек П. Очерки по истории просвещения евреев в России (Два воспитания)/ П. Марек. — М., 1909. — 289 с.
133. Мариупольский греческий округ. — Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>. — Загл. с экрана.
134. Марков А.П. Питание культуры украинського народу ХVІ-ХVІІІ ст./ А.П. Марков // Укр. іст. журнал. — 1971. — №2. — С.96—102.
135. Машуков В. К биографии Д.Т. Мизко// Летопись Екатеринославской ученой Архивной Комиссии/ В. Машуков. — Екатеринослав, 1911. — Вып. 7. — С. 247-249.
136. Медынский Е.Н. История русской педагогики до Великой Октябрьской социалистической революции/ Е.Н. Медынский. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М.: Учпедгиз, 1938. — 512 с.
137. Мільчев В.І. Конфігурація та устрій Вольностей Війська Запорозького низового за часів Нової Січі/ В.І. Мільчев. — Режим доступу: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/20/20/milchev.pdf. — Назва з екрану.
138. Милько В.І. Реорганізація малих народних училищ України в повітові (кінець ХVІІІ — початок ХІХ ст.)/ В.І. Милько// Гуржіївські історичні читання. — Вип. 10. — 2015. — С.69-73.
139. Милько В.І. Повітові училища України: мережа, фінансування, система управління (1804 — 1849 рр.)/ В.І. Милько// Укр. істор. збірник. — Вип. 18. — 2015. — С.148—163.

140. Министерство внутренних дел 1802—1902. Исторический очерк. — СПб., 1901. — 226 с.
141. Мироненко С.В. Самодержавие и реформы. Политическая борьба в России в начале XIX в./ С.В. Мироненко. — М.: Наука, 1989. — 240 с.
142. Мирончук В.Д. Еврейская община Екатеринославской губернии в конце 50-х — начале 60-х гг. XIX в. (опыт статистического анализа)/ В.Д. Мирончук// Гуманитарный журнал. — 2001. — №3-4. — С.83-86.
143. Мицик Ю.А. Козацький край: нариси з історії Дніпропетровщини XV-XVIII ст./ Ю.А. Мицик. — Д.: Вид-во ДДУ, 1997. — 176 с.
144. Мицюк Н.А. «Образование не для одной только гостинной». Феномен провинциальных женских пансионатов/ Н.А. Мицюк. — Режим доступа: http://womaninrussiansociety.ru/wp-content/uploads/2013/11/2012_2_micuk.pdf. — Загл. с экрана.
145. На Запорозьку Січ... до школи. — Режим доступу: http://www.kozatstvo.org.ua/ua/publications/uk_g.php?d=a&i=895. — Назва з екрану.
146. Невгодовський А. Школи в Запорізькій Січі/ А. Невгодовський// Учитель. — 1998. — №9. — С. 60-64.
147. Нестеренко О. Музыка нас связала/ О.Нестеренко// Громадська сила. — 2009. — 10 дек.
148. Никифор Феотоки. — Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>. — Загл. с экрана.
149. Никольский М.И. Записка о Екатеринославской семинарии (из консисторского и семинарского архивов)// Екатеринославские епархиальные ведомости. — 1872. — Часть неофиц. — №14. — С.223-231. — №15. — С.239-250. — №16. — С.263-268. — 1874. — №11. — С.165—172. — №12. — С.181—189. — №13. — с.197-201. — 1876. — №9. — С.136—144. — №10. — С.145—160. — №11. — С.165—172. — №12. — С.177—192. — №13. — С.197-208. — №14. — С.221-224. — 1877. — №6. — С.81-87. — №7. — С.98—108. — №8. — С.113—125. — №22. — С.342-350. — №23. — С.356-354. — 1878. — №7. — С.102—111. — №8. — С.113—128. — №10. — С.145—162. — №17. — С.259-269. — №18. — С.275-282. — №19. — С.295-303. — №20. — С.307-314. — №21. — С.333-338.
150. Новицкий Я. Описание городов Азовской губернии// Летопись Екатеринославской ученой Архивной комиссии: в 11 вып. — Д.: Герда, 2010. — Вып.1.— С.130—151.
151. Новицкий Я. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. 1770—1896 гг./ Я. Новицкий// Новицкий Яків. Твори: у 5 т. — Запоріжжя.: Тандем-У, 2007. — Т.1. — С.184-303.
152. Новицкий Я. К истории народного образования в Екатеринославской губернии/ Я. Новицкий// Новицкий Яків. Твори: у 5 т. — Запоріжжя.: Тандем-У, 2007.— Т.1. — С.324-337.
153. О изменении §§ 145 и 235 Устава гимназий и училищ уездных и приходских: высочайше утвержденное мнение Государственного Совета от 21 марта 1849 г. // ПСЗРИ.— Собр. 2. — Т.ХХIV. — СПб., 1850. — Отд. 1. — С.169—170.
154. Об исключении некоторых казенных селений Херсонской и Екатеринославской губерний со всеми их жителями и принадлежащими им землями и угодьями из числа казенных имений, в военное управление: именной, данный министру финансов от 12 декабря 1821 г./ ПСЗРИ. — Собр. 1. —Т.ХХХVII. — СПб., 1830. — С.954.
155. Об определении в директоры народных училищ людей, сведущих в науках и известных своей нравственностью: именной, данный Сенату от 20 июня 1801 г./ ПСЗРИ.— Собр. 1. — Т.ХХVI. — СПб., 1830. — С.702.
156. Об уставах Московского, Харьковского и Казанского университетов и подведомых оным учебных заведений: высочайше утвержденный доклад Главного

- училищного правления от 5 ноября 1804 г. // ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. XXVIII. — СПб., 1830. — С. 569-570.
157. Об устройстве сельских приходских училищ в казенных селениях: именной, объявленный министром государственных имуществ от 27 июня 1842 г.// ПСЗРИ. — Собр. 2. —Т. XVII. — СПб., 1843. — Отд. 1. — С. 701-702.
158. Об устройстве училищ: именной, данный Сенату от 26 января 1803 г.// ПСЗРИ.— Собр. 1. —Т. XXVII. — СПб., 1830. — С. 437-442.
159. Об учреждении Евангелической консистории в Саратове: именной, данный Сенату от 25 октября 1819 г.// ПСЗРИ. — Собр. 1. —Т. XXVI. — СПб., 1830. — С.362.
160. Об учреждении Министерств: манифест от 8 сентября 1802 г.// ПСЗРИ. — Собр. 1. —Т. XXVII. — СПб., 1830. — С. 243-248.
161. О учреждении особых училищ для образования еврейского юношества: именной, данный министру народного просвещения 13 ноября 1844 г.// ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. XIX. — СПб., 1845. — Отд. 1. — С. 764-766.
162. Об учреждении университета в губернском городе Екатеринославского наместничества: именной, данный Екатеринославскому и Таврическому генерал-губернатору князю Потемкину от 4 сентября 1784 г.// ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. XXII. — СПб., 1830. — С. 207.
163. Об учреждении учебных округов, с назначением для каждого особых губерний: именной, данный Сенату от 24 января 1803 г. // ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. XXVII.— СПб., 1830. — С. 442.
164. Общий отчет, представленный его императорскому величеству по министерству народного просвещения за 1834 год// Журнал Министерства народного просвещения. — 1835. — Т. VI. — С. III-CLIV.
165. Общий отчет, представленный его императорскому величеству по министерству народного просвещения за 1836 год// Журнал Министерства народного просвещения. — 1837. — Т. XIV. — Ч. IV. — апрель. — С. III-CXXX.
166. Общий отчет, представленный его императорскому величеству по министерству народного просвещения за 1838 год// Журнал Министерства народного просвещения. — 1839. — Т. XXII. — С. 3—116.
167. Общий отчет, представленный его императорскому величеству по министерству народного просвещения за 1844 год// Журнал Министерства народного просвещения. — 1845. — Т. XLVI. — С. 3—100.
168. Общий перечень сумм, потребных на содержание всех вообще гимназий и училищ в четырех учебных округах: Санкт-Петербургском, Московском, Харьковском и Казанском от 8 декабря 1828 г.// ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. XVII. — СПб., 1843. — Отд. 1. — С. 213-221.
169. О бытии при уездных училищах, сверх штатных смотрителей, начальникам в звании почетных смотрителей: именной, данный Сенату 26 августа 1811 г.// ПСЗРИ.— Собр. 1. — Т. XXXI. — СПб., 1830. — С. 830.
170. О взимании платы за ученье в училищах Харьковского учебного округа: выписка из журнала Главного правления училищ от 19 февраля 1820 г. // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. — СПб., 1866. — Т. I. — С. 408-410.
171. Овчаренко Е.В. Ретроспектива еврейского образования Екатеринославщины на рубеже XIX — XX веков/ Е.В. Овчаренко// Музейний вісник. — 2011. — № 11/2. — С. 229-237.
172. О гарнизонных школах и школьников: высочайшая резолюция на положение, представленное Военною Коллегиею от 25 сентября 1797 г. // ПСЗРИ. — Собр. 1. — Отд. 1. — Т. XXIV. — СПб., 1830. — С.743-746.

173. О дозволении определять в службу по учебной части состоящих в подушном окладе людей: именной, данный Сенату от 12 января 1812 г./ ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. XXXII. — СПб., 1830. — С.10.

174. О именовании Новосербского селения Новороссийскою губерниею; о поселении в оной полков, двух гусарских и пикинерного; о плане роздачи земель к их заселению: высочайше утвержденный доклад сенаторов действительного тайного советника Никиты Ивановича и генерала Петра Ивановича Паниных от 22 марта 1764 г./ ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т.XVI. — СПб., 1830. — С. 657-668.

175. Олененко Г.Г. Нереализований проект заснування військового училища у Катеринославі/ Г.Г. Олененко// Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки: зб. наук. пр. — 2009. — №2. — С. 110—116.

176. Олесеюк Е.В. К вопросу становления и развития университетского образования в России // Соц.-гуманитар. знания. — 2001. — № 2. — С. 71—90.

177. О мерах к приведению в благоустройство сельских приходских училищ в казенных селениях: именной, данный министру государственных имуществ от 23 ноября 1842 г./ ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. XVII. — СПб., 1843. — Отд. 2. — С.152—153.

178. О мундирах для Харьковского университета и подведомственных ему училищ: именной, объявленный Сенату министром народного просвещения 11 июня 1804 г./ ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т.XXVIII. — СПб., 1830. — С. 374.

179. О мундирах по Министерству народного просвещения// ПСЗРИ. — Собр. 1.— Т.XLIV. — СПб., 1830. — Ч. 2. — С. 89-91.

180. О назначении пенсионов и единовременных пособий профессорам и учителям духовных училищ, также вдовам и сиротам их: высочайше утвержденное мнение Государственного Совета от 4 июля 1828 г./ ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. III. — СПб., 1830.— С. 665-667.

181. О перечислении училищ Тамбовской и Орловской губерний из Московского в Харьковский учебный округ, с присоединением от последнего учебных заведений Астраханской губернии к Казанскому, а Екатеринославской к Одесскому учебному округу: именной, данный Сенату 30 мая 1833 г./ ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. VIII. — СПб., 1834. — Отд. 1. — С. 311.

182. О переформировании гарнизонов по приложенным при оном штатам и табелям: высочайше утвержденный доклад Воинской Комиссии от 19 апреля 1764 г./ ПСЗРИ. — Собр. 1. — Отд. 1. — Т.XLIII. — Ч.1. — СПб., 1830. — С. 66-74.

183. О прекращении в некоторых гимназиях преподавания греческого языка и замене сего предмета курсом наук естественных: именной, объявленный Сенату министром юстиции 12 октября 1851 г./ ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. XXVI. — СПб., 1852. — Отд. 2. — С. 30-31.

184. О усовершенствовании духовных училищ; о начертании правил для образования сих училищ и составлении капитала на содержание духовенства. — С приложением штатов духовных академий, семинарий, уездных и приходских училищ: именной, данный Синоду от 26 июня 1808 г./ ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. XXX. — СПб., 1830. — С. 368-395.

185. О учреждении особых училищ для образования еврейского юношества: именной, данный министру народного просвещения 13 ноября 1844 г./ ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. XIX. — СПб., 1845. — Отд. 1. — С. 764-766.

186. Очерки истории немцев и менонитов Юга Украины (конец XVIII — первая половина XIX в.) / под ред. С.И. Бобылевой. — Д.: Арт-Пресс, 1999. — 232 с.

187. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. XVIII в. — первая половина XIX в. / отв. ред. М.Ф. Шабаева. — М.: Педагогика, 1973. — 608 с.

188. Павловский И. Приходские школы в старой Малороссии и причины их уничтожения // Отгиск из журнала «Киевская старина». — К., 1904. — 38 с.
189. Памятная книжка Министерства народного просвещения на 1865 год. — СПб., 1865. — 584 с.
190. Паначин Ф.Г. Педагогическое образование в России: (историко-педагогические очерки)/ Ф.Г. Паначин. — М.: Педагогика, 1979. — 216 с.
191. Первое столетие г. Екатеринослава 1787 — 9 мая 1887 (Материалы для исторического очерка)/ Сост. М.М. Владимиров. — Екатеринослав, 1887. — 275 с.
192. Перцев В.В. Гимназическое образование в дореволюционной России до первой половины XIX века/ В.В. Перцев // Концепт: науч.-метод. электр. журнал — 2012. — № 12. — Режим доступа: <http://www.covenok.ru/koncept/2012/12175.htm>. — Загл. с экрана.
193. Петренко А.Е. Генезис и развитие аграрного образования в Екатеринославской губернии (XIX — начало XX вв.)/ А.Е. Петренко, Ю.А. Корчанова. — Режим доступа: <http://www.info-library.com.ua/books-text—10402.html>. — Загл. с экрана.
194. Петр Савенко - любимый ученик Буша. — Режим доступа: http://xn—80ahc0abogjs.com/istoriya-meditsiny_751/petr-savenko-lyubimyiy-uchenik.html. — Загл. с экрана.
195. Підготовка козаків (вишкіл). — Режим доступу: <http://www.sich.in.ua/index.php?module=articles&act=show&c=3&id=40>. — Назва з екрану.
196. Положение об устройстве евреев // Законодательство императора Александра I. 1801—1811 годы/ сост. и автор вступ. статьи В.А. Томсинов. — М.: Зерцало, 2011. — С.297-305.
197. Положение об учебных заведениях Луганского горного округа// Курило В.С. Образование в Донбассе (XIX — начало XX вв.)/ В.С. Курило, В.И. Подов. — Луганск: ЛГПУ, 1999. — С.83-95.
198. Положение о частных учебных заведениях (12 января 1835 г.)/ Журнал Министерства народного просвещения. — 1835. — Т.V. — Ч.II. — февраль. — С. XXXIV-XXXVIII.
199. Полякова Н.В. Образование России в первой половине XIX века/ Н.В. Полякова // Соц.-гуманит. журнал. — 1999. — № 2. — С. 147-163.
200. Помяловский Н.Г. Очерки бурсь/ Н.Г. Помяловский. — К.: Рад. шк., 1982. — 184 с.
201. Попович М.В. Нарис історії культури України/ М.В. Попович. — К.: АртЕк, 1999. — 728 с.
202. Початок історії — з 1843 року по 1850 рік. — Режим доступу: <http://www.valk.dn.ua/history/pochatok-istorii>. — Назва з екрану.
203. Правила для испытания в уездных училищах и гимназиях: окружное предложение гг. попечителям и прочим от Министерства народного просвещения зависящим от 29 января 1836 г. // Журнал Министерства народного просвещения. — 1837. — Т. XIII. — Ч. II. — февраль. — С. XXX-XXXVII.
204. Прокопенко Л.Л. Благодійність у сфері освіти на Катеринославщині у першій половині XIX ст. / Л.Л. Прокопенко // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. — Д.: ДНУ, 2007. — Вип.4. — С. 114 — 122.
205. Прокопенко Л.Л. Генеза та розвиток державної освітньої політики в Україні (IX — початок XX ст.) / Л.Л. Прокопенко. — Д.: ДРІДУ НАДУ, 2008. — 488 с.
206. Прокопенко Л.Л. Елітогенез Дніпропетровського регіону: ретроспективний аналіз/ Л.Л. Прокопенко // Грані. — 2003. — № 6. — С.10—16. — 2004. — № 1. — С.32-42.

207. Прокопенко Л.Л. Кадровий склад викладачів Катеринославської гімназії в першій половині XIX ст./ Л.Л.Прокопенко// Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. — 2010. — Вип.8. — С. 278-286.

208. Прокопенко Л.Л. Організація навчального процесу в Катеринославській гімназії у першій половині XIX ст./ Л.Л.Прокопенко// Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. — 2011. — Вип.9. — С. 136—145.

209. Прокопенко Л.Л. Освіта Катеринославщини в першій чверті XIX ст. / Л.Л. Прокопенко // Грані. — 2004. — № 4. — Ч.І. — С. 11 — 19. — №5. — Ч.ІІ. — С. 9— 18.

210. Прокопенко Л.Л. Реформування повітових училищ Катеринославщини у другій чверті XIX ст./ Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. — 2017. — Вип. 15. — С.115—123.

211. Прокопенко Л.Л. Розвиток початкової та професійної освіти на Катеринославщині у першій половині XIX ст. / Л.Л. Прокопенко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. — 2008. — Вип.6. — С. 87—95.

212. Прокопенко Л.Л. Розвиток освіти Катеринославщини наприкінці XVIII — початку XIX ст. / Л.Л. Прокопенко // Грані. — 2004. — № 2. — Ч.І. — С. 14 — 21. — №3.— Ч.ІІ. — С. 19 — 24.

213. Прокопенко Л.Л. Сільська школа Катеринославщини: ретроспективний аналіз/ Л.Л. Прокопенко// Нива знань. — 2004. — № 3. — С.36-42.

214. Прокопенко Л.Л. Становлення та розвиток системи підготовки гірничих кадрів в Україні у XIX — на початку XX ст. / Л.Л. Прокопенко, Т.Д. Прокопенко // Гуманіт. журн. — 2005. — №3. — С. 45 — 51.

215. Прокопенко Л.Л. Роль Д.Т. Мізка у розвитку освіти краю в першій третині XIX ст./ Л.Л. Прокопенко// Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. — 2010. — Вип.8. — С.191-200.

216. Прокопенко Л.Л. Роль Катеринославської гімназії у духовно-культурному житті Наддніпрянської України в першій половині XIX ст./ Л.Л. Прокопенко// Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. — 2013. — Вип.11. — С.118—126.

217. Прокопенко Л.Л. Становлення системи освіти на півдні України наприкінці XVIII ст./ Л.Л. Прокопенко// Наук. праці істор. фак-ту Запоріж. держ. ун-ту. — Запоріжжя: ЗНУ, 2007. — Вип. XX. — С. 44 — 49.

218. Прокопенко П.Ф. История становления и развития народного образования на территории Харьковщины в дооктябрьский период (XIX — начало XX в.): учеб. пособ. по спецкурсу/ П.Ф. Прокопенко, Д.А. Кочат. — Х.: ХГПИ, 1990. — 92 с.

219. Прокопенко С.Л. Діяльність Катеринославської гімназії в 1849—1864 рр./ С.Л. Прокопенко// Науковий діалог «Схід-Захід». Матеріали III всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (Кам'янець-Подільський, 7 червня 2014 р.: у 4-х частинах. — Д.: Інновація, 2014. — Ч.4. — С. 97—100.

220. Радул О. Спроби відкриття університетів в Україні в другій половині XVIII століття/ О. Радул// Наукові записки: зб. наук. пр. — Серія: Педагогічні науки. — 2015.— Вип. 140. — С. 3-6.

221. Радченко Ю.Л. Ідеї професійної підготовки вчителя в творчій спадщині освітніх діячів Катеринославщини XIX — початку XX ст./ Ю.Л. Радченко// Вісник Чернігів. нац. педаг. ун-ту. Серія: Педагогічні науки. — 2011. — Вип. 90. — С.185—188.

222. Развитие общеобразовательной и профессиональной школы на Днепропетровщине: учеб. пособие / под общ. ред. В.В. Иваненко. — Д.: ДГУ, 1989. — 96 с.

223. Распределение учебных предметов по классам для гимназий, в которых преподаются: 1) или естественная история и законоведение, 2) или одно законоведение,

- 3) или греческий язык. Утверждено г. Министром народного просвещения 10 апреля 1852 г.// ЖМНП. — Ч.LXXV. — август. — С.29-55.
224. Рева А.А. История Бахмута-Артемовска: краткий очерк/ А.А. Рева, С.И. Татаринов, М.В. Абрамов. — Артемовск: Б.и., 1996. — 135 с.
225. Репнин, Флор Филиппович (Фомин). — Режим доступа: <https://ru.wikisource.org/wiki/>. — Загл. с экрана.
226. Речь министра народного просвещения по случаю собрания членов Главного правления училищ к предварительному совещанию по делам министерства 11 сентября 1824 г.// Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. — СПб., 1866. — Т.1. — С.527-530.
227. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902/ С.В. Рождественский. — СПб, 1902. — 785 с.
228. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X — поч. XX ст.): нариси. — К.: Рад. шк., 1991. — 381 с.
229. Роммель К.-Д. Спогади про моє життя та мій час/ К.-Д. Роммель. — Х.: Майдан, 2001. — 236 с.
230. Російська православна церква на Півдні України останньої чверті XVIII — середини XIX ст. — Режим доступу: https://www.cossackdom.com/book/liman/g3_4.htm. — Назва з екрану.
231. Руководство к русским законам о евреях/ сост. М.И. Мыш. — Изд. 4-е, пересм. и значит. доп. — СПб., 1914. — 652 с.
232. Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика / Гросул В.Я., Итенберг Г.С., Твардовская В.А., Шатилло К.Ф., Эймонтова Р.Г. — М.: Прогресс-Традиция, 2000. — 440 с.
233. Ручинська О. Біля витоків харківського антикознавства: Володимир Францевич Цих/ О. Ручинська. — Режим доступу: <http://www.rastko.rs/cms/files/books/4f25da09e6054>. — Назва з екрану.
234. Рябинин Д.Д. Д.Т. Мизко/ Д.Д. Рябинин// Катеринославський ювілейний листок. — 1887. — №6. — С.51-52.
235. Саманцова О.В. Становлення та розвиток світської освіти у Катеринославській губернії кін. XVIII — 30-ті рр. XIX ст./ О.В. Саманцова// Вісник НТУ «ХПІ». — 2012. — № 65. — С. 67-74.
236. Сергеева Л.М. З історії розвитку культури в Катеринославі першої половини XIX століття/ Л.М. Сергеева// Наш край: зб. праць з археології, історії та музеєзнавства. — Д.: Промінь, 1971. — Вип.1. — С. 48-62.
237. Синавский А. Преосвященный Феодосий, Епископ Екатеринославский// Летопись Екатеринославской ученой Архивной комиссии/ А. Синавский. — Екатеринослав, 1910. — Вып. 6. — С. 217-224.
238. Ситняківська С.М. Ремісничі навчальні заклади Півдня України у системі освіти України в XIX — на початку XX століття/ С.М. Ситняківська. — Режим доступу : <http://eprints.zu.edu.ua>. — Назва з екрану.
239. Сірополько С. Історія освіти в Україні/ С. Сірополько. — К.: Наук. думка, 2001. — 912 с.
240. Скалозуб Ю. История Екатеринославской епархии. 1775—1917 годы/ С. Скалозуб. — Д.: Січ, 2001. — 416 с.
241. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького/ А.О. Скальковський. — Д.: Січ, 1994. — 688 с.
242. Словенская Духовная Семинария. — Режим доступа: http://missia.org.ua/history/slovensk_seminary/. — Загл. с экрана.

243. Собичевский В. Великоанадольское степное лесничество/ В. Собичевский// Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона: в 86 т. — СПб., 1890—1907. — Режим доступа: <http://www.vehi.net/brokgauz/>. — Заглавие с экрана.
244. Соловецкий Я. Відкриття Київського університету святого Володимира й виникнення документальної історичної школи/ Я. Соловецкий// Труды Київської Духовної Академії. — 2002. — №4. — С. 202-222.
245. Сравнительные ведомости о состоянии учебных заведений Министерства народного просвещения за 1850 и 1851 годы// ЖМНП. — 1852. — май. — Ч.LXXIV. — Отд. III. — С.13-42.
246. Старостін В.С. Столиця степового краю/ В.С. Старостін. — Д.: Дніпрокнига, 2004. — 279 с.
247. Старостін В.С. Освіта і суспільство у південноукраїнському місті першої чверті XIX ст.: випадок Новомосковського повітового училища/ В.С. Старостін// Наук. праці істор. фак-ту Запоріз. нац. ун-ту. — 2013. — Вип. XXXVII. — С.69-73.
248. Старый Мариуполь. Духовное училище.— Режим доступа: <http://old-mariupol.com.ua/duhovnoe-uchilishhe/>. — Загл. с экрана.
249. Степаненко Г.В. З історії православних духовних семінарій Півдня України (XIX — початок XX ст.)/ Г.В. Степаненко// Проблеми історії України XIX — початку XX ст.: зб. наук. пр. — Вип. VII — С.159—169.
250. Сысоева Е.К. К истории начального образования в России в первой четверти XIX в. (Училищный устав 1804 г.: идеи и их реализация)/ Е.К. Сысоева // Вестник Московского университета. — Серия «История». — 1998. — № 5. — С. 14—29.
251. Субтельний Орест. Україна: історія / Орест Субтельний; пер. з англ. Ю.І. Шевчука. — 3-те вид., перероб. і доп. — К.: Либідь, 1993. — 720 с.
252. Сухова Н.Ю. Александровская эпоха и духовная школа: реформа 1808—1814 гг./ Н.Ю. Сухова. — Режим доступа: <http://www.vestnik-mgou.ru/Articles/Doc/673>. — Загл. с экрана.
253. Татаринов С.И. Начальное образование в Бахмутском уезде в 18 — первой половине 19 столетий/ С.И. Татаринов, Д.М. Бондарцов// Zbiór raportów naukowych. Wykonane na materiałach Międzynarodowej NaukowiPraktycznej Konferencji 29.07.2013—31.07.2013 roku. Lublin. Część 3/1. — Режим доступа: http://xn—e1aajfpcds8ay4h.com.ua/files/image/scientific_conference_19/zbornik_nauchnih_dokladov_19_3_1.pdf. — Загл. с экрана.
254. Татаринов С.Й. Історія педагогіки та народної освіти Донеччини (XVIII — початок XX ст.): навч. посіб./ С.Й. Татаринов, С.А. Федотов. — Х.: Мачулін, 2012. — 116 с.
255. Татаринов С.И. Начальное образование в Донбассе в 18 — середине 19 столетий/ С.И. Татаринов. — Режим доступа: <http://int-math.com/arxiv/4ih/2015/ih-2015-3—1—1.pdf>. — Загл. с экрана.
256. Татаринов С.Й. Ієрархи РПЦ в історії Бахмуту/ С.Й.Татаринов. — Режим доступу: <http://dadashov.org.ua/content/>. — Назва з екрану.
257. Татаринов С. Духовне училище Бахмуту/ С. Татаринов, Н. Тугова. — Режим доступу: <http://istoki.org.ua/node/77>. — Назва з екрану.
258. Тимофеев В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века/ В.И. Тимофеев. — К.: Наук. думка, 1984. — 219 с.
259. Ткаченко А.М. Учебно-методическое руководство Харьковского университета школами в 1805—1835 гг. / под ред. Н. А. Константинова/ А.М. Ткаченко. — Х.: Изд-во Харьков. ун-та, 1957. — 124 с.
260. Тлеуш В.М. Історія становлення територіального устрою Катеринославської губернії/ В.М. Тлеуш// Наук. праці істор. фак-ту Запоріз. нац. ун-ту. — 2013. — Вип. XXXVI. — С.61-65.

261. Томсинов В.А. Светило российской бюрократии: историч. портрет М.М. Сперанского/ В.А. Томсинов. — М.: Мол. гвардия, 1991. — 336 с.
262. Тригуб О. П. Історія заснування Катеринославської та Херсонської єпархії (1775—1837)/ О.П. Тригуб. — Режим доступу: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/71/.trigub.pdf. — Назва з екрану.
263. Тутик Л.С. Школьное образование в немецких и меннонитских колониях Екатеринославской губернии (конец XVIII — первой половине XIX вв.)/ Л.С. Тутик // Вопросы германской истории: сб. науч. тр. — Д.: ДГУ, 1996. — С. 65-76.
264. Удод О.П. До питання про початкову освіту Південної України в першій половині XIX століття/ О.П. Удод, П.В. Пиріг// Південь України і складання української державності: історія і сучасність. Тези доповідей Всеукр. наук.-практ. конф. 26-27 травня 1994 р., м. Одеса: в 2 ч. — О.: Одес. держ. екон. ун-т, 1994. — Ч.І. — С.96-98.
265. Удод О.П. Середня та вища освіта на Україні (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)/ О.П. Удод // Укр. істор. журнал. — 1970. — № 6. — С. 84-91.
266. У первой гимназии Приднепровья — юбилей. — Режим доступа: <https://gorod.dp.ua/news/118910>. — Загл. с экрана.
267. Устав гимназий и училищ уездных и приходских, состоящих в ведомстве университетов: С. Петербургского, Московского, Казанского и Харьковского: именной указ, данный Сенату 8 декабря 1828 г./ ПСЗРИ. — Собр. 2. —Т. III. — Спб., 1830. — С. 1097—1127.
268. Устав народным училищам в Российской империи// Законодательство императрицы Екатерины II. 1783—1796 годы/ сост. и автор вступ. статьи В.А. Томсинов.— М.: Зерцало, 2011. — С.117—135.
269. Установление сельского порядка в казенных Екатеринославского наместничества селениях, Директору домоводства подведомственных, декабрь 1787 г./ ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. XXVI. — Спб., 1830. — С. 974-993.
270. Устинова Е.В. Правовой аспект основных форм частного обучения в России (1828 — 1850 гг.)/ Е.В. Устинова. — Режим доступа: www.economy.law-books.ru/4—11/4—11—10.doc. — Загл. с экрана.
271. Учреждения для управления губерний Всероссийской империи от 7 ноября 1775 г./ ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. XX. — Спб., 1830. — С. 229-304.
272. Фальборк Г. Народное образование в России/ Г. Фальборк, В. Чарнолуский.— СПб., Б.г. — 264 с.
273. Фармаковский В. Начальная школа Министерства народного просвещения/ В. Фармаковский. — СПб., 1900. — 200 с.
274. Федоров В.А. Духовное образование в русской православной Церкви в XIX в. / В.А. Федоров // Педагогика — 2000. — № 5. — С. 75–83.
275. Феодосий (Макаревский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии/ Феодосий (Макаревский). — Д.: Дніпрокнига, 2000. — 1080 с.
276. Філатова Л. Портрети діячів освіти і культури Катеринослава (перша половина XIX ст.)/ Л. Філатова// Естетика і етика педагогічної дії. — 2015. — Вип. 9. — С. 109—120.
277. Фірсов О.В. Особливості виховання та навчання козацької молоді у Війську Запорозькому наприкінці XVI — початку XVII ст./ О.В. Фірсов// Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — Вип. XVII. — С. 347-350.
278. Харламов П.Ф. Педагогика: учеб. пособ./ П.Ф. Харламов. — 4-е изд., перераб. и доп. — М.: Гардарики, 1999. — 519 с.
279. Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет — Харьков: Изд-во Харьков. ун-та, 1955. — 386 с.

280. Харьковский государственный университет 1805—1980. Исторический очерк. — Х.: Вища шк. Изд-во при Харьков. ун-те, 1980. — 160 с.
281. Хрестоматия по истории школы и педагогики в России (до Великой Октябрьской социалистической революции)/ под ред. Ш.И. Ганелина. — М.: Просвещение, 1974. — 527 с.
282. Циркулярное предложение о размещении учащихся в классах по степени их успехов в науках и поведению от 13 марта 1813 г.// Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. — СПб., 1866. — Т.1. — С. 221.
283. Циркулярное предложение о введении по всем училищам чтения Нового Завета от 7 февраля 1819 г.// Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. — СПб., 1866. — Т.1. — С.346.
284. Циркулярное предложение о предметах преподавания в гимназиях, уездных и приходских училищах от 5 июня 1819 г.// Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. — СПб., 1866. — Т.1. — С. 385-389.
285. Циркулярное предложение по предмету преподавания закона Божия в гимназиях от 13 августа 1819 г.// Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. — СПб., 1866. — Т.1. — С. 395-396.
286. Цубенко В.Л. Військові поселення кавалерії на території України. 1817—1867 рр. (формування, соціально-економічний розвиток, побут): автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01/ В.Л. Цубенко; Одес. нац. ун-т імені І.І. Мечнікова. — О., 2003. — 23 с.
287. Чабан М. Птахи з гнізда Придніпров'я/ М. Чабан. — Д.: Дніпрокнига, 2005. — 480 с.
288. Чабан М. Забутий професор. Володимир Цих — успішний конкурент Гоголя/ М. Чабан. — Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/zabutyi-profesor>. — Назва з екрану.
289. Чернявский И.М. Материалы по истории народного образования в Екатеринославском наместничестве при Екатерине II и Павле I. 1784—1805 гг. / И.М.Чернявский. — Екатеринослав, 1895. — 30 с.
290. Швидько Г. Відомий і невідомий Григорій Залюбовський (1836—1898)/ Г. Швидько. — Режим доступу: <https://www.lib.dp.ua/region/zalub.htm>. — Назва з екрану.
291. Швидько Г.К. Проект створення педагогічного інституту в Катеринославі / Г.К. Швидько// Зб. рефератів доповідей обл. наук.-практ. конф. з іст. краєзнавства. — Д.: Вид-во ДДУ, 1990. — С. 59-60.
292. Швидько Г.К. Д.Т. Мізко та його роль у розвитку освіти і культури Катеринославщини/ Г.К. Швидько// Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки. — 2010. — Вип.7. — С.15-21.
293. Шевченко М.М. Правительство императора Николая I и политика С.С. Уварова// П.А. Зайончковский (1904—1983 гг.): Статьи, публикации и воспоминания о нем/ М.М. Шевченко. — М.: РОССПЭН, 1998. — С. 197-204.
294. Шепелев Л.Е. Титулы, мундиры, ордена в Российской империи/ Л.Е. Шепелев. — Л.: Наука, 1991. — 224 с.
295. Школа 1 періоду — з 1850 року по 1888 рік . — Режим доступу: <http://www.valk.dn.ua/history/shkola—1-periodu>. — Назва з екрану.
296. Штат школы при гарнизонном полку от 25 сентября 1797 г.// ПСЗРИ. — Собр. 1. — Отд. 1. — Т.XLIII. — Ч.1. — СПб., 1830. — С. 24-26.
297. Штаты: I. Духовных академий. II. Семинарий, уездных и приходских училищ. III. Примерный расчет для составления капитала на содержание училищ и белого духовенства от 26 июня 1808 г.// ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. XLIV. — СПб., 1830. — Ч. 2. — С. 76-78.

298. Штаты Новороссийской губернии и поселенным полкам гусарскому и пикинерному от 22 марта 1764 г./ ПСЗРИ. — Собр. 1. — Отд. 1. — Т. XLIII. — Ч. 1. — СПб., 1830. — С. 64-65.
299. Эйдельман Н.Я. Грань веков. Политическая борьба в России. Конец XVIII — начало XIX столетия/ Н.Я. Эйдельман. — М.: Мысль, 1986. — 368 с.
300. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: у 3 т./ Д.І. Яворницький. — Л.: Світ, 1990. — Т. 1. — 319 с.
301. Яворницький Д.И. История города Екатеринослава/ Д.И. Яворницький. — 2-е изд., доп. — Д.: Січ, 1996. — 278 с.
302. Яворницький Д.І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу: Ч.І; Ч.ІІ/ Д.І. Яворницький. — К.: Веселка, 1995. — 447 с.
303. Якубович, Николай Мартынович. — Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>. — Загл. с экрана.
304. Як учились в Запорозькій Січі. — Режим доступу: <http://shkola.ostriv.in.ua/publication/code—16BFD887CFC88/list-B407A47B26>. — Назва з екрану.
305. Яненко П. Школьные воспоминания/ П. Яненко// Екатеринославский юбилейный листок. — 1887. — №9. — С. 78-79.
306. Яценко А.Д. Історія створення рекреаційної дендросистеми північно-західного Приазов'я/ А.Д. Яценко. — Режим доступу: www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?... — Назва з екрану.
307. Яшин В.О. Модернізація традиційної єврейської освіти на Херсонщині та Катеринославщині (др. пол. XIX ст.)/ В.О. Яшин// Грані. — 2014. — №4. — С. 156—164.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Розділ 1. РОЗВИТОК ОСВІТИ У ВОЛЬНОСТЯХ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО	5
Розділ 2. СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ НА ПРИДНІПРОВ'І НАПРИКІНЦІ ХVІІІ — НА ПОЧАТКУ ХІХ ст.	13
Розділ 3. ОСВІТА КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХІХ ст. .	44
Розділ 4. ОСВІТА НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ У ДРУГІЙ ЧВЕРТІ ХІХ ст.	93
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	150

Наукове видання

Прокопенко Леонід Львович

**НАРИСИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ
НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ
У XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.**

Монографія

Підписано до друку 34.25.19. Формат 60x84/16.

Папір друкарський. Гарнітура Таймс.

Ум.друк.арк. 9,77. Обл.-вид.арк. 12,42.

Тираж 300 прим. Зам. № 312.

Дніпропетровський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління при Президентіві України
Україна, 49044, Дніпро, вул. Гоголя, 29.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 1743 від 06.04.2004.

Віддруковано з оригінал-макета ПП «Монолит»

49038, м. Дніпро, вул. Князя Ярослава Мудрого, 56.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 273 від 08.12.2000